

T.C.
HARRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI

İSLÂM KURUMLARI TARİHİ AÇISINDAN EBÜ'L-HASAN
ALİ B. MUHAMMED B. EL-HABİB EL-MÂVERDÎ EL-BASRÎ'NİN
(364-450/974-1058) “KAVÂNÎNÜ'L-VİZÂRE ve SİYASETÜ'L-MÜLK”
ADLI ESERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman
Prof. Dr. Kasım ŞULUL

Hazırlayan
İbrahim BARCA

ŞANLIURFA

2012

ONAY SAYFASI

Prof. Dr. Kasım ŞULUL danışmanlığında, İbrahim BARCA'nın hazırladığı "İslam Kurumlar Tarihi Açısından Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Basri el-Maverdi'nin (364-450/974-75-1058) Kavaninü'l-Vizare ve Siyasetü'l-Mülk Adlı Eseri" konulu bu çalışma 19/07/2012 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı'nda Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Danışman: Prof. Dr. Kasım ŞULUL

Üye : Prof. Dr. Adnan DEMİRCAN

Üye : Prof. Dr. Hikmet AKDEMİR

Bu tezin İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı'nda yapıldığını ve Enstitünüz kurallarına göre düzenlendiğini onaylarım.

Prof. Dr.

Prof. Dr. Abdurrahman ELVALI
DEKAN
Enstitü V.

Not: Bu tezde kullanılan özgün ve başka kaynaktan yapılan alıntılarını, çizelge, şekil ve fotoğrafların kaynak gösterilmeden kullanımı, 5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunundaki hükümlere tabidir.

T.C.
HARRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Enstitünüz İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı Yüksek Lisans öğrencisiyim. Hazırlamış olduğum. “İslâm Kurumları Tarihi Açısından Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. el-Habîb el-Mâverdî el-Basrî'nin (364-450/974-1058) Kavânînü'l-Vizâre ve Siyasetü'l-Mülk Adlı Eseri” konulu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara uygun olarak toplanıp sunulduğunu, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağımı gösterdiğimi beyan ederim.

(19/07/2012)

Tezi Hazırlayan Öğrencinin

Adı ve Soyadı

İbrahim BARCA

İmzası

YAZIŞMA ADRESİ:

Sırrın Karşıyaka Mah. 548. Sok.

Arpacık Sitesi A/2 Blok Dış no: 17 İç no: 7

Şanlıurfa/Merkez

Tlf. Kod. (0.506) 5867650

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR.....	III
ÖNSÖZ.....	IV

GİRİŞ

EBÜ'L-HASAN ALİ B. MUHAMMED B. EL-HABÎB EL-MÂVERDÎ EL-BASRÎ

A. Mâverdî'nin Siyasî ve Kültürel Çevresi.....	1
B. Mâverdî'nin Hayatı.....	4
C. Mâverdî'nin Eserleri.....	7
D. Mâverdî'nin Siyaset'e Dair Eserlerinin Önemi.....	12

I. BÖLÜM

İSLÂM SİYASET/İDARE KURUMLARI

A. İslâm'da Siyaset/İdare.....	15
B. Siyasete/İdareye Dair Klasik Eserler.....	20
C. Hilafet Kurumu.....	31
D. Vezâret Kurumu.....	33
1. İslâmiyet'ten Önce Vezâret Kurumu.....	33
2. İslâmiyet'ten Sonra Vezâret Kurumu.....	35
E. Vezârete Dair Klasik Eserler.....	38
F. Mâverdî'ye Göre Vezâret Kurumu.....	41

II. BÖLÜM

MÂVERDÎ'NİN “KAVÂNÎNÜ'L-VİZÂRE ve SİYASETÜ'L-MÜLK” ADLI ESERİNİN TAHLİLİ

A. “Kavânînü'l-vizâre”nin İsmi, Yazmaları, Neşirleri ve Tercümeleleri.....	46
B. “Kavânînü'l-vizâre”nin Dili ve Üslubu.....	48
C. “Kavânînü'l-vizâre”nin Yöntemi.....	49
D. “Kavânînü'l-vizâre”nin İçeriği.....	50
E. “Kavânînü'l-vizâre”nin Kaynakları.....	52
F. “Kavânînü'l-vizâre”nin Diğer Eserlerle Mukâyesesi.....	53

III. BÖLÜM
MÂVERDÎ'NİN “KAVÂNÎNÜ'L-VİZÂRE ve SİYASETÜ'L-MÜLK” ADLI
ESERİNİN TERCÜMESİ

A. “Kavânînü'l-vizâre” nin Tercümesine Dair.....	57
B. “Kavânînü'l-vizâre”nin (Vezâret ve Siyaset) Tercümesi.....	58
SONUÇ	131
KAYNAKLAR.....	133
ÖZET.....	141
ABSTRACT.....	142
EK-1: Şirvanizâde Mehmed Rüşdü Paşa'nın “Düstûrü'l-vüzera tercümesi”nden (İ.Ü. Kütüphanesi, TY, nr. 2690) Örnek Sayfalar.....	143
EK-2: Hüseyin Hüsnü b. Salih el-Bosnevî'nin “Zînetü's-sadare fî tercemeti âdâbi'l-vüzera”sından (İ.Ü. Kütüphanesi, TY, nr. 2729) Örnek Sayfalar.....	146

KISALTMALAR

(as)	Aleyhi's-Selam
b.	İbn/bin (oğlu)
bkz.	Bakınız
c.	Cilt
ç.	Çoğulu
çev.	Çeviren
h.	Hicrî
Hz.	Hazreti
m.	Miladî
n.	Neşir
nr.	Numara
ö.	Ölümü
(r.a.)	Radiyallahû anhû
(r. anha)	Radiyallahû anha
(r. anhûma)	Radiyallahû anhûma
s.	Sayfa
(sav)	Sallallahû Aleyhi ve Sellem
eş-Şâmile	el-Mektebetü'ş-Şâmile: Tefsîr, hadis, siyer, tabakât, buldân, vb. otuz iki farklı alanda yüzlerce cilt kitaptan oluşan ve erişimi ücretsiz olan bir bilgisayar programıdır. Kullanılan sürümü el- İsdarü's-Sanî 2.11'dir. Bkz. http://www.shamela.ws/
thk.	Tahkik Eden
trz.	Tarihsiz
vb.	Ve benzeri
el-Vizâre (1976 n.)	Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. el-Habîb el-Mâverdî el-Basrî, <i>el-Vizâre edebü'l-vezir</i> , thk. Fuâd Abdulmunim Ahmed, Muhammed Süleyman Davud, Dârü'l-Cami'atü'l-Mısriyye, İskenderiye 1976.
el-Vizâre (1929 n.)	Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. el-Habîb el-Mâverdî el-Basrî, <i>Edebü'l-vezir</i> , tashih. Hasan Hadî Hüseyin, Mektebetü'l-Hanci, Kahire 1929.
el-Vizâre (1979 n.)	Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. el-Habîb el-Mâverdî el-Basrî, <i>Kavânînü'l-vizâre ve siyasetü'l-mülk</i> , thk. Rıdvan Seyyid, Dârü't-Talia,Beyrut1979,1.Baskı

ÖNSÖZ

İslâm kurumları denilince akla ilk gelen, İslâm idarî sisteminin temelini oluşturan hilafet ve onunla doğrudan ilintili olan vezâret kurumudur. Diğer bütün İslâm kurumları ancak hilafetle mevcudiyetlerini kâmil manada gerçekleştirebilirler. İslâm idare/siyaset uygulamaları da hilafet üzerine kuruludur.

Fakihler ve İslâm felsefecileri başta olmak üzere İslâm uleması, siyasete/idareye dair büyük bir bilimsel miras bırakmışlardır. Dinî ilimler, ahlak, toplumbilim, siyaset ve iktisat gibi alanların yanı sıra idarî vazifelerde uzun yıllar çalışan Mâverdî, İslâm siyaset kuramcılarının başında gelir.

Bu çalışmada İslâm siyasetine dair eşsiz eserler bırakan Mâverdî'nin daha önceden üzerinde çalışma yapılmamış *Kavânînü'l-vizâre ve siyasetü'l-mülk (Vezâret ve Siyaset)* adlı risalesi ele alınıp incelenmiştir. Çalışmanın giriş bölümünde Mâverdî'nin hayatı, yetiştiği siyasî ve kültürel çevre, eserleri ve eserlerinin İslâm kurumlarına katkısı incelenmiştir. Birinci bölümde İslâm'da siyaset/idare incelenmiş ve İslâm siyaset kuramına ve uygulamalarına dair yazılmış klasik kaynakların listesi verilmiştir. Ayrıca hilafet kurumu, vezâret kurumu, vezâretin İslâmiyet öncesi ve sonrası durumu ele alınıp vezâret kurumuna dair klasik kaynak eserlerin listesi verilmiş ve Mâverdî'ye göre vezâret kurumu anlatılmıştır. İkinci bölümde, Mâverdî'nin *Kavânînü'l-vizâre ve siyasetü'l-mülk* adlı risalesi bazı yönlerden tahlil edilmiş ve risalenin aynı konuda yazılmış bazı klasik eserlerle mukâyesesi yapılmıştır. Üçüncü bölümde ise risalenin Türkçe tercümesi yapılmıştır. Böyle bir çalışmanın, İslâm siyaset kurumları tarihi, İslâm siyaset/idare kuram ve uygulamaları alanında bilimsel çalışma ve araştırma yapanlara, siyasetçilere ve vezâret kurumuna dair bilgi sahibi olmak isteyen herkese katkı sunacağına inanıyoruz.

Çalışma konusunun belirlenmesinde, çalışma için gerekli dokümanların temininde ve çalışmanın her aşamasının bilimsel kıstaslara uygun hale gelmesinde yardımlarını esirgemeyen sayın danışman hocam ve Harran Ü. İlahiyat F. İslâm Tarihi ve Sanatları Bölüm Başkanı Prof. Dr. Kasım ŞULUL Beye teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca çalışmanın son halini inceleyip gayet önemli katkılarda bulunan Prof. Dr. Adnan DEMİRCAN ve Prof. Dr. Murat AKGÜNDÜZ hocalarıma teşekkür ederim.

İbrahim BARCA/Şanlıurfa

GİRİŞ
EBÜ'L-HASAN ALİ B. MUHAMMED B. EL-HABİB EL-BASRÎ
EL-MÂVERDÎ

A. Mâverdî'nin Siyasî ve Kültürel Çevresi

Mâverdî, hayatının çoğunu Bağdat ve Basra'da geçirdi. Mâverdî'nin yaşadığı dönemde bu coğrafyada ve ona yakın çevrede siyasî olarak Abbasîler, Fatımîler, Bizans, yeni yeni ortaya çıkıp güçlenen Selçuklu İmparatorluğu, Gazneliler ve Endülüs Emevîleri bulunmaktaydı.

Mâverdî, üç Abbasî halifesinin -Tâi' Lillâh (363-380/974-991), Kadir Billâh (380-422/991-1031) ve Kaim Biemrillâh'ın (422-467/1031-1075) dönemlerine tanıklık etmiştir. Büyük Selçuklu Devleti'nin kurucusu Tuğrul Bey ile bizzat görüşmüştür. Ayrıca Mâverdî, Abbasî hilafetini etkisi altına almış olan Büveyhîlerden Bahaüddeve, Sultanüddeve, Müşrifüddeve, Celalüddeve, Ebû Kâlcâr ve son Deylem/Büveyhî emiri Melikü'r-Rahim Hüsrev Firuz dönemlerinde yaşamıştır.¹ Bu dönemde Fatımîler'de sırasıyla Aziz Billâh, Hâkim Biemrillah, Ali Zâhir ve Mustansır Billâh devlet başkanlığı yaptılar. Endülüs Emevîlerinde ise Hişam b. Hakem (351-366/962-976) (399-403/1008-1012), Muhammed Mehdî (398-400/1008-1010), Süleyman b. Hâkim (403-407/1012-1016), Muhammed b. Abdurrahman (413-414/ 1022-1023) ve Hişam b. Abdülmelik (418-422/1027-1030) iktidarda bulunmuşlardır.

Mâverdî'nin yaşadığı sıralarda Sünnî Abbasî İmparatorluğu, doğusunda ve kendi topraklarında (İran-Irak) kendisine bağlı küçük devletçikler kuran Şîî-İmamî Büveyhîler, batıda ise önceleri Tunus sonradan Mısır başkent olmak üzere, Suriye, Mekke ve Medine'yi ele geçirmiş olan Şîî-İsmailî Fatımîler arasında sıkışıp kalmıştı.² Şîî olan Büveyhîler, kendileri gibi Şîî olan Fatımîleri Abbasîlere karşı her şartta dolaylı da olsa destekliyorlardı.

Abbasîlerin ikinci dönemi denilen bu dönem, halîfelerin Türklerden oluşan ordunun komutanı olup sonradan "emirü'l-umera" (emirlerin emiri) olarak anılan sultanların hâkimiyeti altına girdikleri dönemi ifade eder.³ İran asıllı Ebû Şucâ Büveyh'in oğulları Ali, Hasan ve Ahmed isimli kardeşler, önceleri Abbasî ordusunda

¹ *el-Vizâre* (1979 n.), s. 42.

² B. Sümertaş, *Mâverdî ve en-Nüket ve'l-Uyun Adlı Eseri*, s. 12.

³ İbn Haldûn, *el-Mukaddime*, s. 256.

paralı asker durumundayken Abbasî hilafetinin zaafından faydalanarak bu dönemde “emirü’l-umera” (emirlerin emiri) payesine yükselip ardından halîfenin bütün yetkilerini elinden aldılar. Artık halîfe sadece hutbelerde ismi okunan, paralarda adı yazılan bir din adamıydı.⁴ 334/945 tarihinde Halîfe Müstekfî (hilafeti: 333-335/944-946) bir zafer kazanmış olarak dönen Ahmed b. Büveyh’i huzuruna kabul edip onu kendisinin “emirü’l-umera”⁵ olarak tayin ettiği gibi, “muizzüddeve” (dine güç veren) ünvanı ile de onu taltif etti. Resmî sıfatı emirü’l-umera’ olan Muizzüddeve, kendi adının cuma hutbelerinde halîfenin adıyla beraber okunmasında ısrar edip paralara kendi adını yazdırmıştır. Onun tarafından 335/946 yılında talihsiz Halîfe Müstekfî’nin gözleri kör edilmiş ve görevden uzaklaştırılmıştır. Muizzüddeve, onun yerine halîfe olarak Mutî’yi getirmiştir. Böylece Büveyhîler, Abbasî halîfeliği üzerindeki baskılarını gitgide artırmışlardır. Devlet, Halîfe Müttekî’nin son ve Müstekfî’nin ilk günlerinde adeta Abbasîlerin elinden çıkarak Büveyhî sultanlarının eline geçmişti. İktidar, Abbasî halîfelerinin elinden çıkmış ve ellerinde sadece dinî nüfuz kalmıştı.⁶ Abbasî halîfeleri şahsî durumlarını ve dinî otoritelerini devam ettirmelerine rağmen devlet idaresinde fiilî hâkimiyetlerini kaybetmişlerdir. Ancak Mâverdî’nin çağdaşları olan Abbasî halîfelerinden Kadir Billâh ve Kaim Biemrillâh idaresinde kısmî bir istikrar sağlandığı⁷ söylenebilir.

Mâverdî’nin yaşadığı dönemde Abbasî topraklarında küçük küçük devletçikler kurulmuştu. Mirdasîler, Hamdanîler Musul ve Halep’te, Diyar-ı Bekir ve Cezire’de Ukaylîler egemendiler. Hille’de Mezidîler; Mâveraünnehir ve Horosan’da ise 232-389/847-999 yılları arasında Samanîler hüküm sürerken; Gazneliler de 350-475/962-1083 yılları arasında bugünkü Afganistan ve Pakistan devletlerinin topraklarının bulunduğu bölgelerde varlıklarını sürdürmüşlerdir.⁸

Abbasî devleti Mısır’da Fatımîlerin, Endülüs’te (İspanya’da) Emevîlerin hilafet iddialarından dolayı İslâm dünyasının tek hilafet merkezi olma konumunu kaybetmişti. Bu üç devlet halîfenin, diğer bir tabirle “emirü’l-müminin” (müminlerin emirinin) kendi halîfeleri olduğunu iddia ediyorlardı.

4 Zehebî, *Düvelü’l-İslâmiyye*, s. 370; A. Cemaleddin, *ed-Devletü’l-Fatimîyye*, s. 133.

5 Vecih Kevseranî: “Şartlar, İslâm tarihinde ‘vilayetü’l-etraf’, ‘vüzerâu’l-tefviz’ ve ‘umeraü’l-istila’ olarak isimlendirilen yapıları mevcut otoritenin yayılımı için zorunlu kıldı.” diyor. Bkz. *Osmanlı ve Safevilerde Din-Devlet İlişkisi*, s. 20.

6 M. N. Özdemir, *Abbasî Halîfeleri ile Büyük Selçuklu Sultanları Arasındaki Münasebetler*, s. 319.

7 O. Karaca, *Mâverdî ve Ahlak Görüşü*, s. 50.

8 K. Çakır, *Mâverdî’nin Siyasal Düşüncesinde Meşruiyet Sorunu*, s. 8; Ebû Faris, *el-Kadî Ebû Ya’la ve Kitabuhu Ahkamü’s-Sultaniyye*, s. 43.

Bu dönemin önemli bir özelliği ise itikadî ve mezhebî ihtilaflar ve bunun meydana getirdiği çatışmalardır. Şîî ve Sünnîler arasındaki çatışmalar bu dönemde yoğun bir şekilde görülmüştür. Sünnîler içerisinde itikadî anlamda Hanbelîler ve Eş‘ariler arasında bazı müteşabih ayetler bağlamında ihtilaflar yaşanmıştır. Kaynaklar Bağdat ve Vasıt’ta gayri Müslimler ile Müslümanlar arasında ara ara bazı çatışmaların yaşanmış olduğuna işaret etmektedir.⁹ Sözü edilen bu çatışmalar dönemin halîfeleri, emirleri ve siyasî güçleri tarafından ya bizzat çıkarılmakta ya da desteklenmekteydi.¹⁰

Abbasîler döneminde İslâm toplumu çeşitli din, dil, ırk ve renge mensup insanlardan oluşmakla birlikte toplumun çekirdeği Araplar, Farslar, Berberiler ve Türklerden meydana gelmekteydi. Halk genel olarak “et-Tabakatü’l-Hassa” (seçkinlerin tabakası) ve “et-Tabakatü’l-Amme” (halk tabakası) adı verilen iki ana gruba ayrılırdı. Bu grupların altında bir takım alt birimler mevcuttu. “et-Tabakatü’l-Hassa”; halîfe, onun ailesi, devlet ricali ve Haşimîlerin diğer fertlerinden oluşmaktaydı. “et-Tabakatü’l-Amme” ise halkın ekseriyetini teşkil ediyordu. Bu tabaka sanatkâr, usta, tüccar, çiftçi, asker ve kölelerden meydana gelmişti.¹¹

O gün için önemli olan bir grup, Bağdat’ta halk arasında *haramîler* veya *ayyarlar* denen ve kargaşa ortamından istifade ederek tüccarların mallarına, esnafların dükkânlarına el koyan, insanları öldüren bir eşkiya taifesiydi. Bunlar her çatışma ve huzursuzluk ortamını kendi lehlerine değerlendirirdi.

Bağdat; halîfeler ile Büveyhî emirleri arasında, Büveyhî emirlerinin kendi aralarında, bazen de Büveyhî emirleri ile Selçuklu sultanı arasında süregelen mücadelelere ve çekişmelere sahne oluyordu. Bu dönemde yaşanan sorunlardan biri de binlerce insanın ölümüne sebep olan büyük kıtlıklar ve salgın hastalıklardı.¹²

⁹ *el-Vizâre* (1979 n.), s. 70.

¹⁰ İkisi de Büveyhî emiri olan Celalüddeve ve kardeşinin oğlu Ebû Kâlicâr arasında büyük bir savaşın olduğu ve bundan dolayı Vasıt, Ehvaz ve Basra şehirlerinde büyük bir yıkım ve facianın yaşandığı anlatılmaktadır. Sözkonusu bu olayda halîfe, barışmaları için iki emire heyet göndermiştir. O heyetin başına da Mâverdî’yi getirmiştir. Bkz. İbnü’l-Cevzî, *el-Müntazam fî tarihi’l-mülûk ve’l-ümmem*, VIII, 173-190.

¹¹ İ. Arslan, *Muktedir Döneminde Abbasîlerde Sosyal Hayat*, 124-125.

¹² Zehebî, *Düvelü’l-İslâm*, s. 365-386.

B. Mâverdî'nin Hayatı

Künyesi Ebü'l-Hasan, ismi Ali b. Muhammed b. Habîb olan Mâverdî 364/974 yılında Basra'da doğmuştur. Mâverdî kelimesi, onun meşhur olduğu lakabıdır. "Gülsuyu" (mâü'l-verd) anlamına gelen bu lakap, ailesinin gülsuyu imalatı ve ticareti yaptığına işaret etmektedir.¹³ Mâverdî, küçük yaşlardan itibaren hadîs ve fıkıh öğrenmeye başlamıştır. Onun öğrenmeye olan iştiyakı, Abbasî Devleti'nin başkenti Bağdat'a gitmesine sebep olmuştur.¹⁴

Şafîî âlimlerinden olan Mâverdî, birçok ilim dalında mahirdi; kadı, fakih, edip ve filozof olduğu gibi usul, kelam, tefsîr ve siyaset âlimiydi. Mâverdî kaynaklarda vakar, hilim, hayâ, tevazu, ihlâs, feraset ve üstün zekâ sahibi olarak nitelenir. Onun sabit fikirli olmayıp hakikatı araştırmaya önem verdiğini gösteren bir olayda, miras ile ilgili bir konuda görüşünü belirten Mâverdî'ye: "*Bidatler çıkarma, tabi ol.*" denilince, o cevaben: "*Ben taklit etmem; bilakis ictihat ederim.*" demiştir.¹⁵

Mâverdî'nin dindarlığına ve nefsiyle mücahedeye önem verdiğine delalet eden bir olayı kendisi şöyle anlatıyor: "*Ben satış meseleleriyle ilgili bir kitap tasnif etmiş, imkânım nispetinde fukahânın bu konudaki sözlerini derlemeye çalışmışım. Bu meselelere herkesten fazla ehil olduğumu düşünmeye başlamışım ki; iki Arap köylü, yanıma gelip bana satışla ilgili bir soru sordular. Bâdiyede (çölde) yapmış oldukları ve dört şart taşıyan bir alım-satım muamelesi hakkındaki soruya cevap veremedim ve yere bakarak düşünmeye başladım. Soruyu soranlar: 'Sen şu cemaatin reisi olduğun halde bizim bu sualimize verecek cevabın yok mu?' dediler. 'Hayır, yok,' dedim. 'Yazık sana!' diyerek yanımdan ayrıldılar. Daha sonra, ilim yönünden birçok talebenden aşağı olan birisine sordular ve cevabını aldılar. Memnun ve müteşekkîr kaldılar ve o kimsenin ilmini överek çıkıp gittiler.'"¹⁶*

Mâverdî, Basra ve Bağdat'ta¹⁷ birçok âlimden ders almıştır:

1. Ebû Muhammed el-Bâfî el-Hârezmî'den (أبي محمد الباقي الخوارزمي: 398/1007) edebiyat ve şiir dersleri almıştır.

2. el-Hasan b. Ali b. Muhammed el-Cebelî (الحسن بن علي بن محمد الجبلي),

¹³ Ziriklî, *el-A'lam*, IV, 327; el-Bağdâdî, *Hediyetü'l-arifin*, I, 689.

¹⁴ *el-Vizâre* (1929 n.), s. 15; A. Vehban, *el-Mâverdî*, s. 13.

¹⁵ S. B. Reslan, *el-Fikrî's-siyasi inde Mâverdî*, s. 13.

¹⁶ A. B. Manav, *Edebü'l-Kâdî Adlı Eseri Çerçevesinde Mâverdî'nin Sünnet Anlayışı*, s. 4.

¹⁷ İbn Hallikan, Bağdat'ın Zaferânî Sokağı'nın Mâverdî'nin ikâmet mahalli olduğunu kaydeder. Bkz. *Vefeyat*, III, 282.

3. Muhammed b. Adî el-Minkarî (محمد بن عدي المنقري),

4. Muhammed b. Mu'alla el-Ezdî (محمد بن المعلى الأزدي),

5. Cafer b. el-Fazl el-Bağdâdî'den (جعفر بن الفضل البغدادي: 384/994) hadîs dersleri almıştır.

6. Ebû Hâmid el-İsferâyînî (أبو حامد الإسفراييني),

7. Ebü'l-Kasım es-Saymerî'den (أبو القاسم الصيمري) fıkıh dersi almıştır.

Aşağıda adları yazılı olanlar ondan ders alan ve rivayette bulunan âlimlerdir.

1. el-Hatibü'l-Bağdâdî (الخطيب البغدادي: 463/1070),

2. Ebü'l-Fazl el-Hemezânî (أبو الفضل الهمذاني: 479/1086),

3. İbn Hayrûn el-Bağdâdî (ابن خيرون البغدادي: 488/1095),

4. Abdülmelik b. İbrahim b. Ahmed (عبد الملك بن إبراهيم بن أحمد: 479/1086),

5. Muhammed b. Ahmed Abdülbakî b. Hasan b. Muhammed b. Tûk (بن طوق محمد بن أحمد عبد الباقى بن حسن بن محمد: 494/1100),

6. Ebü'l-Hasan el-Abderî (أبو الحسن العبدري),

7. Ubeyy en-Nersî (أبي النرسي),

8. Ebü'l-İz b. Kâdiş (أبو العز بن كادش)¹⁸

Birçok farklı yerde kadılık ve müsteşarlık gibi devlet görevlerinde bulunan Mâverdî, âlimliği ve itibarı sayesinde halîfeler ile onların emirleri ve valileri arasındaki ihtilafların çözümünde rol alıyordu.¹⁹ Abbasî halîfesi Kadir Billâh²⁰ zamanında Nişabur yakınındaki Ustuva'da²¹ başkadılık yapan²² Mâverdî, Kâim

¹⁸ İbn Hallikan, III, 282; *el-Vizâre* (1976 n.), s. 16; Zehebî, *Siyerü a'lâmü'n-nübelâ*, XVIII, 64; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübrâ*, VII, 267.

¹⁹ Zirikî, IV, 327.

²⁰ Kadir Billâh, kırk iki yıl üç ay halifelik görevini sürdürdü. Büveyhî emirlerinden Bahaüddeve'nin kızıyla evliydi. Onun Şiâ ve Mutezile'ye karşı yazmış olduğu bir eseri vardır. Bkz. Zehebî, *Düvelü'l-İslâmiyye*, s. 369.

²¹ İslâm yargı sisteminde hâkim ve yargıçlar hiyerarşik bir düzen içerisinde kadı, akda'l-kudât, kadî'l-kudât diye aşağıdan yukarıya doğru bu üç sıfatla nitelendirilirlerdi. İslâmiyet'te İslâm yargı kurumunun en tepesindeki zat için kullanılan "kadî'l-kudât" (قاضي القضاة: kadıların kadısı) vasfı ilk defa Harun Reşid zamanında, Ebû Hanife'nin öğrencilerinden *el-Harac* kitabının sahibi Ebû Yûsuf Yakûp b. İbrahim için kullanılmıştır. Kadıların en üstünü anlamına gelen "akda'l-kudât" (أقضى القضاة) tabiri ise ilk kez Mâverdî için kullanılmıştır. Geniş bilgi için bkz. ed-Dimyâtî, *Haşiyetu i'aretü't-talibin*, II, 383.

Biemrillâh²³ tarafından 422/1032, 428/1037 ve 435/1043-44 yıllarında Büveyhî emirleri Ebû Kâlfîcâr, Celalüddeve ve Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'e gönderilen diplomatik heyetlerde görevlendirilmiştir.²⁴

Mâverdî, elçilikleri sırasında hükümdarlara doğru bildiği hususlarda eleştiriler yöneltmekten çekinmemiştir. Nitekim Halîfe'nin Büveyhî emirlerinden Celalüddeve'ye “şehinşah-ı azam” (melikü'l-mülûk) ünvanını vermesi ve hutbelerde onun böyle anılması halkın tepkisini çekti.²⁵ Gelişmeler üzerine bu mesele hakkında fetvası istenen âlimler arasında bulunan Mâverdî, Celalüddeve'ye yakınlığıyla tanınmasına rağmen buna karşı çıkmıştır.²⁶ Devrin halifesi tarafından kendisine “kadıların kadısı” anlamına gelen sıfatın verilmesi bazı âlimler tarafından eleştirilse de o, bu sıfatın verilmesini açıkça yasaklayan bir nas görmediğinden olsa gerek bu şekilde nitelendirilmeye rıza göstermiştir.

Mâverdî, 437/1045 yılında Abbasî Devleti'nde “reisü'r-rüesâ” (reislerin reisi)²⁷ Ali b. Hüseyin İbnü'l-Müslime'nin vezirliğe getirilmesinden sonra siyaset sahnesinden çekilip tamamen tedris ve telif faaliyetleriyle meşgul olmuştur.²⁸

Mâverdî, 30 Rebi'ülevvel 450 (27 Mayıs 1058) yılında 86 yaşında iken vefat etmiş ve Bağdat'taki “Babü'l-Harb” mezarlığına gömülmüştür.²⁹ Cenaze namazını talebesi Hatib el-Bağdâdî kıldırmasıdır.³⁰

²² C. Brockelman, “Mâverdî”, *İA*, VII, 409.

²³ Katrûneda adlı Ermeni bir cariyenin oğlu olan Kaim Biemrillâh, 422/1030 yılında halife oldu. Bağdat'ın Fatımîler adına Besasiri tarafından alınması ve ardından Tuğrul Bey'in Bağdat'ı Besasiri'den geri alması hadiseleri onun zamanına denk gelir. Tuğrul Bey, onu kızkardeşiyle evlendirdi ve onun kızı ile de kendisi evlendi. Onun zamanında halîfeliğin nisbeten eski vakarlı konumuna ulaşmış olduğu söylenebilir. Abbasî Halifesi Kaim Biemrillâh 467/1074 yılında vefat etmiştir. Bkz. el-Hekîmî, *Bidayetü'l-firak ve nihayetü'l-mülûk*, s. 173.

²⁴ S. B. Reslan, *el-Fikrî's-siyasi inde Mâverdî*, s. 16; C. Kallek, “Mâverdî”, *DİA*, XXVIII, 180.

²⁵ İslâmiyet'te ilk defa bu ünvanı Celalüddeve kullanmıştır. Bkz. S. B. Reslan, *el-Fikrî's-siyasi inde Mâverdî*, s. 29.

²⁶ Dinî gayretten kaynaklanan bu tavır şu hadîse dayanmaktadır: “Allah katında en çirkin isim, bir kişinin kendisine meliklerin meliki ismini vermesidir.” (إِنَّ أُنْفَخَ الْأَسْمَاءَ عِنْدَ اللَّهِ أَنْ يَتَسَمَّى الرَّجُلُ بِاسْمِ مَلِكِ الْأُمَلَاكِ.) Hadîste geçen “melikü'l-emlâk”, kralların kralı manasına gelir ve rububiyet; yani insanların rabbi olma, başka bir ifadeyle ilahlık iddiasını ifade eder. Bu hadîs, bazı ziyadeler ve aynı manayı ifade eden başka ibarelerle de rivayet edilmiştir. Bkz. Buhârî, el-Edeb, hadîs nr. 114; Müslim, el-Edeb, hadîs nr. 20 (2143); Ebû Dâvud, el-Edeb, hadîs nr. 70 (4961); Tirmizî, el-Edeb, hadîs nr. 65 (2839); İbnü'l-Esir el-Cezerî, *en-Nihâye*, V, 76.

²⁷ Reisü'r-rüesâ (reislerin reisi) tamlaması, Abbasîlerde vezirlik yapan İbnü'l-Müslime'ye verilmiş bir lakaptır. Bu kavrama yakın bir kavram olan reisü'l-vüzerâ (vezirlerin reisi) tamlaması modern Arapça'da başbakan için kullanılmaktadır. Vezir İbnü'l-Müslime, 12 yıl vezirlik görevini sürdürmüştür. O, miladî 1058'te Bağdat'ı Fatımîler adına işgal eden ve daha önceden kendisiyle sorunlar yaşadığı Büveyhîler'den Arslan Besasiri Ebü'l-Haris et-Türkî tarafından işkence edilerek öldürülmüştür. Ölümü anında onun: “Beni mesud yaşatan ve şehid olarak ruhumu alan Allah'a hamd olsun.” dediği rivayet edilir. Bkz. İbnü'l-Cevzî, VIII, 197; İbnü't-Tiktaka, *el-Fahri fi'l-âdâbi'l-İslâmiyye ve düveli'l-İslâmiyye*, s. 295.

²⁸ Sübkî, VII, 269; C. Kallek, “Mâverdî”, *DİA*, XXVIII, 183.

C. Mâverdî'nin Eserleri

Mâverdî; fıkıh, fıkıh usulü, tefsîr, nahiv, siyaset, ahlak üzerine eserler kaleme almıştır. Daha çok siyasete dair eserleri ile tanınan Mâverdî, idare ve siyaset kurumlarına dair bugün hala kendisinden bahsedilen eserler bırakmıştır.

Eserlerinde siyasetname türüne örnekler olsa da, onun siyasete dair yazdığı eserler sadece siyasetname başlığı altında toplanacak eserler değildir. O, siyaseti bir fakih, ilim adamı ve siyasetçi olarak ele alıp gerektiğinde sosyolojik, psikolojik ve siyasî çözümlenmelerde bulunmuştur. Bu nedenle onun eserleri, siyasetçilere salt ahlakî ve dinî nasihatler vermeyi amaçlayan eserler olarak değerlendirilmemelidir.

Telif etmediği halde Mâverdî'ye nisbet edilen bazı eserler vardır: *Tühfetü'l-mülûkiyye*, *Edebü't-tekellüm*, *Marifetü'l-fezâil* ve *er-Rütbe fî talebi'l-hisbe*.³¹ Mâverdî'nin telifi olduğu halde kaybolmuş eserleri de mevcuttur: Nahiv ile ilgili *el-Uyun fî'l-luğa*, ticaret ile ilgili *Kitabü'l-buyu'* ve tefsir ile ilgili *Muhtasaru ulumi'l-Kur'ân*.

1. Tefsîr İle İlgili Eserleri

a. *en-Nüket ve 'l-uyûn* (النكت والعيون)

Tefsîr ilmine ait olan eserin eksiksiz ve üç cilt olan bir yazma nüshası İstanbul Köprülü Kütüphanesi'nde³², Rampur (Hindistan), Fas ve İstanbul Kılıç Ali Paşa Kütüphaneleri'nde eserin başka yazma nüshaları mevcuttur.³³ *en-Nüket ve 'l-uyûn/Tefsiru Mâverdî*'nin Seyyid b. Abdulkmaksud b. Abdurrahim tarafından altı cilt olarak tahkikli neşri yapılmıştır.

Tacuddin Abdülvehhab b. Ali es-Sübki (771/1369) ve İbnü's-Salâh eş-Şehrezûri tefsîrindeki bazı yorumlardan dolayı Mâverdî'nin Kaderiye mezhebinde olduğunu söylemişlerdir.³⁴ Yâkût el-Hâmevî ve Şemseddin Ebû Abdullah ez-Zehebî (748/1347) ise onun Mutezilî olduğunu iddia etmişlerdir.³⁵

²⁹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fî't-tarih*, IV, 281; Suyutî, s. 71; *el-Vizâre* (1976 n.), s. 12; C. Brockelman, "Mâverdî", *İA*, VII, 409.

³⁰ *el-Vizâre* (1979 n.), s. 88.

³¹ Mâverdî, *Nasihatu'l-mülük*, s. 14.

³² *el-Vizâre* (1976 n.), s. 19.

³³ C. Brockelman, "Mâverdî", *İA*, VII, 409.

³⁴ Suyutî, s. 71.

³⁵ Zehebî, *Mizanü'l-itidal*, III, 155; İbnü'l-İmad, *Şezeratü'z-zeheb fî ahbari men zeheb*, III, 284; Yâkût el-Hâmevî, *Mu'cemü'l-udeba*, II, 154.

İbnü'l-Cevzi ve Kurtubî gibi müfessirler kendilerine ait tefsir kitaplarında Mâverdî'nin tefsirinden alıntılar yapmışlardır.³⁶

b. Emsalü'l-Kur'ân (امثال القرآن)

Emsalü'l-Kur'ân'da, Kur'an-ı Kerîm'de geçen meseller (teşbihler) açıklanmıştır. Bursa Eski Yazma ve Basma Eserler ile Leiden Kütüphanesi'nde eserin birer yazması mevcuttur.³⁷, Fuâd Abdulmunim Ahmed tarafından eserin tahkikli neşri yapılmıştır.

2. Siyaset/İdare İle İlgili Eserleri

a. el-Ahkamü's-sultaniyye (الأحكام السلطانية)

Kahire'de hicrî 1298, 1324 ve 1327 yıllarında basılmıştır.³⁸ Latince, Fransızca, Almanca Türkçe ve Farsça gibi birçok dile çevrilmiş olan³⁹ eserin mukaddimesinde, devlet idaresiyle ilgili hükümlerin özellikle devlet adamları tarafından bilinmesi gerektiği dile getirilir. Ancak bu hükümlerin fıkıh kitaplarında çok dağınık bir halde bulunmasının bunları öğrenme güçlüğü doğurduğunu kaydeden Mâverdî, bu dağınık hükümleri müstakil bir eserde bir araya getirmek suretiyle hem devlet adamlarına yardımcı olmaya gayret ettiğini, hem de böyle bir eserin telifi hususundaki isteği yerine getirdiğini belirtir. Eser, devletin teşkilât ve idaresiyle ilgili fıkıh ahkâmını bir araya toplamış ve yirmi bölümden meydana gelmiştir.⁴⁰ Eser, Abdurrahman es-Suyutî tarafından ihtisar edilmiş ve⁴¹ Ali Şafak tarafından 1976 yılında *İslâmda Hilafet ve Devlet Hukuku* (İstanbul, 1396/1976, 1994) adıyla Türkçe'ye çevrilmiştir.⁴²

b. Teshilü'n-nazer ve tacilü'z-zafer (تسهيل النظر و تعجيل الظفر)

Eser; ahlakı, nazarî açıdan ele alıp felsefesini yaptığı gibi siyaset ve hükümet çeşitlerinden de bahsetmektedir. Ayrıca otoritenin mahiyeti, yapısı, felsefesi ve işleyiş kurallarına ilişkin konuları içermektedir. Müellif mukaddimede, eserin gerek yönetenlerin gerekse yönetilenlerin ıslahına dair teorik ve pratik içerikli bir kitap olmasını amaçladığını bildirir. Bu çerçevede zaman zaman tarihî örnekleriyle birlikte

³⁶ M. Sarıçayır, *Mâverdî'nin Nasihatü'l-Mülük'u ve Siyasi Görüşleri*, s. 17.

³⁷ C. Kallek, "Mâverdî", *DİA*, XXVIII, 185.

³⁸ C. Brockelman, "Mâverdî", *İA*, VII, 409.

³⁹ *el-Vizâre* (1979 n.), s. 6.

⁴⁰ M. Erkal, "el-Ahkâmü's-Sultâniyye", *DİA*, I, 555.

⁴¹ K. Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an usame'l-kütüb*, I, 19.

⁴² Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, Bedir Yayinevi, s. 3; C. Kallek, "Mâverdî", *DİA*, XXVIII, 185.

hükûmetlerin nasıl kurulup korunduğunu, başarısızlık ve yıkılış sebeplerini ele almaktadır.⁴³

Eserin, biri Almanya'daki Gothe Kütüphanesi'nde diğeri Tahran Edebiyat Fakültesi Kütüphanesi'nde olmak üzere iki yazması bulunup ilk kez Muhyî Hilal Serhan, ardından Rıdvan Seyyid tarafından tahkikli neşri yapılmıştır.⁴⁴

c. *Kavânînü'l-vizâre ve siyasetü'l-mülk* (قوانين الوزارة و سياسة الملك)

Çalışmamızın konusu olan bu eser, kaynaklarda *Düstûrü'l-vezir*, *Edebü'l-vezir*, *Kanunü'l-vizâre* ve *Kavânînü'l-vizâre ve siyasetü'l-mülk* adları ile geçer. Eser, Halîfe Kaim Biemrillâh zamanında Abbasîler'de vezir olan Ebü'l-Kasım İbnü'l-Müslime veya Büveyhî Emiri Celalüddeve'nin veziri Hitabetullâh b. Ali b. Makule için yazılmıştır.⁴⁵

Eserde, vezirliğin nasıl bir görev olduğu, vezirlikle ilgili temel esasların neler olduğu açıklandıktan sonra vezirliğin lügavî ve ıstılahî anlamları anlatılmıştır. Bu girişten sonra vezirliğin çeşitleri ve her bir çeşidin görev ve sorumlulukları anlatılarak, vezirlerin genel sorumlulukları ve onlara nasihatler kısmıyla eser sonlandırılmıştır.

Bu eserle ilgili geniş bilgi, çalışmamızın “Mâverdî'nin Kavânînü'l-vizâre ve siyasetü'l-mülk Adlı Eserinin Tahlili” bölümünde yer almaktadır.

d. *Nasihâtü'l-Mülûk* (نصيحة الملوك)

Mâverdî, bu eserinde sultanlara nasihat vermenin önemi ve bunun âlimlerin görevi olduğundan bahseder. İnsanı diğer varlıklardan ayırt eden meziyetleri anlattığı eserinde siyaseti; *nefis*, *hasse*, *amme (reaya)*, *ekonomi* ve *savaş/barış siyaseti* diye beşe ayırıp ele alır.⁴⁶

Nasihâtü'l-Mülûk'un bilinen tek yazma nüshası Paris'te Bibliothèq Nationale Departement des Manuscrits, Catalogue des manuscrits Arabs No: 2447'de kayıtlıdır.⁴⁷

Mustafa Sarıçayır tarafından bu eser ile ilgili bir doktora çalışması yapılmış olup, sözü geçen çalışmaya eserin Türkçe tercümesi de eklenmiştir.

⁴³ C. Kallek, “Mâverdî”, *DİA*, XXVIII, 185.

⁴⁴ *el-Vizâre* (1976 n.), s. 22.

⁴⁵ O. Karaca, s. 54.

⁴⁶ Mâverdî, *Nasihât*, s. 19.

⁴⁷ M. Sarıçayır, *Mâverdî'nin Nasihatü'l-Mülûk'u ve Siyasi Görüşleri*, s. 17.

Bu eserin Mâverdî'ye ait olduğunu kabul edenler olduğu gibi, ona ait olmadığını savunan araştırmacılar da bulunmaktadır.⁴⁸

e. *Dürerü's-sülûk fî siyaseti'l-mülûk* (در السلوك في سياسة الملوك)

Eserin bir yazması Ayasofya Kütüphanesi'nde 2870 numarada kayıtlıdır. Eser, sultanın ahlakı ve siyaseti diye iki kısımdan müteşekkildir. Ahlak kısmında önemli bazı güzel hasletleri zikreden Mâverdî, ikinci kısımda sultanda ve adaletli bir yönetimde olması gereken şartları anlatmıştır.

Dürerü's-sülûk, İslâm siyaset literatüründe sultana nasihatler içeren siyasetname türü eserlerin ilk örneklerinden biridir.

3. Fıkıh ve Fıkıh Usulü İle İlgili Eserleri

a. *Kitabü'l-İkna ve el-Havi'l-kebir* (كتاب الإقناع و الحاوي الكبير)

Mâverdî, bu iki eseri için şöyle demiştir: “*Fıkhı 4000 yaprakla genişçe ele aldım, 40 yaprakla da kısalttım.*” O, 4000 yaprakla *el-Havi'l-kebir* adlı kitabını, 40 yaprakla *İkna* adlı eserini kastetmektedir. Bir Şafîî fıkıh ansiklopedisi mesabesinde olan *el-Havi'l-kebir* kitabında ahlak ve ibadetlerin yanında İslâm medenî, ticaret, ceza, uluslararası ilişkileri düzenleyen fıkıh konularını ve onların bölümlerini ele almıştır. Ayrıca eserde İslâm fıkıh usulüne (fıkıh metodolijisine) dair birçok bilgi mevcuttur. Eserin 30 cilde yakın bir yazması el-Kütübi'l-Mısriyye Yayınevi'nin kütüphanesinde Şafîî Fıkhı bölümünde 82 numarada bulunmaktadır.⁴⁹ el-Kütübi'l-İlmiyye Yayınevi, eserin 18 cilt olarak tahkikli neşrini yayınlamıştır.

İkna adlı eserin yazılış sebebi ile ilgili Yâkût el-Hâmevî *Mu'cemü'l-udeba* adlı eserinde şöyle bir olayı nakleder: “*Kaim Billâh, kendi yöneticiliği esnasında Müslümanların dört mezhep imamlarının arasından dört imama kendi mezhepleri ile ilgili bir eser yazmalarını söylemiş. Mâverdî de bu eserini Şafîî imamı olarak yazıp halîfeye göndermiş. Halîfe, kitabı inceledikten sonra çok beğenmiş ve ona, bizim dinimizi koruduğun gibi Allah da senin dinini korusun, demiş.*”⁵⁰

İkna, hacminden dolayı fıkıh hükümlerini delilleri olmadan ele almıştır.⁵¹

⁴⁸ Konuyla ilgili olarak Fuâd Abdulmunim Ahmed, *Ebü'l-Hasan el-Mâverdî ve Kitabuhu Nasihatü'l-Mülûk*, adlı eseri yazmıştır. Bu konu ile ilgili geniş bilgi için bkz. M. Sarıçayır, *Mâverdî'nin Nasihatü'l-Mülûk'u ve Siyasi Görüşleri*, s. 24-30.

⁴⁹ *el-Vizâre* (1976 n.), s. 20.

⁵⁰ Yâkût el-Hâmevî, II, 155.

⁵¹ Mâverdî, *Dürer*, s. 29.

b. Edebü'l-kâdî (ادب القاضي)

Muhakeme ve fıkıh usulüne ait olarak kaleme alınmış bir eser olan *Edebü'l-Kâdî*'nin, Mâverdî'ye ait olduğu bilgisine birçok kütüphane katalogunda rastlanmaktadır. *Edebü'l-Kâdî*, aslında Mâverdî'nin *el-Hâvi'l-kebîr* adlı eserinin bir bölümüdür, ancak *el-Hâvi'l-Kebîr*'in çok kapsamlı ve geniş hacimli olmasından dolayı, müstakil olarak neşredilmiş ve bu şekilde şöhret bulmuştur.

Edebü'l-Kâdî, özellikle Şâfiî muhakeme usulünde bir zirvedir. Bundan dolayı, mezhepte bu konuda pek fazla kitap yazılmamıştır. Eserin, Muhyî Hilâl es-Serhân tarafından tahkikli neşri yapılmıştır.⁵²

4. Din ve Ahlak İle İlgili Eseri

a. Edebü'd-dünya ve 'd-din (ادب الدنيا و الدين)

Eserin mukaddimesinde Mâverdî, bu eserine din ve dünyanın ıslahını konu edindiğini zikreder. Eser beş bölümden oluşmaktadır. Aklın üstünlüğü ve hevaya uymanın zemmi ile başlayan bölümleri ilim, din, dünya, nefis bölümleri izler.⁵³ Mâverdî, fakih ve ediplerden yararlandığına işaret ederek eserinde ayet, hadis, hikmetli söz, şiir ve belâğatlı ifadelerle yer verdiğini söyler.

Edebü'd-dünya ve 'd-din, ilk defa İstanbul'da 1299/1881 tarihinde, daha sonraları da tahkikli ve tahkiksiz olmak üzere onlarca defa basılmıştır.⁵⁴

5. Peygamberlik İle İlgili Eseri

a. A 'lâmü'n-nübüvve (اعلام النبوة)

Peygamberlik müessesesini aklın ışığında ispatlamaya çalışan bir eserdir. Yapılmış baskıları: Kahire 1319-1330, 1391/1971; Abdurrahman Hasan Mahmud (Kahire 1407/1987); Muhammed Şerif Sükker (Beyrut 1402/1992).⁵⁵

6. Hikmetli Sözleri İçeren Eseri

a. el-Emsâl ve 'l-hikem (الامثال و الحكم)

Mâverdî, bu eserini kısa, özlü ve anlamlı güzel sözlere ayırmıştır. O, eserinin mukaddimesinde; kitabının 300 hadis, 300 şiir ve 300 hikmetli söz içerdiğini belirtmiştir.⁵⁶

⁵² A. B. Manav, s. 10.

⁵³ Mâverdî, *Edeb*, s. 3-4.

⁵⁴ C. Kallek, "Mâverdî", *DİA*, XXVIII, 186.

⁵⁵ C. Kallek, "Mâverdî", *DİA*, XXVIII, 185.

⁵⁶ Mâverdî, *Emsal*, s. 49.

Mâverdî'nin eserlerini yazarken Allah rızasını gözettiğine dair bir rivayet çeşitli kaynaklarda geçmektedir. Bu rivayete göre o, eserlerini bir yerde saklamış ve eserlerinden hiç kimseye bahsetmemiştir. Vefatına yakın bir zamanda güvendiği birine, eserlerinin bulunduğu yeri tarif ederek: *“Oradaki kitapların tümü benimdir. Ben henüz halis bir niyete sahip olmadığım için eserlerimden kimseye bahsetmedim. Ölüm döşeğinde iken senden elimi tutmanı istiyorum. Eğer senin elini sıkıca tutar bırakmazsam bil ki, eserlerim kabul görmemiştir ve sen onları bir gece Dicle nehrine at gitsin; fakat bana uzattığın elini tutmazsam bil ki ben umduğum halis niyete ulaşmışımdır.”* demiş. O şahıs şöyle diyor: *“Vefatına yakın hasta döşeğindeyken elimi ona uzattım; ancak o elimi tutmadı. Bunun üzerine anladım ki, bu kabulün alametidir ve ben de kitaplarını gün yüzüne çıkardım.”*⁵⁷

Sözü geçen hikayenin doğruluğu kabul edilse bile Mâverdî'nin eserlerinin tamamının gizlendiği söylenemez. Zira Mâverdî'nin *Kavânînü'l-vizâre ve siyasetü'l-mülk* adlı eserini zamanın vezirine⁵⁸ ve *İkna* adlı eserini zamanın halîfesine sunduğu bilinmektedir. Onun başka bir eseri olan *Dürerü's-sülûk* ise Bahaüddeve b. Büveyh'e hitaben yazılmıştır.⁵⁹

D. Mâverdî'nin Siyaset'e Dair Eserlerinin Önemi

Mâverdî, İslâm siyaset nazariyatçılarından en önemlilerinden biridir. Onun siyaset düşüncesi, teorisi ile pratiği olan bir düşüncedir. O siyaset üzerine fikirleri süren bir siyaset bilgini olduğu gibi, birçok devlet kademesinde bilfiil görev icra etmiş bir siyasetçidir de. Eserleri incelendiğinde onun bu özelliği daha iyi gözlemlenebilir.

Onun siyaset anlayışının çerçevesinin Kur'an ve Sünnet olduğu ise aşikârdır; ancak o devletlerin ve milletlerin siyasî tecrübelerini bu çerçeveye eklemeyi bilmiştir. Zira Mâverdî, eserlerinde ileri sürdüğü siyasî fikir ve analizlere destek mahiyetinde başka kavim ve medeniyetlerden -İslâmiyet'e aykırı olmamak kaydıyla- istifade etmiştir.

Mâverdî'nin eserleri siyasetçilere, devlet yöneticilerine yönelik öğütler içerdiği gibi siyaset ilmi ve felsefesi, siyasetle ilgili sosyolojik ve psikolojik çözümlenmeleri

⁵⁷ İbn Hallikan, III, 283.

⁵⁸ Eserde halife kelimesinin hiç kullanılmamış olması, eserin Büveyhî emiri Celalüddeve'nin veziri Hitabetullâh b. Alî b. Makula'ya hitaben yazıldığı ihtimalini güçlendiriyor.

⁵⁹ Mâverdî, *Dürer*, s. 55.

ve kavramları; İslâm devlet yönetimi ve ilkeleri, devletlerarası ilişkiler, suçlulara verilecek cezalar, savaş ahlakı ve ilkeleri gibi konuları da kapsamaktadır.

Eserlerinde, Hz. Peygamber ve Raşid halîfeler dönemini referans almıştır. Zira Hilafet, imamet vb. konuları izah ederken daima o dönemleri esas alıp bu konularla ilgili ilke ve temelleri oradan istinbat etmeye azami gayret göstermiştir.

Bazı araştırmacılar; Mâverdî'nin eserlerinden yola çıkarak, onun hilafeti etkisizleştirip bir araç olarak gören Şîî Büveyhîlerin ve Sünnî Selçuklu sultanlarının otoritelerini, dini argümanlarla meşrulaştırdığını ve hilafeti onlar ayakta kalsın diye korumuş olduğunu dile getirmişlerdir. Diğer bir tabirle Mâverdî'nin zamanının otoriteleri lehine mevcut durumu meşrulaştırdığını iddia etmişlerdir.⁶⁰

Bu eleştirilerin haksız olma ihtimali de mümkündür. Zira Mâverdî, siyaset ile ilgili eserlerinde halîfe/imam başlığı altında Allah'ın hükümlerini uygulayan ve Hz. Peygamber'in (sav) halîfeliğini yapan bir yönetimden bahsetmiştir. Melik, sultan ve emir denilen Büveyhî komutanlarını ve Selçuklu yöneticilerini ise halîfenin, bazı görevlerini yapmakla görevlendirdiği ve ona hizmet eden kimseler olarak ele alıp İslâmî hükümlere tabi tutmuştur. Mâverdî, halîfenin tayinlerinin dört kısma ayrıldığını söyler: Vezirler, bölge veya yerleşim birimleri genel ve özel emirleri (valileri), genel kadılar ve özel kadılar. İkinci kısımda zikrettiği valileri, şartlara haiz olup seçilen istikfâ emirleri veya zorla seçilmiş olan istila emirleri diye ikiye ayırır. Mâverdî, *el-Ahkamü's-sultaniyye* adlı eserinde bu iki emirlik çeşidinin ne olduğu, halîfe karşısındaki durumları, görev ve sorumlulukları, aralarında ne tür farklar olduğunu uzun uzadıya anlatır. Bundan anlaşılacağı üzere Mâverdî, oluşan yeni devlet kurumlarının ve siyasî yapıların İslâmî ölçülerden bağımsız kalmasının önünü almak istemiş ve bunun için gerektiğinde ictihat etmekten bile çekinmemiştir.

Şafîî mezhebine mensup olmasından dolayı, İslâm halîfesinde neseb - Kureyş'ten olma- şartını arayan Mâverdî'ye göre Selçuklu ve Büveyhî emirleri gerçekte halîfe veya imam olamazlar. O halde onlara imam ve halîfe denmesi ise mecazen olup zorunluluktan kaynaklanmış bir durumdur. Mâverdî'nin özellikle siyaset kitaplarında o dönemin halîfelerinin, Büveyhî ve Selçuklu sultanlarının ismi açıkça yer almamaktadır; ancak onlara *vezir*, *imam*, *emir* ve *melik* gibi sıfatlarla işaret edilmektedir.

⁶⁰ Vecih Kevseranî sözkonusu araştırmacıardan biridir. Onun Mâverdîye yönelttiği eleştiriler için bkz. *Osmanlı ve Safevilerde Din-Devlet İlişkisi*, s. 20.

Bazı araştırmacılar ise Mâverdî'nin günlük hayatın gerçeklerinden kopuk, ideal ve hatta hayalî bir ıslahat tasarısı ortaya koyduğunu ileri sürmektedir.⁶¹ Bu eleştiri de aynı sebeplerden dolayı bir önceki eleştiri gibi doğru bir eleştiri olarak değerlendirilmeyebilir. Çünkü çalışmamızda “Mâverdî'nin Eserleri” adlı başlık altında incelendiği üzere onun bazı eserleri devrin halîfe, emir ve vezirlerine sunulmuş ve onlar tarafından kabul görmüştür. Onun bilfiil siyaset sahnesinde olması ve Abbasî halîfeliğinin onun döneminde eski güçlü konumuna nisbeten kavuşmuş olması da bu eleştirileri yersiz kılan bir delil olarak görülebilir.

Mâverdî'nin siyaset ile ilgili eserleri çağdaşlarından ve ondan sonra gelen ilim adamlarından büyük bir alakaya mazhar olmuştur. *el-Ahkamü's-sultaniyye* adlı eseri Almanca, Fransızca, Latince, Türkçe ve Farsça gibi birçok dünya diline çevrilmiş ve onunla ilgili dünya çapında birçok çalışma yapılmıştır.

Mâverdî, İslâm kurumları tarihinde özellikle devlet ve devlet kurumları açısından büyük ve önemli bir şahsiyettir. O yönetim ile ilgili konuları kendisinden önce yapılmamış bir tarzda sistemli bir şekilde ele almış ve bu konularda bazı yeni sayılabilecek temeller atmıştır. Eserlerinde yönetim mekanizmasını ve idare sistemini genellikle İslâm fihri ve siyaseti açısından müstakil olarak incelemiştir.

İmam Gazali, Nizamü'l-Mülk, İbn Haldûn, Ebü'l-Fazl el-Katibü'l-A'rac, İbnü't-Tiktaka,⁶² İbrahim b. Yahya el-Halîfe Dede Efendi ve Abdurrahman eş-Şeyzeri et-Taberî⁶³ gibi birçok âlim Mâverdî'den etkilenmiştir. Mâverdî'nin çağdaşı Ebû Ya'la el-Ferrâ'nın yazdığı *el-Ahkamü's-sultaniyye* adlı eseri incelenirse, Hanbelî mezhebi ile ilgili hükümler hariç birçok yönden Mâverdî'nin *el-Ahkamü's-sultaniyye* adlı eserine benzediği görülebilir.⁶⁴

⁶¹ Bu tür eleştiri sahiplerinden bazıları, Carl Brockelmann, Jean Sauvaget, Von Kremer gibi şarkiyatçılar ve Harun Sherwani gibi araştırmacılarıdır. Mâverdî'ye yönelik birbirine zıt olan iki eleştiri için bkz. Ö. Menekşe, *İslâm Düşünce Tarihinde Devlet Anlayışı: Mâverdî ve Nizâmülmülk Örneği*, s. 205; V. Kevseranî, s. 20; M. İsmail, *el-İslâmü's-siyasî*, s. 82-83.

⁶² İbnü't-Tiktaka'nın yazmış olduğu *el-Fahrî fi'l-âdâbi'l-İslâmiyye ve düveli'l-İslâmiyye* adlı esere bakılabilir.

⁶³ Bu zat, *el-Menhecü'l-meslûk fi siyaseti'l-mülûk* kitabının sahibidir.

⁶⁴ Ebû Faris, s. 30; el-Katibü'l-A'rac, *Tahrirü's-sülûk fi tedbiri'l-mülûk*, s. 6; M. Erkal, “el-Ahkâmü's-Sultâniyye”, *DİA*, I, 556.

I. BÖLÜM

İSLÂM SİYASET/İDARE KURUMLARI

A. İslâm'da Siyaset/İdare

Birçok kıtaya yayılmış ve asırlarca birçok farklı dili ve etnisiteyi birlikte yaşatmış büyük ve köklü bir medeniyet olan İslâm'ın müntesiplerinin beraberce yaşamın devamlılığı için gerçekleştirdikleri ortak yaşantıları ve maddi/manevi birliktelikleri (kurumları) mevcuttur. Ancak İslâmiyet'te sözü geçen kurumların birinci derecede kaynağı Kur'ân-ı Kerîm ve Sünnet'tir. Çünkü İslâm ümmeti idarecileriyle, fakihleriyle ve sıradan vatandaşlarıyla beraber yaşama şartlarının neler ve ortak yaşantılarının nasıl olduğu ve olacağını birinci derecede Kur'ân-ı Kerîm ve Sünnet'ten almaya çalışmışlardır.

İslâm kurumları incelenirse, köken bakımından iki tür kurumun varlığı kendini gösterir. Biri İslâm'ın bizzat kendisinin müessisi olduğu kurumlarken *fetva, medrese, halîfelik, hisbe ve muâhât* gibi, diğeri ise önceden var olduğu halde İslâm'ın onu kendi ilke ve anlayışına göre şekillendirdiği/dönüştürdüğü ve geliştirdiği kurumlardır. Bu ikincisine *vezirlik, divân, berid, sikke ve vakıf* gibi kurumlar örnek verilebilir.

İslâmiyet'te kurumlar bir bütün olarak görülür ve ele alınır. Bu meyanda Muhammed Hamidullah şöyle diyor: “*Batılılar devlet ve kiliseyi yani siyasî meselelerle, dinî meseleleri birbirinden ayırırlar. Batılılarda dinî ve siyasî meselelerden ayrı ayrı bahsetmek mümkündür. Şayet birisi, maddî hayattan söz ediyorsa, hiçbir zaman dinî hayata ait olan kiliseden, oruçtan, hacdan vs. den bahsetmez. Aynı şekilde, birisi dinî müesseselerden bahsediyorsa, hiçbir zaman siyasî müesseselerden söz etmez. Aralarında tam bir ayrılık mevcuttur. Bunun aksine olarak, Müslümanlarda böyle bir ayrılık yoktur. İslâm'ın ilk devirlerinde halife, hem ordu kumandanı olarak siyasî başkandı ve aynı zamanda camide imamdı. Şu halde Müslümanlarda, hayatın bu her iki cihetine taalluk eden müesseselerde, bu ayırım yoktur.*”⁶⁵ Siyaset kelimesi sözlükte, “*ağaç ve habbelerine kurt düşmesi, koyun yününün, elbiselerin ve yiyeceklerin kurtlanması, hayvanları terbiye etmek, insanların önderliğini yapmak ve işleri düzeltmeye çalışmak, idare etmek*” anlamlarında kullanılır.⁶⁶

⁶⁵ M. Hamidullah, *İslâm Müesseselerine Giriş*, s. 6.

⁶⁶ İbn Manzûr, VI, 107.

Nazarî anlamda siyaset, en kadîm anlamıyla *devleti, toplumsal birlikteliği olduğu gibi veya olması gereken şekliyle kendisine konu yapıp ele alan sistem ve düşünce* olarak tanımlanabilir. Bu tanım siyaset ilmi ve felsefesini kapsar. Amelî anlamda siyaset ise; *insanların vatanlarında huzur içinde yaşamasına yönelik eylem ve uygulamaların bütünüdür.*

İslâmiyet sadece bir öte dünya düzenleyicisi olmayıp bu dünyaya dair de emirleri olan bir dindir. Bu dünya ile öte dünyayı birbirinden ayırmadığı gibi dinî olan ve dinî olmayan alan diye bir ayırımı da gitmemiştir.⁶⁷ Eğer böyle bir ayırımın olduğuna işaret eden bilgi ve belgeler mevcutsa, bu İslâmiyet'in, Batı medeniyetinde olduğu gibi din ve dünyayı birbirine zıt iki kavram ve alan olarak gördüğüne delil olmaktan uzaktır. Zira İslâmiyet'te, dinin ve dünyanın sahibi aynı Zat'tır; yani Yüce Allah'tır.⁶⁸

İslâm'da siyasetin/idarenin kaynağı Kur'ân-ı Kerîm ve Sünnettir. Yüce Allah şöyle buyuruyor: *“Ey iman edenler! Allah'a itaat edin. Peygamber'e ve sizden olan ulülemre (idarecilere) de itaat edin. Eğer bir hususta anlaşmazlığa düşerseniz Allah'a ve ahirete gerçekten inaniyorsanız onu Allah'a ve Resûl'e götürün (onların talimatına göre halledin); bu hem hayırlı, hem de netice bakımından daha güzeldir.”*⁶⁹

Bu iki kaynak İslâm siyasetçilerini, siyaset kuramcılarını ve fakihlerini bağlar. Kur'ân-ı Kerîm'de siyasetin iki unsuru olan yönetici ve yönetilenlerle ilgili onlarca ayet vardır. Ayetlerin yanısıra Peygamber Efendimiz'in (sav) de bu konuda fiilî ve sözlü birçok sünneti/uygulaması bulunmaktadır.⁷⁰ Bu tür söz ve uygulamalar genellikle hadis kitaplarının *imare, cihâd, fîten, ahkâm, siyer ve meğazi* gibi başlıkları altında yer alır. İslâm siyaset kurumunun Kur'ân-ı Kerîm ve Sünnet dışındaki diğer dolaylı kaynakları İslâm âlimlerinin *usulü'l-fıkıh, fıkıh, siyaset, kelâm, tarih, felsefe ilimlerine dair yazmış oldukları kitaplar ve hadis şerhleri, biyografik ve ansiklopedik eserler ile sözlüklerdir.*⁷¹ Bir sonraki bölümde siyaset ile ilgili asıl kaynakların isimleri yazarlarıyla beraber verilmeye çalışılmıştır.

⁶⁷ Fransa'da devlet ile kilisenin birbirinden ayrıldığı gibi İslâm'da, devletle din birbirinden ayrı değildir. Bkz. M. Hamidullah, s. 18.

⁶⁸ Bu kaziye için bkz. el-Müminun 23/16; el-İnfitar 82/19.

⁶⁹ en-Nisa 4/59.

⁷⁰ İbn Teymiyye, *es-Siyasetü 'ş-şer'iyye*, s. 12-16.

⁷¹ Nasır Muhammed Arif, İslâm'da siyasetin kaynaklarını asıl ve dolaylı olarak ikiye ayırır. Dolaylı kaynaklar, Kur'ân ve hadis şerhleri, fıkıh kitapları, kelâm ilmindeki imamet başlıklı yazılar, Raşid Halîfelerin hutbeleri ve valilere/emirlere gönderdikleri ahitnameler, ansiklopedik eserler, tarih

İslâmiyet'in, siyaseti en erken döneminde tanımış olduğu söylenebilir. Zira İslâm âlimleri, bir yönetimin olması gerekip gerekmediği ve bu gerekliliğin kaynağının akıl mı şeriat mı olduğunu ele almış; yönetimin nasıl ve yönetim için hangi esasların yürürlükte olması gerektiği⁷² vb. birçok konuya farklı ve kendine has bir tarz ile *siyaset, kelâm, tarih (siyaset tarihi), tefsîr, fıkıh, felsefe, hitât (siyasî coğrafya) ve tasavvuf* konulu eserlerinde yer vermişlerdir. Örneğin Fârâbî, *Arâu ehli'l-medineti'l-fâzıla*'sında ideal bir siyaset felsefisi yaparken İbn Arabî, *Tedbîrâtü'l-ilâhiyye fî islâhi memleketi'l-insâniyye*'sinde siyaseti felsefî ve tasavvufî olarak ele alır.⁷³ İmamü'l-Haremeyn el-Cüveynî ve talebesi İmam Gazalî; İbn Teymiyye ve talebesi İbnü'l-Kayyim el-Cevzîyye İslâm siyaset fikhına terceme ve nakil vasıtasıyla karışan Yunan ve İran siyaset fikirlerinin etkisini yok etmeye çalışmışlardır.⁷⁴ İbn Haldûn siyaseti kendi gözlem ve tecrübelerinden yola çıkarak bir sosyal bilimci olarak incelemiştir.

İslâm medeniyetinde, siyasetin ne olduğunun anlaşılması için İslâm âlimlerinin siyaset tanımlamalarının, siyaset kavramına yükledikleri anlamların, siyaset ve onun ile ilgili kavramları kullanma şekillerinin bilinmesi gerekir.

İslâm âlimleri siyaseti bazen *siyaset-i nefis (insanın kendi nefisini yönetmesi)*, *siyaset-i hasse (insanın yakınlarını yönetmesi)*, *siyaset-i amme (reyayı yönetmek)*, *siyaset-i emval (gelir giderleri yönetmek)*, *siyasetü's-silm ve'l-harb (savaş ve barış siyaseti)* diye beşe ayırıp incelemişlerdir. Bazen de *siyaset-i nebevi ve siyaset-i mü'lûki (nebevi ve saltanatvari yönetim)* diye siyaseti iki kısma ayırarak ele almışlardır.

Siyaset kavramı bir çok siyaset eserinde tedbir kavramıyla ifade edilmiştir. Buna, *siyasetü'd-düvel ve tedbirü'd-düvel (ülkeleri idare etmek)*; *tedbirü'l-ceyş ve siyasetü'l-ceyş (orduyu yönetmek)* tamlamaları birer örnektir. *İdare etmek, çekip çevirmek, yürütmek ve yönetmek* anlamlarına gelen bu iki kavram İslâm uleması

kitapları, halk folklorünü veya âlim ve salih kimselerin hayatını konu edinen eserler, sözlükler ve tarifât türü eserlerdir. Bkz. *fi Mesadiri't-türasi's-siyasiyyi'l-İslâmi*, s. 99, 103.

⁷² İslâmî yönetimde, idare ve toplumun yönetimine dair altı genel esas mevcuttur: İslâm şeriatına uymak, müslümanlar arasında şûrâ, malların ortaklığı, toplumsal dayanışma, eşitlik ve genel özgürlüklerin garanti altına alınması. Bkz. el-Hirravî, *Lügatü'l-idaretü'l-amme fî sadri'l-İslâm*, s. 206.

⁷³ Z. Öteleş, *Ahlâk ve Siyaset Felsefesi Açısından Sırrü'l-Esrâr İle Tedbîrâtü'l-Îlâhiyye'nin Karşılaştırılması*, s. 6.

⁷⁴ Cüveynî, *Ğiyasü'l-ümem fî iltiyasi'z-zülem*, s. 7.

arasında sadece devlet yönetimi için değil her türlü ve her seviyedeki yönetim için kullanılmıştır.

Siyaset, sözlükte *çobanlık etmek* anlamında kullanılan; fakat genişleyerek her kademedeki devlet yöneticiliği için kullanılan *ri'ayet* kelimesi ile yakın anlamdadır. Bunun için *er-ri'ayetü 'ş-şer'iyye*, *siyasetü 'r-ra'i* ve *'r-ra'ie* gibi adlarla yazılmış siyaset kitaplarına bakılabilir.

Fârâbî, siyaset kelimesini, *ilmü 'l-medenî*, *ilmü 'l-insan*, *es-sina'âtü 'l-medeniyye* gibi tabirlerle ifade eder. Siyaset felsefesini ifade etmek için de *el-felsefetü 'l-medeniyye* ve *el-felsefetü 's-siyasîyye* deyimlerini kullanır. Fârâbî, *Tahsîlü 's-sa'âde* adlı eserinde siyaset ilmini: “*İnsanın elde etmesi gereken mükemmelliğin ne ve nasıl olduğunu; bu mükemmelliği elde etmesini sağlayacak, insanın bu mükemmelliğe ulaşmasına engel olan şeylerin neler olduğunu; her birinin neden ve niçin var olduğunu bildiren ve ayırt eden ilimdir.*” diye tanımlar. O, siyaset ilmi için: “*Şehir insanların her birinin, siyasî toplum vasıtasıyla, özel tabii yaratılışlarının mümkün kıldığı ölçüde mutluluğu elde etmesini sağlayan şeylerin ilmidir.*” der.⁷⁵ İbn Haldûn: “*İnsanın insan ve sosyal bir varlık olmasından dolayı bir yönetimin veya yöneticinin bulunması gerekir.*” der. Diğer bir deyişle, insan tabiatı bunu gerektirir.⁷⁶ O, yönetimi *mülkü 't-tabî*, *mülkü 's-siyasî* ve *halîfelik* diye üçe ayırır.

Birincisi insanları şehvet ve arzularına göre yönetirken; ikincisi dünyevî maslahatları celb etmek ve zararlardan korumak için uygulanan akla dayalı yönetim biçimidir. Üçüncü yönetim biçimi olan halîfelik, insanların uhrevî ve yine ona raci olan dünyevî maslahatlarını temin eden Şeriat ilkelerine göre yönetmektir.⁷⁷ Siyaset, ülkenin hikmet ve ahlaka uygun olarak yönetilmesi ve cumhurun nesli koruyacak ve bekasını sağlayacak bir sisteme göre hareket ettirilmesidir.⁷⁸ Siyaset ve mülkün görevleri; halkı korumak ve Allah'ın kulları arasında onun hükümlerini icra etmektir. İlkelerini, devlet büyükleri ve ileri gelenleri ile akîl adamların tesis ettiği siyasete *siyaset-i akliyye*; Allah'ın naslarla belirlediği ilkelere bağlı siyasete ise *siyaset-i diniyye* denir.⁷⁹ Şeriat'ı dikkate almayan siyaset mezmumdur. Zira bu Allah'ın nuruyla bakmamak anlamına gelir.⁸⁰ *Muinü 'l-hükkam* eserinin sahibi Alâaddin

⁷⁵ M. M. Yılmaz, *Fârâbî'de Siyaset-Ahlak İlişkisi*, s. 33.

⁷⁶ İbn Haldûn, s. 226.

⁷⁷ İbn Haldûn, s. 328.

⁷⁸ İbn Haldûn, s. 56.

⁷⁹ İbn Haldûn, s. 326.

⁸⁰ İbn Haldûn, s. 327.

Ebü'l-Hasan et-Trablusî siyaseti: “*Hâkimin insiyatifine bırakılmış ağırlaştırılmış şeriat uygulamaları*” diye tanımlayıp onu adil ve zalim siyaset diye ikiye ayırır.⁸¹ İbn Akil siyaseti: “*Kur’ân-ı Kerîm ve Sünnet’te olmasa da insanları fenalıktan kurtarıp en iyiye götüren şeyleri yapmaktır.*” diye tanımlamıştır.⁸² Miftahü’s-sa’ade yazarı Taşköprüzade siyaseti: “*Yöneticilik, toplumsal birliktelikler ve bunların özelliklerinin bilgisini içeren uygulamalı ve hikmete dayalı bir ilim*” diye tanıtır Aristo’nun İskender’e yazmış olduğu *Siyaset* ve Fârâbî’nin *Arâu ehli’l-medineti’l-fâzıla* kitaplarının bu ilmin önemli konularını içerdiğini, söyler.⁸³

İslâm tarihinde nebevî, halîfelik ve saltanatvarî birçok devlet idaresi deneyimi gerçekleşmiştir. Medine, Emevî, Abbasî, Fatımî vb. yönetim deneyimleri buna örnek gösterilebilir. Bu durumun en önemli sebeplerinden biri İslâmiyet’in, yöneticilerin önünü açmış olmasıdır. Hiç kuşkusuz, “*zarar verecek şeylerin önüne geçme*” (ان تصرف الإمام على) (سد الذريعة), “*yöneticinin reayayı yönetmesi, maslahatlara göre olmalı*” (الرعية منوط بالمصلحة) gibi fıkıh kaideleri İslâm siyasetini/idaresini şekillendiren temel unsurlardandır.

Hz. Muhammed (sav) gidip düşman safına katılırlar diye savaşta hırsızlık yapanların elini kesme cezasını ertelemiş, Ömer b. Hattab (r.a.) müslüman kadınlar etkileneceği düşüncesiyle Hüzeyfe’nin (r.a.) Yahudi bir kadınla evlenmesini engellemiş, etin azaldığı ve neredeyse tükeneceği bir zaman diliminde haftada iki gün et yemeyi Medine ahalisine yasaklamıştır. Osman b. Affan (r.a.) müslümanlar ihtilafa düşmesin diye önceden diğer mushaflardan okumak caizken “İmam Mushaf” dışında Kur’an okumayı yasaklamış ve insanların, “*daha dün babası öldürüldü, bugün de oğlunu öldürdüler*” dememesi için Hüzmüzan’ı öldüren Übeydullah b. Ömer’e kısas uygulamamıştır. Aynı şekilde Ali b. Ebi Talib’in (r.a.), Hz. Osman’ın (r.a.) katillerine kısas uygulamayı ertelemesi de, maslahat gereği yapılan uygulamalı siyaset örneklerindedir.⁸⁴

⁸¹ Dede Efendi, *es-Siyasetü’s-şer’iyye*, s. 74.

⁸² Dede Efendi, s. 67 (İbn Akil’den naklen).

⁸³ Taşköprüzade, *Miftahü’s-sa’ade*, s. 386.

⁸⁴ Dede Efendi, s. 61-70.

B. Siyasete/İdareye Dair Klasik Eserler

İslâm dini, sadece birey ile Allah arasındaki alan ile sınırlı değildir. Devlet idaresi ve yönetim ile ilgili konularda da sözler söylemiştir. Bunu destekler mahiyette İslâm âlimleri siyaset/idare kurumu ile ilgili pek çok eser bırakmışlardır.

Siyaset kelimesi İslâm kültürel mirasından sayılabilecek bazı eserlerde İbn Cezzâr'ın *Siyasetü's-sibyan* kitabında olduğu gibi devlet yönetimini çağrıştıracak herhangi bir anlamda kullanılmamıştır. Bu tür kitaplar, çalışmanın kapsamı dışında bırakılmıştır.

Çalışmanın kapsamına giren eserler; teorik ve pratik anlamda sadece siyaset ve idare kurumunu, siyaset/idare kurumuna ait görülen alt kurumları ve onların tamamlayıcılarını konu edinen asıl kaynaklardır.

Nasır Muhammed Arif araştırmaları sonucunda sadece siyaset/idare ile ilgili yazılmış 307 esere rastladığını bunların 105'inin basılmış, 127 adedinin yazma olduğunu, 75'inin ise nerede olduğunu bilemediğini dile getirmiştir.⁸⁵

Sözü edilen siyaset eserleri arasında, önemli bir tür olan siyasetnameler de bulunmaktadır. İslâm dünyasında devlet yönetimi ve hükümdarlara yol göstermek, öğüt vermek maksadıyla yazılan eserlere genel olarak Arapça "siyaset", Farsça mektup anlamına gelen "name" kelimelerinden oluşan ve bir terim olan "siyasetnâme" adı verilmektedir. Siyasetnâmelerin amacı, hükümdarlara ve devlet yöneticilerine idare sanatı hakkında nasihatlerde bulunmaktır. Bu tür eserler aynı zamanda "nasihatnâme" olarak da nitelendirilebilirler.⁸⁶

Yazarlar incelendiğinde içlerinde Eş'arî, Maturidî, Mutezile, Zeydiyye, İmamîyye, Haricîyye, Kaderîyye, Mürcîe vb. değişik İslâm mezheb ve meşreplerine mensup olan kimseler oldukları görülecektir. Bu durum hangi fikirde olursa olsun siyasetin İslâm âlimlerinin bir bütün olarak zihinlerini ve kalemlerini meşgul ettiğini göstermektedir.

Eserlerin adlarına bakıldığında en çok tekrarlanan kavramların *imamet*, *harâc*, *ahlak*, *hisbe*, *ihtisab*, *mülk*, *melik*, *memleket* (ç. *memâlik*), *hilafet*, *halîfe* (ç. *hulefa*), *tedbir*, *siyaset*, *siyaset-i diniyye* ve *şer'iyye*, *siyaset-i mülûkiyye* ve *nebeviyye*, *siyaset-i amme* ve *siyaset-i hasse*, *ahkamü's-siyasiyye*, *edeb* (ç. *âdâb*), *kada*, *kâdî* (ç. *kudât*),

⁸⁵ Bu bölümde geçen İslâm siyaset mirasına ait kitaplar için bkz. M. A. Nasır, s. 59; Ebû Faris, 14-20; İbnü'n-Nedim, *Kitabü'l-Fihrist*, s. 129-155; K. Çelebi, II, 1398 ve I, 42; Cüveynî, s. 8-10; A. Şihabuddin, *Sülûkü'l-malik fi tedbiri'l-memâlik*, 15-30.

⁸⁶ A. Altay, "*Düstürü'l-mülk vezîrü'l-melik*" s. 5-7.

vilâyet, vâli (ç. *vulat*), *hicabet, hâcib* (ç. *huccâb*), *vezâret* (vezirlik), *vezir* (ç. *vüzera*), *şûrâ, istişare, ehli'ş-şûrâ, şeriat, saltanat, sultan, hüküm* (ç. *ahkâm*), *hâkim*, (ç. *hükkam*), *dîvân, kanun* (ç. *kavânîn*), *riyaset, kitâbet, kâtip* (ç. *küttab*), *ri'ayet, ra'i, ra'iyeye, devlet* (ç. *diüvel*), *cünd, nasihat, hukuk* gibi kavramlar olduğu tesbit edilebilir. Bu kavramların ve burada geçmeyip İslâm siyasetinin doğrudan ve dolaylı kaynaklarında yer alan diğer kavramların manalarının tam olarak bilinmesi, çerçevelerinin belirlenmesi İslâm siyasetini/idaresini hem teorik hem uygulama açısından olduğu gibi anlamada önemli bir adım sayılabilir. Bunun için araştırmacılar, sözü edilen siyaset kavramlarını teker teker veya birbirleri ile ilişkilendirerek ve mukâyeseli olarak araştırmalarına konu edinebilirler.

Aşağıda İslâm siyaset ilim mirasını meydana getiren Arapça⁸⁷ yazılmış belli başlı bazı eserler yazarları ile beraber kaydedilmiştir. Bunun yanında şu an kütüphanelerde bazı teknik sebeplerden gün yüzüne çıkartılamamış siyaset eserleri olduğu gibi savaşlarda yakılan, nehirlere atılan, çalınan ve gömülen eserlerin olduğu da bilinmektedir. Ayrıca başka Müslüman milletlerin kendi dilleri ile yazmış oldukları kaynak sayılabilecek siyaset eserleri bu listeye dâhil edilmemiştir.

İslâm siyaset/idare kurumunun asıl kaynakları:

1. Yahya b. Âdem (يحيى بن آدم القرشي: 203/818): *el-Harâc*.
2. Hişam b. Hakem (هشام بن الحكم: 190/805): *İhtilafü'n-nas fi'l-imame; et-Tedbir fi'l-imame*.
3. Mevlâ Ebü'l-Alâ Sâlim: *Kitâbun fi's-siyaseti'l-ammiyye*.
4. Tahir el-Huza'î (طاهر الخزاعي: 207/822): *el-Vasiye fi'l-âdâbi'd-diniyye ve's-siyaseti'ş-şer'iyye*.
5. Sehl b. Harun (سهل بن هارون: 215/830): *Tedbirü'l-mülk ve's-siyase*
6. Abdulmelik el-Asme'î (عبد الملك الاصمعي: 216/831): *Takvimü's-siyaseti'l-mülûkiyye ve'l-ahlâki'l-ihtiyariyye; Kitâbü'l-Harâc*.
7. Kasım el-Aclî (القاسم العجلي: 226/840): *Siyasetü'l-mülûk*.
8. Şihabuddin b. Ebî Rabi' (شهاب الدين بن ابي ربيع: 227/841): *Sülûkü'l-malik fi tedbiri'l-memâlik*.
9. Muhammed el-İskafî (محمد الإسكافي: 240/854): *İstihkakü'l-imame; Kitâbü'l-Huccâb; Tenbihü'l-mülûk ve'l-mekayid; Ahlakü'l-mülûk; es-Sultan ve ahlaku ehlihi; Edebü'l-mülûk; el-Kudât ve'l-vulat; Lütfü't-tedbir fi siyaseti'l-mülk; Medhü't-ticare ve zemmu ameli's-sultan*.

⁸⁷ Vezir Nizamülmülk'ün yazmış olduğu *Siyasetname*, İmam Gazali'nin yazmış olduğu *et-Tibrül-meslûk fi nasihati'l-mülûk* ve Ravendî'nin yazmış olduğu *Râhatü's-sudûr ve âyetü's-sürur* aslı Farsça olan eserlerdendir. Listede ismi geçen bu eserler o kitapların Arapça çevirileridir.

10. Hüseyin el-Kerabisî (الحسين الكرابيسى): 245/859): *el-İmame*.
11. Ali b. Mehziyar Ehvazî (علي بن مهزيار اهوازی): 250/864): *Edebü'ş-şeri'a ve edebü's-siyase*.
12. Yakûp el-Kindî (يعقوب الكندي): 252/866): *er-Risaletü'l-kübra fi's-siyase; Risale fi's-siyaseti'l-amme*.
13. Amır Cahız (عمرو الجاحظ): 255/868): *et-Tac fi ahlaki'l-mülûk; el-Osmaniyye*.
14. Muhammed ez-Zeyyat (262/875): *Kitabü'l-İmame*.
15. Ali et-Tatarî (علي الطاطرى): *el-İmame*.
16. el-Ahvel el-Kâtip (احمد بن سهل الاحول الكاتب): 270/883): *Kitabü'l-Harâc*.
17. ed-Dineverî (ابو عبدالله بن قتيبة الدينوري): 276/889): *Kitabü's-Sultanî*.
18. Ahmed Tayfur (احمد طيفور): 280/893): *el-Melikü's-salih ve'l-vezirü's-salih; Haberü'l-meliki'l-adil fi tedbiri'l-memleke ve's-siyase*.
19. İbrahim es-Sakafî (ابراهيم الثقفى): 276/889): *Kitabü'l-İmame; Kitabü'ş-Şûrâ*.
20. Ahmed b. Tayyip es-Serahsî (احمد بن الطيب السرخسى): 286/899): *Kitabü's-Siyase; el-Hisbetü'l-kübra; el-Hisbetü's-süğra*.
21. Yahya b. Hüseyin el-Hadî ile'l-Hak (يحيى بن الحسين الهادى الى الحق): 298/910): *Mesele fi'l-imame; fi Tesbiti'l-imame*.
22. Ubeydullah el-Hüza'î (عبيدالله الخزاعى): 300/912): *Risale fi's-siyaseti'l-mülûkiye*.
23. Abdullah b. Şirşir (عبدالله بن شرشير): 303/915): *Mesailü'l-imame*.
24. Hasan et-Tartuşî (الحسن الطرطوشى): *el-İmame; el-İhtisab*.
25. Muhammed el-Vasitî (محمد الواسطى): 306/918): *el-İmame*.
26. Hüseyin el-Hallac (الحسين الحلاج): 309/921): *es-Siyase ve'l-hulefa ve'l-umera*.
27. Ali b. Maşite (علي بن الماشطة): *Kitabü'l-Harâc*.
28. Ahmed el-Katib (احمد بن سليمان بن بشار الكاتب): 312/924): *Kitabü'l-Harâc*.
29. Kudame b. Cafer (قدامة بن جعفر): 320/932): *el-Harâc ve sina'etü'l-kitabe*.
30. eş-Şülmeğanî (الشلمغانى): 322/933): *Kitabü'l-İmame*.
31. Ahmed el-Belhî (احمد البلخى): 322/933): *es-Siyasetü's-sağire; es-Siyasetü'l-kebire*.
32. Ebü'l-Hasan el-Eş'arî (ابوالحسن الاشعري): 330/941): *Kitabü'l-İmame*.
33. Ahmed b. Ukde el-Kufî (احمد بن عقدة الكوفى): 332/943): *Kitabü'ş-Şûrâ*.
34. Ali b. Cerrah (علي بن الجراح): 334/945): *el-Küttab ve siyasetü'l-memleke ve siretü'l-hulefa*.
35. Ahmed b. Daye (احمد بن الداية): 334/945): *Siyasetü'l-umera ve vulatü'l-cünud*.
36. Muhammed b. Abdullah Ebû Bekir el-Berze'î (محمد بن عبدالله ابوبكر البرذعي): 340/951): *Kitabü'l-İmame; Nakdu Kitabi'r-Ravendî*.
37. Muhammed Ğûlamu Sa'leb (محمد غلام ثعلب): 345/956): *Kitabü'ş-şûrâ*.
38. İhvanü's-Sefa (اخوان الصفا و خلان الوفاء): *Sırrü'l-esrâr lî tesisi's-siyase ve tertibi'r-riyase*.

39. Ebü'l-Kasım el-Bağdâdî (ابوالقاسم البغدادي): 345/956): *el-Harâc*.
40. Muhammed el-Kindî (محمد الكندي): 350/961): *Kitabü'l-Vulat ve'l-kudât*.
41. Abdülaziz b. Hacib (عبد العزيز بن حاجب النعمان): 351/962): *Ünsu zevi'l-fazl*.
42. Ali el-Ferra (علي الفراء): 352/963): *Mehasinü'l-mülûk*.
43. İbrahim el-Kalanisî (ابراهيم القلانسي): 359/969): *el-İmame*.
44. Muhammed el-Kummî (محمد القمي): *er-Risale fî ameli's-sultan*.
45. Hüseyin el-Mağribî (الحسين المغربي): 370/980): *es-Siyase*.
46. İshak b. Şüreyh (اسحق بن شريح): *Kitabü'l-Harâc*.
47. İbn Babeveyh el-Kummî (ابن بابويه القمي): 381/991): *el-İmame ve't-tebsire fî'l-hiyere; Kitabü's-Sultan; Kitabü's-Şürâ*.
48. es-Sahib b. Abbad (الصاحب بن عباد): 385/995): *Kitabü'l-Vizâre; Kitabü'l-İmame*.
49. Hasan el-Hadremî (الحسن الحضرمي): *Kitabü's-Siyase*.
50. Muhammed el-Kazzaz (محمد القزاز): 412/1021): *Edebü's-sultan*.
51. Ahmed b. Miskeveyh (احمد بن مسكويه): 421/1030): *Risale fî mahiyeti'l-adl*.
52. Yahya en-Natık Bi'l-Hakk (يحيى الناطق بالحق): 424/1032): *ed-Di'ame fî tesbiti'l-imame*.
53. İmamü'l-Haremeyn el-Cüveynî (امام الحرمين الجويني): 428/1036): *Ğiyasü'l-ümem fî iltiyasi'z-zülem*.
54. İbn Sina (ابن سينا): 428/1036): *Risale fî's-siyase*.
55. es-Se'alebî (النعالي): 429/1037): *Âdâbü'l-mülûk/Tühfetü'l-vüzera*.
56. Ebû Nu'aym el-İsfehanî (ابونعيم الاصفهاني): 430/1038): *Kitabü'l-İmame ve'r-red ale'r-Rafize*.
57. Abdülmecid el-İhşidî (عبدالمجيد الاخشيدى): 435/1043): *el-Mehbuk bi't-tariki'l-meslûk*.
58. Ali Mürtaza (علي المرتضى): 436/1044): *Mesele fî'l-amel me'a's-sultan*.
59. Muhammed b. Ali b. Tayyib el-Basrî (محمد بن علي بن طيب البصري): 436/1044): *Kitabü'l-İmame*.
60. İbn Abdurrauf (ابن عبد الرؤوف): *Risale fî âdâbi'l-hisbe ve'l-mühtesib*.
61. İbn Abdun (ابن عبدون): *Risale fî'l-kaza ve'l-hisbe*.
62. es-Sekatî (السقطي): *Âdâbü'l-hisbe*.
63. Ebü'l-Hasan el-Ehvazî (الأهوازي): 446/1054): *et-Tibrü'l-münsebik fî tedbiri'l-mülk; el-Fevaid ve'l-kelaid*.
64. Ebü'l-Ala el-Mu'arra (ابوالعلاء المعري): 449/1057): *es-Sece'ü's-sultanî fî muhatabati'l-mülûk*.
65. Ebü'l-Hasan el-Mâverdî (ابوالحسن الماوردي): 450/1058): *el-Ahkamü's-sultaniyye; Kavânînü'l-vizâre ve siyasetü'l-mülk; Teshilü'n-nazer ve tacilü'z-zafer; Dürrerü's-sülûk fî siyaseti'l-mülûk*.
66. İbn Hazm (ابن حزم الاندلسي): 456/1063): *Kitabü's-Siyase*.

67. Ebû Ya'la el-Ferra (ابويعلی الفراء): 458/1065): *el-Ahkamü's-sultaniyye; el-İmame.*
68. Nizamülmülk et-Tusî (نظام الملك الطوسي): 485/1092): *Siyasetname.*
69. Hasan el-Muradî (الحسن المرادی): 487/1094): *Kitabü's-Siyase.*
70. Muhammed el-Hümejdî (محمد الحمیدی): 488/1095): *ez-Zehebü'l-mesbük fî va'zi'l-mülûk.*
71. el-Gazalî (الغزالي): 505/1111): *et-Tibrü'l-mesbük fî nasihatü'l-mülûk; Sırrü'l-âlemin ve keşfu ma fî'd-dareyn; Fezâihü'l-Batiniyye ve fezâilü'l-Müstezhiriyye.*
72. Ahmed b. Safî (احمد بن الصفي الميموني): 505/1111): *et-Tibrü'l-mesbük fî sıfati'l-mülûk.*
73. Muhammed b. Libane (محمد بن اللبانة): 507/1113): *Nezmü's-sülûk fî âdâbi'l-mülûk.*
74. el-Kal'î (القلعي): *Tehzibü'r-riyase ve tertibü's-siyase.*
75. Ebû Bekir et-Tartuşî (الطرطوشي): 520/1126): *Siracü'l-mülûk.*
76. İbn Kuteybe (ابن قتيبة): *el-İmame ve's-siyase.*
77. Kudame b. Cafer (قدامة بن جعفر): *el-Harâc ve sina'etü'l-kitâbe.*
78. İbn Hamdun (ابن حمدون): 562/1166): *et-Tezkiretü'l-Hamduniyye.*
79. İbnü'z-Zafer es-Sekalî (ابن الظفر الصقلي): 567/1171): *Selvanü'l-muta fî udvani't-tiba'.*
80. Abdullah el-Malikî (عبدالله المالقي): 567/1171): *Encümü's-siyase.*
81. İbnü'l-Cevzî (ابن الجوزي): 597/1200): *eş-Şifa fî meva'izi'l-mülûk ve'l-hulefa.*
82. Şis b. Hac (شيث بن الحاج): 598/1201): *Tehzibu zihni'd-da'î fî islahi'r-ra'î ve'r-ra'iyye; Letaifü's-siyase.*
83. Ahmed ez-Zehebî (احمد الذهبي الاندلسي): 601/1204): *Hüsünü'l-ibare fî fazli'l-hilafe ve'l-imate.*
84. Esad b. Mematî (اسعد بن مماتي): 606/1209): *Kavânînü'd-devavin.*
85. Ali b. Zafer (علي بن ظافر بن الحسين الأزدي): 613/1216): *Esasü's-siyase.*
86. Yakûp el-Mancikî (يعقوب المنجقي): 626/1228): *Ümdetü's-salik fî siyaseti'l-memâlik.*
87. Ali b. Esir (علي بن الاثير): 630/1232): *Âdâbü's-siyase.*
88. Muhammed b. Talha (محمد بن طلحة القرشي): 652/1254): *el-İkdü'l-ferid li'l-meliki's-sa'id.*
89. Sibtu İbnü'l-Cevzî (سبط ابن الجوزي): 654/1256): *el-Celisü's-salih ve'l-enisü'n-nasih.*
90. İbn Hac el-İşbilî (ابن الحاج الاشبيلى): 656/1258): *el-İmame.*
91. Abdullah b. Ebü'n-Necm (عبدالله بن ابي النجم): 656-m.1258): *el-Hisbe.*
92. Osman b. İbrahim en-Nablusî (عثمان بن ابراهيم النابلسي): 660/1261): *Lume'ü'l-kavânîni'l-mudiyye.*

93. Muhammed b. Mansur el-Haddad el-Musulî (محمد بن منصور الحداد الموصلی): *el-Cevahirü'n-nefis fi siyaseti'r-reîs*.
94. el-Hoca Nasiruddin et-Tüsî (الخواجه نصيرالدين الطوسي): *el-İmame*.
95. el-Mübarek b. Halil el-Hazindar el-Musulî (المبارك بن خليل الخازندار الموصلی): *682/1283): Âdâbü's-siyase bi'l-adli ve tebyinü's-sidki'l-kerîm*.
96. el-Muzaffer el-Ömür (المظفر العمر): *688/1289): Tebsiretü'l-mülûk ve tezkiretü's-selatin fi't-tahzir min a'vani's-şeyatin*.
97. İbnü't-Tiktaka (ابن الطقطقي): *709/1309): el-Fahrî fi'l-âdâbi's-sultaniyye*.
98. İbn Rif'â el-Misrî (ابن الرفعة المصري): *710/1310): Behcetü'l-vüzera; er-Rütbe fi'l-hisbe*.
99. İbn Teymiyye (ابن تيمية): *728/1327): es-Siyasetü's-şeri'yye fi islahi'r-ra'î ve'r-ra'ie; el-Hisbe; el-Emru bi'l-maruf ve'n-nehyu ani'l-münker*.
100. Ahmed b. Mahmud el-Cebelî el-Esfedî (احمد بن محمود الجبلي الأصفيدى): *729/1328): Minhacü'l-vüzera fi'n-nasiha* (منهاج الوزراء في النصيحة).
101. Hasan b. Abdullah Abbas (الحسن بن عبدالله العباس): *Asariü'l-üvel fi tertibi'd-düvel*.
102. İbnü'l-Uhuvve el-Kureşî (ابن الأخوة القرشي): *Me'alimü'l-kurbe fi ahkami'l-hisbe*.
103. Ravendî (ابو بكر نجم الدين راوندي): *Râhatü's-sudûr ve ayetü's-sürûr*.
104. Bedel b. İsmail et-Tebriżî (بدل بن اسماعيل التبريزي): *en-Nasiha li'r-ra'î ve'r-ra'ie*.
105. Cemaluddin b. Ebî Hücce (جمال الدين بن ابي حجة): *Ri'ayetü'r-ra'ie*.
106. Abdullah b. Hamdeyh (عبدالله بن حمديه): *es-Siyasetü'l-mülûkiyye*.
107. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hatib (محمد بن محمد بن محمد): *Fustatü'l-adale fi kavaidü's-saltana* (الخطيب).
108. Ömer b. Muhammed b. İvaz es-Sinamî (عمر بن محمد بن عوض السنامي): *Nisabü'l-ıhtisab* (نصاب الاحتساب).
109. Bedruddin b. Cema'â (بدرالدين بن جماعة): *733/1332): Tahrirü'l-ahkâm fi tedbiri ehli İslâm* (تحرير الاحكام في تدبير أهل الاسلام).
110. İbn Seyyidinnas (ابن سيد الناس): *733/1334): es-Sebilü'l-mübin fi hükmi silati'l-ümera ve's-selâtin* (السييل المبين في حكم صلة الأمراء والسلاطين).
111. Yûsuf el-Mağribî el-Medenî (يوسف المغربي المدني): *743/1342): Risale fi fazli'l-ulema ve hukuki'l-mülûk* (رسالة في فضل العلماء وحقوق الملوك).
112. Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed ez-Zehebî (ابو عبدالله شمس الدين محمد): *748/1347): Risale fi imameti'l-uzma* (رسالة في الامامة العظمى); *Ta'etü's-sultan ve iğasetü'l-lehfan* (طاعة السلطان واغائة اللهفان).
113. İbn Hüzeyl el-Endülüsî (ابن هذيل الاندلسي): *Aynü'l-edeb ve's-siyase ve zeynü'l-haseb ve'r-riyase* (عين الادب والسياسة و زين الحسب والرياسة).

114. İbn Kayyim el-Cevzîyye (ابن قيم الجوزية): 751/1350): *et-Turukü'l-hikemiyye fi's-siyaseti's-şer'iyye* (الطرق الحكمية فى السياسة الشرعية).
115. et-Tarsusî (الطرطوسى): 758/1356): *Tühfetü't-Türk fima yecib en yu'mel fi'l-mülk* (تحفة الترك فيما يجب ان يعمل به فى الملك).
116. Muhammed b. Nebate (محمد بن نباة): 768/1366): *Sülûku düveli'l-mülûk; Kitabu Tedbirü'd-düvel*.
117. Abdülvahab es-Sübkî (عبد الوهاب السبكي): 771/1369): *Muidü'n-niam ve mubidü'n-nikam* (معيد النعم ومبيد النقم).
118. Muhammed b. el-Musulî el-Ba'lebekî (محمد بن محمد بن عبدالكريم بن رضوان بن) (حسن السلوك فى) (سياسة الملوك): 774/1372): *Hüsni's-sülûk fi siyaseti'l-mülûk* (حسن السلوك فى) (سياسة الملوك).
119. Abdurrahman eş-Şeyzerî et-Taberî (عبدالرحمن بن نصر بن عبدالله الشيزرى الطبرى): 774/1372): *el-Menhecü'l-meslûk fi siyaseti'l-mülûk; Nihayetü'r-rütbe*.
120. Lisanüddin b. Hatib (لسان الدين بن الخطيب): 776/1374): *el-İşare ila edebi'l-vizâre; Risale fi's-siyase; Bustanü'd-düvel; Tahsisü'r-riyase bi tahsisi's-siyase*.
121. İbn Rıdvân el-Malikî (ابن رضوان المالكى): 776/1374): *eş-Şuhubü'l-lamia fi's-siyaseti'n-nafi'a*.
122. Muhammed b. Menkelî (محمد بن منكلى): 784/1382): *el-İkdü'l-meslûk fima yelzemu celise'l-mülûk*.
123. Musa b. Yûsuf (موسى بن يوسف): 784/1382): *Vasitetü's-sülûk fi siyaseti'l-mülûk; Mehasinü'l-mülûk ve ma yecibu en yuttaba fi hizmetihim mine'l-âdâb*.
124. Muhammed b. Ahmed b. Bessam el-Mühtesib (محمد بن احمد بن بستم المحتسب): 784/1382): *Nihayetü'r-rütbe fi talebi'l-hisbe*.
125. İbn Haldûn (عبدالرحمن بن خلدون): 808/1405): *Mukaddime*.
126. el-Kalkaşendî (القلقشندى): 821/1418): *Measirü'l-inafe fi me'alimi'l-hilafe*.
127. Muhammed en-Naşirî (محمد الناشرى): 821/1418): *en-Nesaihü'l-imaniyye li zevi'l-vilayati's-sultaniyye*.
128. Ebû Bekir el-Hisnî (ابوبكر الحصنى): 829/1425): *Risaletü'l-imame*.
129. Ahmed Mehdî (احمد المهدي): 840/1436): *Kitabü'l-İmame*.
130. Muhammed b. İsmail (محمد بن اسماعيل بن ابراهيم بن ميكائيل الخيرميتى): 840/1436): *ed-Dürretü'l-ğarra fi nasihati's-selâtin ve'l-kudât ve'l-vüzera*.
131. Muhammed b. Halil el-Esedi: *et-Teyisir ve'l-i'tibar fima yecibu min hüsni't-tasarruf ve'l-ihtiyar fi şuuni'l-memaliki'l-islâmiyye; Levamiü'l-envar ve metalii'l-esrâr fi'n-nasihati't-tamme li mesalihi'l-hasse ve'l-amme; en-Nasihatu'l-külliyee fi külli ma yete'alleku bi mesalihi'r-ra'î ve'r-ra'iyye; el-İşaratü'l-aliyye*.
132. es-Semhudî (السمهودى): 844/1440): *el-Lu'luü'l-mensür fi nasihati vulati'l-umur* (اللؤلؤ المنتور فى نصيحة ولاة الأمور).

133. İbn Arabşah (ابن عربشاه): 854/1450): *Fakihetü'l-hulefa ve mufakehetü'z-zûrefâ* (فاكهة الخلفاء ومفاكهة الظرفاء).
134. Ali b. Muhammed Şirazî (على بن احمد بن محمد شيرازى): 861/1456): *Tühfetü'l-mülûk ve 's-selâtin fi 'l-ahlak ve 's-saltana ve 'l-vizâre*.
135. Salih el-Belkinî (صالح البلقيني): 861/1456): *İdahü'l-burhan fi 's-sena ale 's-sultan*.
136. Ömer b. Musa (عمر بن موسى بن محمد الرجرجي): 868/1463): *Risale fi 's-saltane ve ma li 's-selâtin ve ma aleyhim*.
137. Halil b. Şahin (خليل بن شاهين): 873/1468): *Zübdetu keşfi'l-memâlik ve beyani 't-turuk ve 's-salik*.
138. Ahmed Muhammedî el-Eşrefî (احمد المحمدى الاشرفى): 875/1470): *el-Burhan fi fazli 's-sultan; Menhecü 's-sülûk fi siretü 'l-mülûk*.
139. Doğan Şeyh Muhammedî (طوغان شيخ المحمدى): *el-mukaddimetü 's-sultaniyye fi 's-siyaseti 'ş-şer'iyye*.
140. Muhammed el-Kafiyecî (محمد الكافيحي): 879/1474): *Seyfü 'l-mülûk ve 'l-hükkami 'l-mürşid lehum ila sebili 'l-hak ve 'l-ihkam*.
141. Ali el-Kalsadî (على القلصادى): 891/1486): *en-Nasihetü fi 's-siyaseti 'l-amme ve 'l-hasse* (النصيحة فى السياسة العامة والخاصة).
142. Muhammed el-Misrî (محمد المصرى): 891/1486): *Bezlü 'n-nesaihi 'ş-şer'iyye fima ale 's-sultan ve vulati 'l-umur ve sairi 'r-raiyye*.
143. Muhammed b. İbni 'l-Ezrâk (896/1491): *Bedaiü 's-silk fi tebai 'i 'l-milk*.
144. İzzeddin el-Hadî ila 'l-Hak (عزالدین الهادى الى الحق): 900/1494): *Risaletun ğarra fi beyani ahkami musbiti 'l-imame*.
145. Yûsuf el-Müberred (يوسف المبرّد): 909/1503): *İdahu turuki 'l-istikame fi beyani ahkami 'l-vulat ve 'l-imame; el-Kiyase fi 's-siyase*.
146. Muhammed el-Moğolî (محمد المغيلى): 909/1503): *Tacü'd-din fima yecib ale 'l-mülûk ve 's-selâtin* (تاج الدين فيما يجب على الملوك والسلاطين).
147. Celaluddin es-Suyutî (جلال الدين سيوطى): 911/1505): *er-Risaletü 'n-nasiriyye fi ita 'eti 's-sultan; Ma revahu esatin fi ademi 'l-meci ila 's-selâtin; Kadhü 'd-dirase fi minhaci 's-siyase; er-Rütbetü 'l-münife fi fazli 's-saltanati 'ş-şer'iyye; er-Risaletü 's-sultaniyye; Risale ila mülûki 't-tekrür; Âdâbü 'l-mülûk*.
148. Ebü 'l-Fazl Muhammed b. Arac (ابوالفضل محمد بن اعرج): 925/1519): *Tahrirü 's-sülûk fi tedbirü 'l-mülûk* (تحرير السلوك فى تدبير الملوك).
149. Ahmed el-Ci'an (احمد الجيعان): 930/1523): *Kavânînü 'd-devavin*.
150. Ali Alvan el-Hâmevî (على علوان الحموى): 925/1519): *en-Nesaihü 'ş-şer'iyye ve 'l-mevaizü 'z-zarife fi mevizeti 's-sultan ve 'l-halîfe*.
151. Ahmed Kemal Paşa (احمد بن كمال پاشا): 940/1533): *es-Siyasetü 'ş-Şer'iyye; Halasü 'l-ümme fi marifeti 'l-eimme*.
152. Ali Şirazî (على الشيرازى): 945/1538): *Düsturü 'l-vüzera; Muhtasariü 't-tibri 'l-mesbük fi nesaihi 'l-mülûk*.

153. Muhamed el-Yesînî (محمد اليسىنى: 959/1551): *Hukuku's-sultan ale'r-ra'yye ve hukukuhum aleyhi*.
154. İbrahim b. el-Hanbelî (ابراهيم بن الحنبلى): *Mesabihu erbabi's-siyase ve mefatihu erbabi'l-kiyase*.
155. Ali b. İrak el-Kenanî (علي بن عراق الكنانى: 962/1554): *Nehcü's-sülûk ila marifeti sireti'l-hulefa ve'l-mülûk*.
156. Zeynüddin b. Nuceym el-Hanefî (زين الدين بن نجيم الحنفى: 962/1554): *es-Siyasetü's-şer'yye*.
157. Ahmed b. Hacer (احمد بن حجر: 973/1565): *Tahrirü'l-mevaiz ve'n-nesaih li erbabi'l-vilayat ve'l-mesalih*.
158. Salih el-Hazrecî (صالح الخزرجى: 975/1567): *Cevahirü'l-ikdi'l-ferid ve buğyetü'l-meliki's-said*.
159. Ali el-Müttakî (علي المتقى: 975/1567): *er-Rütbetü'l-fahire fî nesaihi'l-mülûk*.
160. Dede Cöngî (ددة جونكى: 975/1567): *es-Siyasetü's-şer'yye*.
161. Veliyullah el-Hairî (ولى الله الحائرى): *Tühfetü'l-mülûk fi'z-zühdi ve ahvali'l-mülûki'l-madine ve hüsnü'l-adl ve'l-hükm ve kubhü'z-zulm*.
162. Muhammed b. Bala et-Türkî (محمد بن بالى التركى): *Tühfetü'l-vulat ve'l-umera ve'l-ekâbir fî esasi's-siyasati'd-diniyye ve'd-dünyeviyye ve'l-edebi'l-fahir*.
163. Mustafa Ali el-Gelibolî (مصطفى على الكليولى: 1009/1600): *Nasihatü's-selâtin*.
164. Muhammed el-Münavî (محمد المناوى): *el-Cevahirü'l-mudie fi'l-ahkami's-sultaniyye* (الجواهر المضية فى الاحكام السلطانية).
165. Mer'a el-Keremî (مرعى الكرمى: 1033/1623): *el-Meserre ve'l-bişare fî fazli's-saltane ve'l-vizâre* (المسرة والبشارة فى فضل السلطنة والوزارة).
166. Ali el-Aydinî (على الأيدىنى): *Meslekü's-selâtin ve'l-mülûk ve tühfetü'l-mülûk fî's-sülûk* (مسلك السلاطين والملوك وتحفة الملوك فى السلوك).
167. Ebü'l-Hasan Ali el-Ğazalî (ابوالحسن على الغزالى القادرى الشاذلى المحمدى): *Tahrirü's-sülûk fî tedbirü'l-mülûk* (تحرير السلوك فى تدبير الملوك).
168. Hasan eş-Şürünbilâlî (حسن الشّر نبلىلى: 1069/1658): *el-Ahadîsi'l-münife fî fazli's-saltanati's-şerife* (الاحاديث المنفية فى فضل السلطنة الشريفة).
169. Ahmed es-San'anî (احمد الصناعى: 1080/1669): *el-ğusunü'l-meyyaseti'l-yani'e bi edilleti ahkami's-sultaniyye* (الغصون المياسة اليانعة بأدلة احكام السياسة).
170. el-Hasan el-Yemenî (الحسن اليمنى: 1081/1670): *Beraetü'z-zimme fî nasihati'l-eimme* (برائة الذمه فى نصيحة الائمه).
171. Ebü'l-Yüsr Ali b. Abdirrahim (ابواليسر على بن عبدالرحيم): *et-Tibrü'l-mesbük fî nasihati'l-ahyar ve'l-mülûk* (التبر المسبوك فى نصيحة الاخيار والملوك).
172. Muhammed es-Yüsî (محمد السوسى): *el-İşaretü'n-nasihe limen talebe'l-vilâye*.

173. Abdülkadir el-Fasî (عبدالقادر الفاسى: 1091/1680): *el-İmametü 'l-uzma*.
174. Ahmed el-Mucildî (احمد المجيلدى: 1094/1683): *et-Teyisir fî ahkami't tas'ir* (التيسير فى احكام التسعير).
175. Ahmed el-Farkavî (احمد الفرقاوى: 1101/1689): *Hüsni's-sülûk fî marifeti âdâbi 'l-mülk ve 'l-mülûk* (حسن السلوك فى معرفة آداب المُلْك والملوك).
176. Cadullah el-Ğüneymî el-Feyyümî (جادالله الغنيمى الفيومى): *ed-Dürri'n-nedir fî âdâbi 'l-vezir* (الدر النضير فى آداب الوزير).
177. el-Hasan el-Yüsî (الحسن اليوسى: 1102/1690): *er-Risaletü's-süğra*.
178. Süleyman el-Bهرانî (سليمان البهرانى: 1121/1709): *el-İmame*.
179. Ahmed el-Kevakibî (احمد الكواكبى: 1124/1712): *Kitabun fî ma yetealleku bi 'l-mülk ve 'l-vezir ve 'l-ulema mine 'l-umuri's-şer'iyye*.
180. Ahmed el-Vilalî (احمد الولاى: 1128/1716): *Nasihatu's-sefa fî kavaidi 'l-hulefa* (نصيحة الصفاء فى قواعد الخلفاء).
181. Ahmed Osanzâde (احمد عثمان زاده: 1136/1723): *Simariü 'l-esma fî nesayihi 'l-mülûk* (ثمار الاسماء فى نصايح الملوك).
182. Muhammed Dede Efendî (1146/1733): *es-Siyasetü 'ş-şer'iyye*.
183. Muhammed b. Kenan (محمد بن كنان: 1153/1740): *Hedaikü 'l-yasemin fî mustalahi kavânîni 'l-hulefa ve 's-selâtin*.
184. Şah Veliyyullah Dihlevî (1180/1766): *Hüccetü 'l-lahi 'l-baliğe*.
185. el-Emirü's-San'anî (الاميرالصنعانى: 1182/1766): *el-Hirase min muhalefeti 'l-meşru' mines-siyase* (الحراسة من مخالفة المشروع من السياسة).
186. Ahmed ed-Dimenhürî (1192/1778): *en-Nef'ü 'l-ğazir fî salahi's-sultan ve 'l-vezir; Nehcü 's-sülûk ila nasihati 'l-mülûk*.
187. Muhammed Es'adzade (1204/1789): *Fusulü 'l-ara fî şe'ni 'l-mülûk ve 'l-vüzera* (فصول الآراء فى شأن الملوك والوزراء).
188. el-Mazhar es-San'anî (المظهر الصنعانى: 1207/1792): *el-Yesirü 'l-mü'accel ve 'l-ikdü 'l-mükellel fî nesaihi 'l-hulefa* (اليسير المعجل والعقد المكمل فى نصايح الخلفاء (والمملوك ثم الامثل فالامثل).
189. Ömer b. Osman b. Abbas el-Kersefî (عمر بن عثمان بن العباس الكرسيفى: 1214/1799): *Risale fî 'l-hisbe* (رسالة فى الحسبة).
190. Muhammed Bayram (1214/1799): *Risale fî 's-siyaseti 'ş-şer'iyye*.
191. Ebü'l-Kasım ez-Ziyanî (ابوالقاسم الزيانى: 1247/1831): *Risaletü 's-sülûk fima yecib ale 'l-mülûk* (رسالة السلوك فيما يجب على الملوك).
192. Abdülvahhab Yasinî (عبدالوهاب ياسينى): *Hülasatü 'l-burhan fî itaeti 's-sultan*.
193. eş-Şevkanî (1250/1834): *ed-Devai 'l-acil li daf'i 'l-adüvvi 's-sail; Risaletü 'l-ittisal bi 's-selatin; el-Kavlü 's-sadık fî hükmi 'l-imami 'l-fasık; el-İkdü 's-semîn fî isbati vesayeti emiri 'l-müminin*.
194. Hasan el-Attar (حسن العطار: 1250/1834): *Risale fî tahkiki 'l-hilafeti 'l-İslâmiyye*.

195. Muhammed el-Kerdüdî (محمد الكردودى: 1268/1851): *Keşfü'l-ğümme bi beyani harbi'n-nizam hakkun ale hazihi'l-ümme.*
196. Muhammed el-Alüsî (محمد الأوسى: 1270/1853): *et-Tibyan şerhü'l-burhan fi itaeti's-sultan* (التبيان شرح البرهان فى اطاعة السلطان).
197. Ahmed el-İstanbulî (1281/1864): *Tühfetü ehli'z-zaman min ehadis fi beyani fazli's-sultan.*
198. Rifa'e et-Tahtavî (رفاعة الطهطاوى: 1290/1873): *ed-Devletü'l-İslâmiyye nizamuha ve imâlâtihâ* (الدولة الاسلامية, نظامها وعمالاتها).
199. Ahmed b. Ebu Dayyaf (1291/1874): *İthafu ehli'z-zaman bi ahbari mülûki Tunus ve ahdi'l-eman* (اتحاف أهل الزمان بأخبار ملوك تونس وعهد الأمان).
200. Beşinci Muhammed Bayram: *Mûlahaza siyâsiyye ani't-tanzimati'l-lazime li'd-Devleti'l-Aliyye* (ملاحظات سياسية عن التنظيمات اللازمة للدولة العلية).
201. Sadık Hasan Han (1307/1889): *el-Kerame fi tibyani'l-mekasidi'l-imame*
202. Hayruddin et-Tunusî (1308/1890): *Akvemü'l-mesalik fi marifeti ahvali ehli'l-memâlik* (اقوم المسالك فى معرفة احوال اهل الممالك).
203. İbrahim Rahmî (1312/1894): *Vasitetü's-sülûk fi siyaseti'l-mülûk.*
204. Hasan et-Tüveyranî (1315/1897): *İsmetü'l-İslâm fi vucubi'l-imam.*
205. Muhammed Hayyamî el-Haccacî el-Hüseynî: *Risaletü'r-ra'î ve'r-ra'iyye.*
206. Bereketzade (1318/1900): *es-Siyasetü's-şer'iyye ve hukuku'r-raî ve se'adetü'r-ra'iyye* (السياسة الشرعية وحقوق الراعى وسعادة الرعية).
207. Abdurrahman Kevakîbî (1320/1902): *Ümmü'l-Kura* (ام القرى); *Tebai'ü'l-istibdad ve mesari'ü'l-isti'bad* (طبائع الاستبداد ومصارع الاستعباد).
208. Mustafa el-Misrî el-İbadî: *el-Hediyyetü'l-ula'l-İslâmiyye li'l-mülûk ve'l-umera fi'd-da ve'd-deva* (الهدية الاولى الاسلامية للملوك والامراء فى الداء والدواء).
209. Muhammed el-Ayyaşî (1324/1906): *Evdehü'l-mesalik fi siyaseti'l-memâlik* (اوضح المسالك فى سياسة الممالك).
210. Ali b. Muhammed (على بن محمد ابوالحسن السوسى السملالى: 1328/1910): *Metaliü's-se'ade fi feleki siyaseti'r-riyase* (مطالع السعادة فى فلك سياسة الرياسة).
211. Ahmed el-Berzencî (1332/1914): *en-Nasihati'l-amme li mülûki'l-İslâm ve'l-amme* (لنصيحة العامة لملوك الاسلام والعام).
212. Ebû Abdullah Muhammed (ابوعبدالله محمد بن ابي بكر المبارك بن الرضوان): *en-Nushu fi'd-din ve mearibü'l-kasidin fi mevaizi's-selâtin.*
213. Ebû Cafer el-Bağdâdî eş-Şîî: *Kitabü'l-İmame.*
214. Muhammed el-Makdisi: *es-Siyasetü'l-lazimetü'l-merdiyye.*
215. Muhammed b. Ebu Ali: *Revnekü't-tehbir fi hükmi's-siyase ve't-tedbir.*
216. Muhammed b. Mansur Ebi'l-Abbas es-Sebahiri: *Risale fi'l-imame.*
217. Muhammed b. Ebu Bekir es-Sühülî (محمد بن ابي بكر السحولى): *el-Ascedü'l-münezzem fi fazli'l-imami'l-azam* (العسجد المنظم فى فضل الامام المعظم).
218. Ahmed b. Musa ed-Dimaşkî eş-Şafîî: *el-Ali'r-rütbe fi ahkami'l-hisbe.*
219. Cemaleddin Muhammed (جمال الدين محمد بن عبدالقادر بن ابي القاسم الجنيد ابن عجيل): *Kitabü'l-atiyye fi fazli's-sultan ve hükmi'r-ra'iyye.*

220. Said b. İsmail b. Ömer el-Aksarayı: *Siyasetü 'd-dünya ve 'd-din*.
221. Yûsuf b. Ebi'l-Haccac: *en-Necmü 'l-münir fi 's-siyase ve 't-tedbir*.
222. Muhammed b. Saduddin: *Nasihatu 'l-fukara li 'l-mülûk ve 'l-vulat ve 'l-vüzera*.

C. Hilafet Kurumu: Sözlükte, “birinin yerine geçmek, bir kimseden sonra gelip onun yerini almak, birinin ardından gelmek/gitmek, yerini doldurmak, vekâlet veya temsil etmek” gibi anlamlara gelen hilâfet kelimesi, terim olarak İslâm devletlerinde Hz. Peygamber'den (sav) sonraki devlet başkanlığı kurumunu ifade eder. Halîfe de (ç. hulefâ, halâif), “bir kimsenin yerine geçen, onu temsil eden kimse” demektir ve devlet başkanı için kullanılır. Devlet başkanlığının bir adı da imamettir. Devlet başkanına, Resûl-i Ekrem'in vekili olarak onun adına toplumu yönettiği için halîfe, önder ve lider olması sebebiyle de imam denildiği anlaşılmaktadır.⁸⁸ Hz. Ömer (r.a.) devrinden itibaren “emîrü'l-müminîn” tabirinin “halîfe” yerine kullanıldığı ve ileri dönem kaynaklarında cemaatle kılınan namazlardaki imamlıktan ayırmak için devlet başkanlığına “imâmet-i kübrâ” (imâmet-i uzmâ) denildiği görülür. Hz. Ebû Bekir (r.a.) kendisine, “*Ey Allah'ın Halîfesi*” denmesine itiraz etmiş ve bana “*Allah'ın Resûlü'nün Halîfesi*” diye hitap edin demiştir.⁸⁹ Sonraki bazı dönemlerde *zillullah fi 'l-arz*, *sultan-ı azam*, *naib-i Resûlullah*, *sultan* ve *melik* gibi sıfatlar da halîfeyi nitelendirmede kullanılmıştır.⁹⁰ Şîi literatürde, bunların yerine imamet terimi daha yaygın olarak kullanılmıştır.⁹¹

Hz. Ebû Bekir'in (r.a.) halîfe seçildikten sonra yaptığı ilk konuşma İslâm halîfeliğinin esaslarının neler olduğuna dair bazı ipuçları vermektedir: “*Ey insanlar ben de sizin gibiyim, aramızda bir fark yoktur. Ey İnsanlar! Sanırım ancak Resûlullah'ın taşıyabileceği bir vazife bana sizler tarafından verilmiş bulunmaktadır. Hâlbuki Allah, Resûlünü âlemlere üstün kılmış ve onu bütün afetlerden korumuştur.*”

⁸⁸ Hâkim (yönetici) eğer Şeriat'a uygun hareket etmezse o müteğallibtir; Şeriat'a uygun hareket eder ve beraberinde ilim sahibi ve idareciliğe ehilse o imamdır; Şeriat'a uygun hareket eder ancak ilim sahibi ve idareciliğe ehil değilse, o sultandır. Bkz. İbn Tolun, *Nakdü 't-talib li zeğeli 'l-menasib*, s. 23 (Nasirüddin el-Beydavî'den naklen).

⁸⁹ H. F. Neccar, *el-İslâm ve 's-siyase*, s. 171. Hz. Ebû Bekir (r.a.), kendisine bu şekilde hitap edilmesini yasaklayarak şöyle demiştir: “*Ben Allah'ın halîfesi değil, Allah'ın elçisinin halîfesiyim.*” Zira ğaib/hazır olmayana halef olunur, hazır bulunana halef olmak sözkonusu değildir. Bkz. K. Şulul, *İbn Haldûn'a Göre İslâm Medeniyeti*, s. 51.

⁹⁰ İslâmiyet'te, ilk defa kendisine melik (kral) diye hitap edilen kişi Emevî Devleti'nin ilk yöneticisi Muâviye b. Ebi Süfyan'dır. Onu eleştirmek ve yanlış yaptığını bildirmek için ilk defa bu lakapla ona hitap eden kişi ise Sa'd b. Ebi Vakkas'tır. Bkz. A. es-Sa'dî, *es-Siyasetü 'l-İslâmiyye fi ahdi 'l-Hülefai 'r-Raşidin*, s. 332.

⁹¹ C. Avcı, “Hilafet”, *DİA*, XVII, 539.

Bu görevde ben tabi olacağım ve bidatler çıkarmayacağım.

Ey Allah'ın kulları! Şayet müstakim olursam bana yardım ediniz, şaşırırsam beni düzeltiniz.

Allah'ın yanında kabul görececek olan işler, onun rızası gözetilerek yapılan işlerdir. Öyleyse siz de amellerinizde onun rızasını gözetiniz” (يها الناس إنما أنا مثلكم واني لا أدري لعلكم ستكلفوني ما كان رسول الله صلى الله عليه و سلم يطبق إن الله اصطفى محمدا على العالمين وعصمه من الآفات وإنما أنا متبع ولست بمتدع فإن استقمتم فتابعوني وإن زغت فقوموني قال إن الله عز و جل لا يقبل من الأعمال إلا ما أريد به وجهه فأريدوا الله بأعمالكم)⁹².

Sünnîlere göre bir halîfenin gerekliliği şer'an vacipken⁹³, Mutezile'ye göre aklen vaciptir. Şîâ imametin, ilahi nasla Ehl-i Beyt'e⁹⁴ ait olduğunu savunur. Hariciler ise halîfe tayininin tahkimle değil, şûrâ ve seçimle olması gerektiğini savunur. İslâm usul mezhepleri arasındaki bu fikir ayrılığının ortak noktası bir yöneticinin mutlaka olması gerektiğidir.

Raşid Halîfeler döneminde halîfe seçimi, Hz. Ebû Bekir'in (r.a.) halîfe seçilmesinde olduğu gibi bey'at (seçim), Hz. Ömer'in (r.a.) halîfeliğinde olduğu gibi istihlaf (ta'yin) ve Hz. Osman'ın (r.a.) halîfeliğinde olduğu gibi Aşere-i Mübeşşere'den hayatta kalan ve Medine'de olan altı kişilik *ehlü'l hall ve'l-a'kd*⁹⁵ tarafından yapılan şûrâ (danışma, istişare) ile olmuştur.

İslâmiyet, yönetimlerin icraatları ile ilgili temel ilkeler vaaz etmiştir. Bu nedenle yönetim biçimi saltanat da (monarşi) olsa -Hz. Davud (as) ve Hz. Süleyman

⁹² Taberî, *Tarihu'r-rüsûl ve'l-mülûk*, III, 224.

⁹³ Ehl-i sünnete göre, bir halîfenin seçilmesi farz-ı kifayedir. Yani seçme ve seçilme sıfatlarına sahip birileri bunu yapınca diğerlerinden mesûliyet kalkar. Bu nedenle imamet ve hilafet konusu ameli işlerdendir, akidevî işlerden değildir. Çünkü akidevî işler, bazılarının yapmasıyla gerçekleşmiş olmaz; bilakis tek tek her bireyin onu yapması/ona inanması gereken işlerdir.

⁹⁴ Ehl-i beyt tamlaması, “ehl” ve “beyt” kelimelerinden meydana gelmektedir. Ehl, “aşireti, akrabaları, eşi, ailesi...” anlamlarında olup “ehl” kelimesi, başka kelimelerle tamlama şeklinde kullanılmaktadır. Ehl-i kitab, ehl-i sünnet, ehl-i hadîs gibi... Beyt kelimesi ise “ev, mesken, çadır, aile, kabir” gibi anlamlara gelmekte olup, Kâbe'ye “Allah'ın Evi” denmektedir. Ehlü'l-beyt tamlaması, yalın haliyle “evin sâkinleri” anlamındadır. “Âl” kelimesi de “ehl” kelimesiyle aynı anlamda olup “evl” ya da “ehl” kökünden geldiği söylenir. Kurân-ı Kerîm'de, bazı isimlerle birlikte (Âl-i Fir'avn, Âl-i Hârûn, Âl-i İbrâhîm, Âl-i 'İmrân, Âl-i Lût), onların aileleri, akrabaları, kavimleri ve taraftarları anlamında kullanılmıştır. Bkz. A. Demircan, *Arap Siyasî Geleneğinin, Ehl-i Beyt Tamlamasının Kavramlaşma Sürecine Etkisi*, s. 3.

⁹⁵ Sözlükte ehl, sahip; hall, azletmek, çözmek; akd, bağlamak, düğüm atmak ve seçmek anlamına gelir. Ehlü'l-hall ve'l-akd; İslâm âmme hukuku terimi olup, İslâm devlet başkanını seçme ve gerektiğinde onu azletme yetkisine sahip olan kimselerin oluşturduğu meclistir. Bkz. Ebû Zehra, *Fıkıh Usulü*, s. 143.

(as) örneklerinde olduğu gibi- adil olduğu için övülmüş;⁹⁶ buna mukabil -Firavun ve diğer zalim sultan örneklerinde olduğu gibi- bazı sultanlar zulüm ve işledikleri cürümlerden dolayı kınanmıştır.

Emevîlerin ilk halîfe/sultanı Hz. Muâviye ile saltanata dönüştürülen halîfelik, Büveyhî ve Selçuklu dönemine kadar halîfe ve sultanın aynı kişi olması ile devam etmiştir. Ancak daha sonraları Büveyhî komutanları -bunlar daha sonra emir, melik ve sultan⁹⁷ olarak nitelendirilecekler- ile saltanat ve hilafet adeta birbirlerinden ayrılmış ve halîfelik dini formaliteden ibaret sembolik bir müessese olarak yaşamıştır.

Memlûklülerde bu durum devam etmiştir. Osmanlıda ise halîfelik ve saltanat, Emevîlerde olduğu gibi yeniden bir kişinin şahsında birleştirilmiştir.⁹⁸

D. Vezâret Kurumu

1. İslâmiyet'ten Önce Vezâret Kurumu

İki insanın arasında bir yöneten-yönetilen ilişkisi başlamışsa üçüncü kişi genelde vezir olur. Vezirlik, siyaset eylemi kadar eski bir kurumdur. İlk insan olan Hz. Âdem ve hanımı Hz. Havva, eğer bir siyaset ilişkisi meydana getirmişlerse, İblis'in Âdem'e kötü bir vezirlik yaptığı kuşku götürmez bir gerçektir. Bu dönemden başlayarak bütün insan toplumlarında adı, niteliği, sayısı değişse de vezirlik olgusu hep varolmuştur. Çünkü insanlar birbirleriyle etkileşime giren ve birbirlerinden fikir, görüş yardım alarak hayatlarını sürdüren canlılardır.

⁹⁶ Konu ile ilgili olarak şu ayetlere bkz. Sad 38/20; en-Neml 27/44; Sebe 34/12,13. Bu konuda İbn Haldûn şöyle der: “İslâmiyet bizzat mülkü (saltanatı) yermemiştir bunun yerine bundan neşet eden zulüm, zorbalık yapılmasını ve şehvet, arzulara göre hareket edilmesini yermiştir.” Bkz. *Mukaddime*, s. 331.

⁹⁷ Şafii mezhebinde, halîfe veya imam olmak için Kureyş'ten olma şartı vardır ki buna göre Acemin ve Türklerin halîfelîği ve imamlığı geçersizdir. Fakat Hanefi mezhebi, halîfede ve imamda neseb şartını aramadığından bunların liderliğini meşru görür (bkz. et-Tarsusi, s. 29). İbn Haldûn bu şartın ihtilafli olduğunu ve buna muhalefet edenlerden birisinin Ebû Bekir el-Bakillanî olduğunu söyledikten sonra kendisinin bu şartın olması gerektiğini savunduğunu belirtir (bkz. *Mukaddime*, s. 335). Abdülmute'al es-Sa'dî, halîfenin Kureyş'ten olma şartını geçici ve vacip olmayan bir şart olarak nitelendirip bu fikrini sahabenin davranış ve tutumlarından yola çıkarak temellendirmeye çalışmıştır (bkz. *es-Siyasetü'l-İslâmiyye fi ahdi'l-Hülefa'i'r-Raşidin*, s. 25). Haricilerden bir grup; halîfenin bulunmasının vacip olmadığına inandıkları gibi Kureyş'ten olmasını, hür olmasını ve Arap olmasını da şart koşmazlardı. Bkz. H. F. Neccar, s. 181.

⁹⁸ İbnü'l-Ezrâk; İslâm devletlerinde halîfelik ve saltanat ile ilgili üç türlü tecrübenin yaşandığını söyler. Birincisi içinde saltanat olmayan halîfelik; ikincisi içinde saltanat olan halîfelik; Üçüncü şekil ise halîfelîğin tamamen yok olup sadece isminin varolduğu mutlak saltanat tecrübesidir. Bkz. *Bedai'ü's-silk fi tebai'ü'l-milk*, s. 6.

Vezir, Avesta'da "vicira" karar vermek, hükmetmek anlamındadır. Medlerin ve Perslerin kurduğu ve geliştirdiği eski İran'da Zerdüştlük dinine inanılırdı. İran'da kral, tanrı Ahuramazda'nın yeryüzündeki temsilcisiydi. Bu nedenle kral mutlak otorite sahibiydi. Onun bu konumu vezirlerinin sayısının çok olmasına neden olmuştur. Genelde bu vezirler birer danışman olarak görevlendirilir ve onlarla görüş alışverişinde bulunulurdu. Bu vezirler de aynen şahlar ve krallar gibi şaşalı törenlerle karşılanır ve tahtlarda oturlardı. Eski İran'da vezirlerin sayısı üçten on yediye kadar çıkabilirdi.⁹⁹

Mısır'da ülke, bölgelere ayrılmış her bölgenin bir yöneticisi vardı. Bütün bölge yöneticileri de ilahın oğlu denilen ve yasama, yürütme ve yargı yetkisini elinde tutan bir rahip krala bağlıydı. Bu firavun denilen krallar işlerinde onlara yardımcı olacak vezirler görevlendirmişlerdir. Kur'ân'da altı ayette geçen Haman adlı vezirin, o günkü firavunun başveziri olduğu düşünülmektedir.¹⁰⁰ Mısır'da devlet meclisi denilen mecliste, bugünkü başbakana benzeyen bir büyük vezir ve onun yardımcıları olan diğer vezirler bulunmaktaydı.¹⁰¹

Eski Çin'de göğün oğlu olan kralların iki danışma meclisi vardı. Biri aristokrat ve komutanların toplandığı meclis diğeri ise vezirler meclisiydi.

Eski Yunan'da Aristo, Makedonyalı Büyük İskender'in veziri gibiydi.¹⁰² Çünkü gittiği seferlere onu da götürür ve onunla istişare ederdi. Ayrıca Yunan mitolojisinde Hermes, Zeus'un bir nevi veziri, elçisi gibi düşünülebilir. Çünkü o, Zeus'un memurları ile arasında bir elçi gibiydi.

Eski Yunan'da önceleri krallar tek başlarına hüküm sürerken, zamanla yanlarına aristokratları da almışlardır. Kent devletlerinin kurulmasıyla gelişen ve değişen yönetim mekanizmasında krallar sistemin dışında kalmaya başlamışlar ve yerlerini aristokratlara terk etmişlerdir. Bu aşamada Yunan siyasî hayatında bugünkü devletlerin prototipi sayılabilecek bir yönetim ortaya çıkmıştır. Site-şehir devletleri şeklinde olan yönetim genel halk meclisi, yasama meclisi ve yargı meclisi diye üç meclisten oluşmaktaydı.¹⁰³

⁹⁹ es-Se'alebî, *Tühfetü'l-vüzera*, s. 23.

¹⁰⁰ Firavunun başveziri Haman'la ilgili olarak bkz. el-Mümin 40/23,24,36,37; el-Ankebut 29/39; el-Kasas 28/6, 8, 38.

¹⁰¹ Fuâd Abdulmunim, vezirliğin kurum olarak ilk kez Mısır'da ortaya çıktığını oradan da İran ve Yunan medeniyetine geçtiğini söyler. Bkz. *el-Vizâre* (1976 n.), s. 30.

¹⁰² Cehşeyarî, *Kitabü'l-Vüzera ve'l-küttab*, s. 9.

¹⁰³ S. B. Reslan, *Vizâre*, s. 9-22.

Bugünkü bilgilere göre Hindistan'da ortaya çıktığı ve oradan İran'daki Persler'e geçtiği düşünülen satranç oyununda, şah oyunun kendisi etrafında döndüğü bir taştır. İkinci en önemli taş olan vezir ise; boş olan karelere ileri, geri, sağa, sola ve çapraz hareket ederek önündeki taşı yer. Yâni istediği yöne istediği kadar gidebilir.

Eski bir Hint siyasetnamesi olan *Kelile ve Dimne* kitabında vezir önemli bir yer tutmaktadır.

2. İslâmiyet'ten Sonra Vezâret Kurumu

Vezir kelimesi, “feîl” (فعل) vezninde olup “yardım etmek” manasındaki “muâzere” (المؤازرة) veya “yük” anlamındaki “vizr” (الوزر) kelimesi ile ilişkilidir. İkincisine göre vezîr, sanki vezîrlik ettiği kişinin yüklerini taşıyan kişidir.¹⁰⁴ Bunların dışında vezir kelimesinin “sığınak” anlamındaki (و-ز-ر) kökünden¹⁰⁵ türetilmiş olabileceği de söylenmiştir. Şu ayet-i kerime buna örnektir: “*Hayır, hayır! (Kaçıp sığınacak yer yoktur.*” (كَلَّا لَا وَزَرَ)¹⁰⁶ Buna göre vezir, meliki için adeta sığınılacak bir yerdir.

“Vezere” (وزر) kökünden türetilmiş kelimeler, Kur'an-ı Kerîm'de geçmektedir: “*Hiçbir suçlu başkasının suçunu yüklenmez.*” (وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَى)¹⁰⁷ “*Bana ailemden bir de vezir (yardımcı) ver, kardeşim Harun'u*” (وَاجْعَلْ لِي وِزِيرًا مِّنْ أَهْلِي)¹⁰⁸ Bu ayetin tefsîri sadedinde İbnü'l-Arabî el-Malikî *Ahkamü'l-Kur'ân* adlı eserinde şöyle demiştir: “*Musa onu bana vezir yap dediğinde onun kendisine danışma (مشاورة) veziri olmasını istedi, ardından yaşından ve faziletinden onu benim işimde de (peygamberlik işi) ortak yap deyince, onu ortaklık (مشاركة) veziri yapmış oldu.*”

Mâverdî: “*Eğer Musa, Harun'un kendisine sadece bir vezir olmasını isteseydi bunun için dua etmesine gerek kalmazdı, hâlbuki o peygamberlikte de ona ortak olmasını istemiştir.*” diyor.¹⁰⁹

¹⁰⁴ K. Şulul, *İbn Haldûn*, s. 115

¹⁰⁵ İbn İshak ez-Zeccac da bu görüştedir. Bkz. İbn Hallikan, II, 197.

¹⁰⁶ el-Kıyame 75/11.

¹⁰⁷ el-Enâm 6/164; el-İsrâ 17/15; el-Fâtır 35/18; ez-Zümer 39/7; en-Necm 53/38.

¹⁰⁸ Tâ Hâ 20/29,30; eş-Şu'ara 26/13.

¹⁰⁹ Mâverdî, *Nüket*, III, 401.

Taşköprüzade: “Eğer sultanın vezire ihtiyacı olmaması diye bir durum sözkonusu olsaydı öncelikle Musa’nın Harun’â ihtiyacı olmazdı.” der.¹¹⁰

Peygamber Efendimiz (sav) de: “Allah, bir emîre hayır dilediği zaman ona sadık bir vezir verir. Unuttuğunda ona hatırlatır, hatırladığında ona yardım eder; onun için bundan başkasını murad ederse, ona kötü bir vezir verir. Unuttuğunda ona hatırlatmaz, hatırladığında ona yardımcı olmaz.” (إِذَا أَرَادَ اللَّهُ بِالْأَمِيرِ خَيْرًا جَعَلَ لَهُ وَزِيرَ صَادِقٍ إِنْ نَسِيَ)¹¹¹ diye buyurmuştur.

Selahaddin Bisyonu Reslan, vezir kelimesinin Arapça olduğunu ve buna dair birçok örneğin Arapça yazılmış olan Taberî’nin *Tarihü’l-ümem ve’l-mülûk*, İbn Kuteybe’nin *Kitabü’ş-Şi’ri ve’ş-Şü’ara* ve İbn Sa’ad’ın *et-Tabakat* adlı eserlerinde bulunduğunu nakleder.¹¹²

İslâm tarihinde vezir kelimesi yerine muhtelif kelimeler de kullanılmıştır. Emevî halifeleri “müşir” ve “kâtip” adı verdikleri bazı görevlilerle istişare ederlerdi. Endülüs Emevîleri “hacip” ve “zü’l-vizareteyn” derlerdi. Eyyübiler, “kâtip” ve “sahip”, Gazneliler “hace-i bozorg”, Selçuklular “hace”, “lala”, “sahip” ve “sahib-i azam” demişlerdir.¹¹³ Fatımîler “sefir” (elçi) ve “vasit” (aracı) derlerdi.¹¹⁴

İslâmiyet’ten önce saltanat sistemi yaygındı. Ancak İslâmiyet geldikten sonra bu sistemin yerine halîfelik sistemini getirdi. Sadeliği esas alan bu sistemde, saltanat sistemlerinde mevcut olan vezirlik bilinmiyordu. İslâmiyet’e has olan hilafet kurumu gibi vezirlik de ilk etapta İslâmî bir uygulama ile ortaya çıkmıştı. Hz. Peygamber (sav) Allah’ın bu konudaki: “İşlerde onlarla istişare et”¹¹⁵ emri gereği ashabıyla özellikle de Ebû Bekir (r.a.) ile devamlı sûrette istişare ederdi. Öyle ki Kisrâ, Kayser ve Necaşi’lerin devletlerine ve özelliklerine vakıf olan Araplar onu Hz. Muhammed’in (sav) veziri diye nitelerdi. Buna paralel Ömer’i (r.a.) Ebû Bekir’in (r.a.) veziri; Ali (r.a.) ile Osman’ı (r.a.) da Ömer’in (r.a.) veziri olarak nitelemişlerdir.¹¹⁶ Ayrıca Hz.

¹¹⁰ Taşköprüzade, s. 393.

¹¹¹ Ebû Davud, *Sünen*, Harâc, hadîs nr. 2932.

¹¹² S. B. Reslan, *Vizâre*, s. 38; Ahmed Emin de bu fikirdedir. Bkz. *Duha’l-İslâm*, s. 183.

¹¹³ K. Şulul, *İbn Haldûn*, s. 412.

¹¹⁴ İbnü’s-Sayrafî, *el-Kanun fi dîvâni’r-resail*, s. 15.

¹¹⁵ Al-i İmran 3/159.

¹¹⁶ K. Şulul, *İbn Haldûn*, s. 116-117.

Muhammed'in (sav) Hz. Ali'ye: “*Nûbüvvet Hâriç, Harun Musa için neyse, sen de benim için öylesin.*”¹¹⁷ diyerek onu kendisi için vezir konumunda gördüğü malumdur.

Eymen Fuâd Said gibi bazı araştırmacılar, İslâmiyet'te vezirliğin ilk defa Abbasîler zamanında ortaya çıktığını ve ilk defa vezir diye anılan kişinin de 132/749 yılında halîfe olan Ebü'l-Abbas Seffah'ın vezirliğini yapan ve Al-i Muhammed lakaplı Ebû Seleme Hafs b. Süleyman el-Hallal olduğunu söylemişlerdir.¹¹⁸

Hz. Peygamber ve ashabı devletin idaresi ile ilgili çalışmalarda birbirlerine danışmışlar ve bu konuda siyasî elçi, kâtip vb. görevlendirmelerde bulunmuşlardır. Bunun yanısıra Emevî devrinde yaşamış olan Abdülhamîd b. Yahya el-Kâtip, Mervan b. Muhammed'in veziriydi. Emevîlerin ilk halîfe/sultanı Muâviye b. Ebi Süfyân (r.a.) döneminde Ziyad b. Ebihî, Muâviye'nin veziri diye anılırdı.¹¹⁹ Hz. Ebû Bekir (r.a.), Beni Saide gölgeğinde Ensar'a: “*Siz bizim vezirlerimizsiniz.*” diye hitap etmiştir.¹²⁰ Bu anlatılanlardan yola çıkarak İslâmiyet'te vezirliğin bilindiği ancak tüm çeşitleriyle beraber beraber bir kurum halini almasının Abbasîler döneminde gerçekleştiği söylenebilir.

Vezirlik kurumu, devlet kurumları arasında en üstün ve hükümdarın genel yardımcılığını yapan bir kurumdur. Vezîr, devlet yönetimiyle ilgili her işte sürekli ve doğrudan hükümdarla temâs halindedir. Sınır bölgelerindeki birliklerin komutanlığı, özel bazı vergilerin toplanması, gıda maddelerinin ve piyasadaki paraların kontrolü gibi bazı kişi ve bölgelere özgü işler vezirin genel görevleri içinde yer alır.

Vezirlik kurumu, tefvîz ve tenfîz vezirliği diye ikiye ayrılır. Tefvîz vezirliği, sorumluluğu olan ve yürütme görevini icra eden bir vezirlik çeşidi iken tenfîz vezirliği ise sadece elçilik yapma, görüş bildirme ve istişarede bulunma görevini yerine getirir. Tefvîz vezirliği bugünün başbakanlığına benzetilebilirken, tenfîz vezirliği de müsteşarlara, danışmanlara kısmen de bakanlara benzetilebilir. İslâm tarihinde tefvîz vezirliğine ilk defa Abbasîlerde rastlanmıştır.

İbnü'l-Arabî, devleti insana ve halîfeyi de ruha benzetir. Buna paralel veziri de akla benzeten İbnü'l-Arabî vezirin ahlâk ve sıfatlarını yine bedendeki uzuvlara benzeterek anlatır: “*Adâlet vezirin (akıl) şahsıdır. Himmet başıdır. Güzellik yüzü, hayâ*

¹¹⁷ Müslim, *Sahih*, Fezailü's-Sahabe, hadîs nr. 2404.

¹¹⁸ İbnü's-Sayrafî, s. 12 (thk. Eymen Fuâd'ın takdiminden naklen).

¹¹⁹ S. B. Reslan, *Vizâre*, s. 43; A. Emin, s. 182.

¹²⁰ İbnü'l-Esir el-Cezerî, *Câmiu'l-usul*, Hilafet ve İmare, hadîs nr. 2074.

gözleri, güler yüzlülük alnı, izzet burnu, doğruluk ağzı, hikmet lisânı, teyh (hayran olmak) boynu, bolluk, ezâ ve cefâyâ katlanma onun göğsüdür.”

“Cesaret vezirin pazusu, tevekkül dirseği, ismet bileği, kerem avucunun içidir. İkrâm ve başkasını kendine tercih etmek (îsar) parmakları, cömertlik eli, sağı bereket, solu rahatlıktır. Verâ karnı, iffet ferci, istikamet bacağı, korku ve ümit ayakları, süratli kavrayış vezirin kalbidir.”

“İlim rûhu, emanet hayatı, zühhd elbisesi, tevâzu tâcı, hilm mühri, üns evi, hidayet yolu, Şeriat meşalesi, anlayış kaftanı, nasîhat şiârı, firâset ilmi, fakirlik kazancı, akıl ismi ve doğruluk işittiğidir (bâtil olana kulak asmaz). Halîfe, kendisinde bu vasıflara sahip birini vezir olarak kabul etmelidir.”¹²¹

Sülûk’l-malik fî tedbiri’l-memâlik adlı kitabını yazıp dönemin Abbasî Halîfesi Mutasım’a (hilafeti: 217-228/832-842) sunan Şihabüddin Ahmed b. Ebi Rabi’ (272/885) vezirde bulunması gereken özelliklerle ilgili olarak şunları söylüyor: “Vezir, dini ilimlere hakim, akıllı ve zeki; halim, tatlı dilli, güzel ahlaklı, güleryüzlü, iyi niyetli, samimi olmalıdır. Ayrıca vezir kolay kızmayan, sır saklayabilen, malayani şeylerle iştigal etmeyen, beden ve ruhen sağlıklı biridir.”¹²²

E. Vezârete Dair Klasik Eserler

Vezirler ve vezirlikle ilgili yazılmış bazı müstakil eserler şunlardır:¹²³

1. Davud b. el-Cerrah: *Ahbarü’l-küttâb*.
2. Muhammed b. Davud b. el-Cerrah (296/908): *Kitabü’l-Vüzera* (الوزراء).
3. Ali b. Fetih el-Katib (320/932): *Kitabü’l-Vüzera* (كتاب الوزراء).
4. İbn Ammar es-Sakafî (314-19/926-31): *Kitabü’z-Ziyadat fî ahbari’l-vüzera*.
5. İbn Abdüs Cehşeyârî (331/942): *Kitabü’l-Vüzera ve’l-küttâb* (كتاب الوزراء)

(والكتاب): Bu eserin basılmış mevcut kısımları ile ilgili malumat için çalışmamızın “Kavânînü’l-vizâre’nin Vezirlikle İlgili Diğer Eserlerle Mukâyesesi” bölümüne bakılabilir.

6. Ebû Bekir Muhammed es-Suli (335/946): *Kitabü’l-Vüzera* (كتاب الوزراء).

¹²¹ Z. Öteleş, s. 61-62 (İbnü’l-Arabî’den naklen).

¹²² A. Şihabuddin, s. 109.

¹²³ Bu bölümdeki kitap isimleri için bkz. Ebû Faris, s. 17; *el-Vizâre* (1976 n.), s. 26; M. A. Nasır, s. 102.

7. Ramehürmüzi (360/970): *el-Mubasetetü'l-vüzera* (مبايطة الوزراء).

8. es-Sahib İsmail b. İmad (385/995): *Ahbarü'l-vüzera* (أخبار الوزراء): Eser, Abbasî devletindeki bazı vezirleri ve kâtipleri konu edinmiştir.

9. Ebû Hayyan et-Tevhidi (414/1023): *Mesalibü'l-vezireyn* (مثالب الوزيرين): Bu eserinde Ebû Hayyan, Büveyhî vezirlerinden meşhur İbnü'l-Amîd (360/970) ile İbn Abbâd'ın sözlerini, hallerini ve değişik kişilik özelliklerini ele almıştır. Kitapta yergiler yer aldığı gibi az da olsa övgüler de yer almaktadır. *Mesalibü'l-vezireyn*, edebiyatta, “mesalib”¹²⁴ türünde yazılmış bir eserdir.

10. Ebû Mansur Abdülmelik es-Se'alebî (429/1037): *Tühfetü'l-vüzera*: Eser ile ilgili daha geniş ayrıntılar çalışmanın “Kavânînü'l-vizâre'nin Vezirlikle İlgili Diğer Eserlerle Mukâyesesi” bölümünde verilmiştir.

11. Ebü'l-Hasan Hilal b. Muhsin es-Sabiî el-Harranî (448/1056): *Kitabü'l-Vüzera* (الوزراء): İlk defa 1904 yılında basılmıştır. Eserde, Abbasî devletinin devlet yönetim sistemi, protokoller/merasimler, yazışmalar ve dîvânlar ile ilgili tarihsel malumatlar bulunuyor. Ayrıca eserde kadınların ve cariyelerin yönetimde söz sahibi olmak için planladıkları entrikalar, bunun sonucunda meydana gelen feci olaylar, makam ve mevki elde etmek için yapılan akıllamaz oyunlar ve bunların meydana getirdiği yıkımlar vb. tarihi ibretlik olaylar yer almaktadır.¹²⁵ Eser, ele aldığı olayları, Abbasî halîfesi Müktefî ve Muktedir dönemlerini anlatarak sonlandırmıştır.

12. İbn Makula (485/1092): *el-Vüzera* (الوزراء): İbn Makula, Mâverdî'nin *Kavânînü'l-vizâre ve siyasetü'l-mülk* adlı eserini kendisine ithaf ettiği tahmin edilen meşhur Büveyhî veziridir.

13. İbrahim b. Musa (692/1292): *Ahbarü'l-vüzera* (أخبار الوزراء).

14. İbn Rif'â (710/1310): *Behcetü'l-vüzera* (بهجة الوزراء).

15. Ahmed b. Mahmud el-Cebeli el-Esfedi (729/1328): *Minhacü'l-vüzera*.

16. Lisanüddin Muhammed b. Hatib el-Ğirnati (776/1374): *el-İşare ila âdâbi'l-vizâre*: Eser bir mukaddime ve altı bölümden oluşmaktadır. Önsözde vezirliğin önemi, şartları ve konumu tasvir edilmiştir. Bölümlerde ise vezirin görevleri, konumunu bilmesi ve sultanla münasebetlerinin nasıl olması gerektiği anlatılmıştır.

¹²⁴ Bir kişi, aile, kabile ve kavmin eksikliklerini, ayıplarını ve hatalarını konu alan edebiyat türüdür.

¹²⁵ es-Sabiî, *el-Vüzera*, s. 1 (thk. Abdüssettar Ahmed Ferac'ın takdiminden naklen).

Sultanın özellikleri ele alındıktan sonra vezirin devletteki diğer kişiler ile nasıl bir ilişki içerisinde olması gerektiği açıklanmıştır.¹²⁶

17. İbnü's-Sayrafî el-Mısrî: *el-İşare ila men nale el-vizâre*: Eser, Fatımî Devleti zamanında Mısır'da vezirlik yapan vezirleri konu edinmiştir. Vezir Yakûb b. Killes'den başlamış Vezir el-Me'mûn b. el-Bettahî'ye kadar olan vezirleri işlemiştir. Eser, Vezir el-Me'mûn b. el-Bettahî'ye sunulmuştur.¹²⁷

18. Ali b. Abdilaziz b. el-Hacib en-Numan'ın torununun kitabı olup müellifin ve müellifin babasının ismi bilinmemektedir¹²⁸: *İlmü'l-vizâre*.¹²⁹

19. Muhammed el-Ğarî: *Fevasilü'l-cüman fi enbai'l-vüzera ve küttabi'z-zaman*:¹³⁰ Faslı şair ve edip Seyyid Muhammed el-Ğarî bu eserinde kendinden önce yaşamış bazı vezir ve kâtipleri iki bölüm halinde edebi bir tarzda incelemiştir. Vezirler bölümünde meşhur bazı vezirlerin karşılaştıkları sevindirici ve üzücü durumları; onların kişisel özellikleri, ünvanları, ilmi ve edebi dereceleri; menakib (olumlu yönleri) ve mesalibleri (olumsuz yönleri) anlatılmaktadır.

20. Takiyüddin el-Makrizî: *Telkihü'l-ukul ve'l-ara fi tenkihi'l-cülle ve'l-vüzera*: Eser, Fatımî dönemindeki vezirleri konu edinmiş ve malesef günümüze ulaşmamıştır.¹³¹

21. Ebü'l-Mehasin Tağriberdî: *Kitabü'l-Vüzera* (كتاب الوزراء): Bu kitabın günümüze ulaşmış olup ulaşmadığı bilinmemektedir.¹³²

22. Ca'dullah el-Ğüneymi el-Feyyûmi: *ed-Dürrü'n-nedir fi âdâbi'l-vezir*.

23. Ali Şirazî (945/1538): *Düstürü'l-vüzera* (دستور الوزراء): Şirazî, eserini Sultan II. Selim'in veziri Mustafa Paşa'ya sunmuştur.¹³³

Vezirliğin, imamet/hilafet kurumuyla çok sıkı olan ilişkisi imamet/hilafet kurumunun ele alındığı her eserde vezirliğin de yer almasına neden olmuştur. Çalışmamızın "Siyasete/İdareye Dair Klasik Eserler" bölümündeki kitapların içerisinde vezirlik kurumuna ve vezirlerin hayatına dair birçok bilgi mevcuttur.

¹²⁶ M. A. Nasır, s. 174.

¹²⁷ İbnü's-Sayrafî, s. 15-17.

¹²⁸ Bu zatın ve babasının ismi bilinmemektedir. Bkz. M. A. Nasır, s. 144.

¹²⁹ Vezirler ve onların haberleri ile ilgili olarak yazılmış bazı kitaplar için bkz. K. Çelebi, I, 30.

¹³⁰ el-Ğarî, *Fevasilü'l-cüman fi enbai'l-vüzera ve küttabi'z-zaman*, s. 2.

¹³¹ İbnü's-Sayrafî, s. 14.

¹³² İbnü's-Sayrafî, s. 14.

¹³³ M. A. Nasır, s. 199.

F. Mâverdî'ye Göre Vezâret Kurumu

Mâverdî, vezirliğe büyük önem atfetmiştir. Zira o vezirlik kurumu ile ilgili müstakil bir eser yazmış olup¹³⁴ ayrıca idare ve siyaset ile ilgili diğer eserlerinde de vezirlik kurumuna değinmiştir.

Mâverdî, halîfeye yüklenen ümmeti idare etme işini onun tek başına yapamayacağını ve bu nedenle kendisine bir yardımcı tutmasının mutlaka gerekli olduğunu dile getirir. O, yardımcı tutmanın halîfenin işleri tek başına yapmasından daha güvenilir bir yol olduğunu ve bu şekilde davranarak hatalardan ve yanlışlardan kurtulabileceğini söyler.¹³⁵

Ona göre vezir, reayayı yönetmek ve sultanın emirlerini yerine getirmek görevlerini yapmak zorunda olduğundan kendinde iki şeyi bir arada toplamış olur. Biri itaat edilenin gücü ve yetkisi, diğeri ise itaat edenin itaatkârlığıdır. Doğal olarak aklının bir yarısı idare ettiklerine diğeri yarısı onu idare edene ayrılmıştır. Bu yüzden onun görevi, sorumluluğu en fazla, yerine getirilmesi en zor olan görevdir. Çünkü o aynı anda hem yöneten hem yönetilendir.¹³⁶

Mâverdî, vezirlik ile ilgili risalesinin girişini beş temel esasa ayırmıştır. O, vezirlerin görevlerini ifa ederken sözü edilen beş temel hususa mutlaka dikkat etmeleri gerektiğini belirtir: *adil olmak, ehil olanları görevlendirmek, sözünde durmak, dine/hakka riayet etmek ve ciddiyet-eminlik-doğruluk*.¹³⁷

Vezirliği, tefvîz¹³⁸ (yürütme ve tam yetkili vezirlik) ve tenfiz (istişare ve elçilik vezirliği) diye ikiye ayıran Mâverdî; tefvîz veziri seçilmek için neseb - halîfenin Kureyş'ten olması- şartının dışında, bir halîfede aranılan şartların aynısının gerekli olduğunu söyler. Ona göre bir halîfede aranan şartlar yedi tanedir: *adalet, ictihad edebilecek ilim, duyu ve diğer uzuvlarda halîfelik yapmasına engel olacak bir rahatsızlığın bulunmaması, keskin bir zekâ, cesaret sahibi ve Kureyş'ten olmak*. Tefvîz veziri, *harp ve harâc vergisi* gibi işler ile ilgili görevlendirmelerde bulunduğundan, halîfede bulunması gereken şartlara ek olarak, onda bu işler ile alakalı yeterli bilgi sahibi olma şartı da aranır. Çünkü bunları bazen bizzat kendisi yerine getirir, bazen de bu konularda kendine nâib tayin eder. Bir işe ehil olabilen

¹³⁴ Mâverdî, çalışmamıza konu olan *Kavaninü'l-vizâre ve siyasetü'l-mülk* adlı risalesini, sadece vezirlik konusuna ayırmıştır.

¹³⁵ Mâverdî, *el-Ahkâmü's-sultaniyye*, s. 25.

¹³⁶ *el-Vizâre* (1976 n.), s. 47.

¹³⁷ *el-Vizâre* (1976 n.), s. 49-63.

¹³⁸ İslâmiyet'te ilk tefvîz veziri olarak Cafer b. Yahya el-Bermekî gösterilir.

ancak kendisi gibi birini nâib tayin edebilir. Bilgisiz bir kimsenin böyle bir işe girişmesi ne kadar uygun düşmezse, bilgisiz bir vezirin durumu da aynıdır. Mâverdî vezirliğin en önemli şartının bu olduğunu ve vezirlik yönetiminin ancak bu şartla tam anlamıyla gerçekleşebileceğini söyler.¹³⁹

Mâverdî, vezirin nitelikleriyle ilgili olarak *el-Ahkâmü's-sultaniyye* adlı kitabında Me'mûn'undan şu sözleri nakleder: “Ben işlerimin idaresi, yürütülmesi için her türlü üstün sıfatları, şartları şahsında toplamış bir adam seçtim. O huylarında iffetli, tuttuğu yolda doğruluk sahibidir. Güzel edepler onu süslemiş, tecrübeler onu kuvvetli kılmış. Verilen sırları taşıyabilir, ona verilecek mühim işleri yerine getirebilir. Yumuşaklıkla susar, ilimle konuşur, anlamlı bir bakış ona maksadı anlatmaya yeter. Onda komutanların kuvveti, hikmet sahibi filozofların isabeti, âlimlerin alçak gönüllülüğü, fakihlerin anlayışı mevcuttur, İyilik edildiğinde teşekkür eder. Kötülüklerle mâruz kaldığında sabreder. Yarınından mahrum kalma uğruna bu gününün nasibini satmaz. Güzel açıklaması, tatlı lisanı ile insanların kalbini çalar.”¹⁴⁰

Tenfîz vezirliğinin aksine¹⁴¹ tefvîz vezirliğinin bir akid olduğunu söyleyen Mâverdî, görevlendirme esnasında halîfenin icap cümlesinde iki şartın açıkça yer alması gerektiğini söyler. Biri *vekil kılma* diğeri *genel görevlendirmedir*. Bu nedenle ona göre halîfe, tefvîz veziri görevlendirirken şu mealde cümleler sarfetmelidir: “Ben, seni bütün işlerimde bana naip olası diye vezir tayin ettim.” “Seni bütün işlerim için vekilim olarak görevlendirdim.” İcab cümleleri ise içten (kalpten) değil açıkça söylenmelidir.

Mâverdî, tefvîz vezirliği için kalem ve kılıç yeterliliği gerektiğini söyler ve bu vezirliğin dört idarî görevinin olduğunu belirtir: *akid, hall, taklîd ve azil*. Akid görevi, *tenfîz (uygulama) ve ikdam (harekete geçme)* diye iki göreve ayrılır. Hall görevi de *difa (savunma) ve hazer (sakınma)* diye iki göreve ayrılır.¹⁴² Bu vezirlikte vezir, sorumluluk alan ve hesap verecek olan birisi konumundadır.

Mâverdî'ye göre tenfîz vezirliği danışmanlık yapma, görüş bildirme ve aracılık yapma görevleri ile sınırlıdır. Bundan dolayı tenfîz vezirliği, tefvîz vezirliğinden daha eksik ve sınırlı bir vezirliktir. Çünkü onda ne kalem ne de kılıç yeterliliği aranır.

¹³⁹ Mâverdî, *el-Ahkâmü's-sultaniyye*, s. 25.

¹⁴⁰ Mâverdî, *el-Ahkâmü's-sultaniyye*, s. 26.

¹⁴¹ Çünkü tenfîz veziri sadece aldığı emirleri yerine getiren bir memurdur.

¹⁴² *el-Vizâre* (1976 n.), s. 65.

Bu vezirlikte sorumluluk halîfeye aittir. Çünkü tenfîz veziri olsa olsa sadece halîfe ile halk arasında bir aracı ve işlerin yürütülmesinde görüş bildiren bir yardımcıdır.

Bu vezirliğe getirilmek için *emanet, doğru sözlü olmak, tamahkâr olmamak, kin ve düşmanlık sahibi olmamak, erkek olmak, zekâ sahibi olmak, heva ve heves düşkününü olmamak, bilgi ve tecrübe sahibi olmak* gibi şartların bulunması gereklidir.¹⁴³

Mâverdî, iki vezirlik arasında görev ve şartlar bakımından dört farkın olduğunu dile getirir. Tefvîz veziri, mezalim davalarına bakabilir; tenfîz veziri bakamaz. Tefvîz veziri tek başına valileri görevlendirir ancak tenfîz veziri görevlendiremez. Tefvîz veziri savaş ve ordu idareciliği yapabilir; tenfîz veziri bunu yapamaz. Tefvîz veziri beytü'l-maldan (devlet hazinesi) gerekeni alabilir ve ona gerekeni katabilir, oysa tenfîz veziri bunu da yapamaz. Mâverdî, bunlardan yola çıkarak hür, fakih ve müslüman olmak; harp ve harâc vergileri gibi hususlarda bilgili olmak şartlarının tefvîz vezirlerinde bulunması gerektiğini, tenfîz vezirliğinde ise bu şartların bulunmasının gerekmediğini söyler.¹⁴⁴

Mâverdî, *taklid (tayin)* ve *azil (görevden alma)* gibi hususlarda bu iki vezirliğin arasında altı farkın olduğunu söylüyor: “Sultan, tefvîz vezirini hem kendi hem de reayası ile ilgili görevler için görevlendirmişken, tenfîz vezirini sadece kendisine ait görevler için görevlendirmiştir. İcraatte bulunabilmesi için tefvîz veziri görevlendirilmesinde, akde ihtiyaç vardır. Tenfîz veziri ise sadece sultanın emirlerini yerine getireceğinden herhangi bir akde ihtiyacı yoktur. Tefvîz veziri, yaptığı işlerden sorumluyken tenfîz veziri herhangi bir işten sorumlu tutulmaz. Tefvîz vezirinin görevden alınması ya açık bir söz ile ya da onun yerini tutan başka bir karine ile olur. Tefvîz veziri, sultan onu bu işten almayıncaya kadar işi bırakıp terketmekle azil olmaz. Tefvîz veziri kalem ve kılıç gerektiren işleri yapmak zorunda olduğundan bu iki hususta liyakatli olmalıdır. Tenfîz vezirliğinin ise ihtiyacı olmayacağından ne kılıç ne de kalem yeterliliği gibi şartları vardır.”¹⁴⁵

¹⁴³ Mâverdî, *el-Ahkamü's-sultaniyye*, s. 30.

¹⁴⁴ Mâverdî, *el-Ahkamü's-sultaniyye*, s. 31, 32.

¹⁴⁵ *el-Vizâre* (1976 n.), s. 126-138.

Mâverdî, esasen tefvîz vezirliğinin sorumluluk almak vezirliği; tenfîzin ise destek olmak vezirliği olduğunu ve İran¹⁴⁶ vezirlerinin çoğunun tenfiz, İslâmiyet'teki vezirlerin ise tefvîz vezirleri olduğunu söyler.¹⁴⁷

Mâverdî, hem tefvîz hem de tenfîz vezirlerinin sultana karşı sekiz görevi olduğunu şöyle açıklar: “*Vezir, vezirliğin sorumluluklarını yerine getirmeli ve memleket işleri için devamlı çaba içerisinde olmalıdır. Yorgunluğa ve zorluklara katlanmalı, kızgınlık ve rıza halinde sabırlı olmalıdır. Sultanın, kendisine yaptığı iyiliklere teşekkür etmeli, eğer kötü muamele etmişse de onu mazur görmelidir. Sultanının güzel özellikleri bilinmiyorsa bunları izhar etmeli ve kötü özellikleri varsa bunları da gizlemelidir.*”

“*Sultanına itaatte niyeti halis ve içi dışı bir olmalıdır. Sultanın, bazı kimseleri kendine yakınlaştırarak dost edinmesi; bazı kimseleri alçaltması veya yüzseltmesi hususlarında onunla mücadele ve tartışmaya girmemelidir. Vezir rütbece sultanına benzemeye çalışmamalıdır. Kendini onun şekline benzetmekten sakınmalıdır. Vezir, sultanının aleyhine değil lehine çalışmalı ve her zaman onun aleyhine değil lehine bir yol aramalıdır.*”¹⁴⁸

Mâverdî, vezâret ile ilgili yazmış olduğu risalesinin son kısmında “Ahitler” başlığı altında bütün vezirlerin dikkate alması gereken on dört nasihat sıralamıştır. Allah'a ve sultana itaat nasihatinde, Allah ile sultanın emirleri çatışırsa Allah'ın emri sultanın emirlerine takdim edilmelidir deyip buna, “*Allah'a isyanda mahlûka itaat olmaz*” ilkesini delil olarak getiriyor.¹⁴⁹

Mâverdî, vezire uyarılarını ve risalesini Hz. Muhammed'in (sav) kıyamet alametlerini içeren uzunca bir uyarısıyla sonlandırmıştır: “*Kıyametin alametleri şunlardır: Görürsünüz ki insanlar namazı zayi ederler, emanete riayet etmezler, faizi helal sayarlar, kanları önemsemezler (öldürme basitleşir), dünya karşılığında dini satarlar. İçkiler içilir, hadler uygulanmaz, insanlar Kur'an'ı teğanni aracı (çalgı aleti) yaparlar. Emanet ganimet, zekât borç sayılır. Sadık rüya görünmez, çocuk*

¹⁴⁶ Abbasîlerde vezirlerin çoğunluğu -Yahya b. Halid el-Bermekî, Ebû Seleme el-Hallal ve Fazl b. Sehl gibi- Fars kökenliydi. Bunun sebebi, Araplarda yazının yerine dilin daha gelişmiş olmasıdır. Doğal olarak kâtipler de genellikle Fars kökenliydi. Her vezirin mutlaka kâtipleri vardı. Vezirler de zaten bu kâtiplerden seçilirdi. Zira Araplar kılıç ve lisanları, İranlılar ise kalemleri ile övünürlerdi. Bkz. A. Emin, s. 186.

¹⁴⁷ İran'daki vezirlik sistemine vakıf olan Mâverdî, vezâret kurumunun Abbasî İmparatorluğu ve İran'da ayrı süreçleri takip ederek geliştiğini ima ediyor. Bkz. *el-Vizâre* (1976 n.), s. 138.

¹⁴⁸ *el-Vizâre* (1976 n.), s. 139-142.

¹⁴⁹ *el-Vizâre* (1976 n.), s. 143.

istenmez, kerîm insanlar azalır, aşığılık insanlar çoğıalır. Emirler facir, vezirler yalancı, eminler hain, Kur'an okuyanlar fasıktırlar. Bir kavmin ayak takımından olanları o kavme liderlik eder. Erkekler kendilerini kadınlara, kadınlar kendilerini erkeklere benzetirler. Doğru söyleyen yalanlanır, yalan söyleyen doğrulanır. Bu ümmetin sonradan gelenleri ilk gelenlerine lanet eder. O vakit bir belanın onlara gelmesini beklesinler.”

II. BÖLÜM

MÂVERDÎ'NİN “KAVÂNÎNÜ'L-VİZÂRE ve SİYASETÜ'L-MÜLK” ADLI ESERİNİN TAHLİLİ

A. “Kavânînü'l-vizâre”nin İsmi, Yazmaları, Neşirleri ve Tercümelere

İbnü'l-Cevzî (597/1200) ve Yâkût el-Hâmevî (626/1229) gibi ilim adamları Mâverdî'nin *Kavânînü'l-vizâre* adında bir kitabı olduğunu kaydeder.¹⁵⁰ Mâverdî'nin birçok eserini tahkik eden ve hayatının büyük kısmını onun eserlerini incelemekle geçiren Fuâd Abdulmunim Ahmed, bu kitabın yazmalarının birinin üzerinde yazılan *el-Vizâre Edebül-vezir* ismini kullanmış ancak daha sonraki tahkikinde diğer yazma eserin başında varolan *Kavânînü'l-vizâre ve siyasetü'l-mülk* ismini kitaba uygun görmüştür.¹⁵¹ Bu eser kaynaklarda *Edebü'l-vezir*, *Kanunü'l-vizâre*, *el-Vizâre*, *Kavânînü'l-vizâre ve siyasetü'l-mülk*, *Kitabü'l-Vizâre* gibi isimlerle anılmıştır.¹⁵²

Eserin İstanbul Topkapı Kütüphanesinde 1345 nolu ve 72 sayfa bir yazması vardır. Hicrî 1300 yılında yazılmış 24 varaklık diğer bir yazması ise Kütübi'l-Mısriyye Yayınevinin kütüphanesinde bulunmaktadır.¹⁵³

Nüveyrî (733/1333), 30 ciltlik *Nihâyetü'l-ereb fî fününi'l-edeb* adlı kitabında bu eserin neredeyse tamamını nakletmiştir.¹⁵⁴

Eserin üç tane tahkikli basımı yapılmıştır. Çalışmamızda ve tercümemizde kendilerinden istifade ettiğimiz tahkikli eserlerden ilki ve en önce basılmış olanı *Edebü'l-vezir* adıyla tabedilmiş olanıdır. İlk baskısı 1929 yılında yapılan bu eser Kahire'deki Hancı Yayınevi tarafından “Nadir Kitaplar Serisi” adı altında basılmıştır. Eseri Hasan Hadi Hüseyin tashih etmiştir.

Kitabın ikinci bir basımı 1979 yılında Darü't-Talia Yayınevi tarafından *Kavânînü'l-vizâre ve siyasetü'l-mülk* adıyla Beyrut'ta yapılmıştır. Eseri tahkik eden Rıdvan Seyyid, esere 113 sayfalık hayli uzun bir giriş bölümü eklemiştir.

Üçüncüsü, bizim çalışmamızda genelde ona itimat ettiğimiz neşirdir.¹⁵⁵ Dârü'l-Câmi'ati'l-Mısriyye tarafından “*el-Vizâre Edebü'l-vezir*” adıyla ilk baskısı

¹⁵⁰ İbnü'l-Cevzî, VIII, 199; Yâkût el-Hâmevî, II, 154.

¹⁵¹ *el-Vizâre* (1976 n.), s. 44.

¹⁵² *el-Vizâre* (1976 n.), s. 41.

¹⁵³ *el-Vizâre* (1976 n.), s. 42.

¹⁵⁴ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fî fününi'l-edeb*, II, 189-205.

¹⁵⁵ Eser tercüme edilirken sözkonusu üç değişik neşir dikkate alınarak tercüme edilmiştir. Bu yöntem, herhangi birindeki basım hataları ve tahzif/tashiflerin ortaya çıkarılmasını kolaylaştırmıştır.

1976 yılında yapılan eser, Fuâd Abdulmunim Ahmed ve Muhammed Süleyman Davud tarafından tahkik edilmiştir.

Yûsuf b. Hasan el-Hüseyinî'nin Farsçaya çevirdiği eserin; Şirvanizâde Mehmed Rüşdü Paşa (1290/1874), Hüseyin Hüsnî b. el-Hac Salih el-Bosnevî ve Pertevi Efendi tarafından farklı zamanlarda yapılmış Osmanlıca tercümeleri mevcuttur.

Osmanlı halîfesi Sultan Abdülaziz'in (hilafeti: 1861-1876) sadrazamı Şirvanizâde Mehmed Rüşdü Paşa, *Düstürü'l-vüzera tercümesi* adıyla eseri Osmanlıcaya tercüme etmiştir. Bu tercüme 61 varak olup şu an yazma halinde İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi'nde 2790 numarada korunmaktadır. Bu tercümenin elimizdeki yazmasında bazı cümlelerin tercüme edilmediğini ve çoğu yerde tercümeyle beraber mütercime ait şerhlerin bulunduğunu tesbit ettik. Mütercim bazı yerlerde Mâverdî'yi, ilmî olarak eleştirmekten de geri durmamıştır.¹⁵⁶ Bu nedenlerle Şirvanizâde'nin tercümesi, salt bir çeviriden çok şerhli bir tercüme olarak nitelendirilebilir.

Şirvanizâde, *Kavânînü'l-vizâre*'nin Pertevi Efendi tarafından Osmanlıcaya tercüme edildiğini ancak bu tercümedeki hataların çokluğunu delil göstererek bu eseri yeniden tercüme ettiğini dile getirmiştir.¹⁵⁷ Şirvanizâde tercümesinde mana tercümesi yapılmış olması, bazı satır-pragraf atlamaları ve şerhlerin mevcudiyeti, bazı tercüme hatalarına sebebiyet vermiştir.¹⁵⁸

Şirvanizâde Mehmet Rüşdü Paşa'nın sadrazamlığı ve birçok ilme vakıf olması, tercümesinin şerhlerle birlikte dönemin siyasi yapısını aydınlatan bir belge olmasını sağlamıştır. Zira sözkonusu tercümedeki şerhlerde siyasetle ilgili önemli malumatlar yer almaktadır.

Kavânînü'l-vizâre'nin Osmanlıca diğer bir tercümesi Hüseyin Hüsnî b. el-Hac Salih el-Bosnevî tarafından *Zinetü's-sadare fi tercemeti âdâbi'l-vüzera* adıyla yapılmıştır.¹⁵⁹ Bu tercüme 106 varak olup İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi'nde 2729 numarada korunmaktadır. Bu çeviri çoğunlukla kelime tercüme şeklindedir. Tercümede şerh veya ona benzer türden tercüme dışı unsurlar yer almamaktadır. Bu eserde belirgin olan özellik, asıl esere sadık kalmaya azamî gayret sarfedilmiş olmasıdır. Bunun yanında mütercim tarafından manayı

¹⁵⁶ Şirvanizâde, *Düstürü'l-vüzera tercümesi*, s. 72.

¹⁵⁷ Şirvanizâde, s. 2.

¹⁵⁸ Örnek için bkz. Şirvanizâde, s. 6-9, 11.

¹⁵⁹ C. Kallek, "Mâverdî", *DİA*, XXVIII, 184.

bozmayacak bazı kelimeler tercümeye eklenmiştir. Bazı cümleler tercüme edilmemiş, tercüme edilmeyen/edilemeyen bazı cümleler mana tercüme yoluna gidilmeyip olduğu gibi bırakılmıştır. Bu eserde az da olsa bazı tercüme hataları yok değildir.¹⁶⁰ Bu tercüme 1239/1823 yılında istinsah edilmiştir.¹⁶¹

B. “Kavânînü’l-vizâre”nin Dili ve Üslubu

Mâverdî; birçok ilim dalında eser yazmış, zamanının yargı kurumunda yıllarca kadılık, başkadılık görevleri yapmış ve diplomatik faaliyetlerde bulunmuş çok yönlü bir kişiliğe sahiptir. Bu çok yönlü kişiliği ve değişik alanlardaki derin bilgisi onun dilinin ve üslubunun seviyeli ve etkileyici olmasını sağlamıştır.

Mâverdî, *Kavânînü’l-vizâre*’de anlatacağı konuyu kime ve hangi üslupla, hangi dille anlatacağını önceden düşünmüş ve planlamış görünüyor. Eser incelendiğinde bu anlamda bir dikkat ve tutarlılığın olduğu daha ilk bakışta anlaşılabilir.

Eserini, zamanının vezirini muhatap alarak yazan Mâverdî, çoğu zaman vezire ikinci şahıs zamirini uygun görmüşse de anlatımını yeknesaklıktan korumak için bazen ona seslenirken üçüncü şahıs zamirini kullanmıştır.

Dili oldukça veciz bir şekilde kullanan Mâverdî, kitabının neredeyse yarısını konuyla ilgili ayet ve hadisler, özlü sözler, vecizeler, deyimler, şiiirler ve atasözleri ile doldurmuştur. Diğer yarısında ise bu vecizliği korumaya ve sürdürmeye öyle özen göstermiştir ki hangi kelimenin veya cümlenin ona ait olup olmadığı kestirilemez ve kolay kolay anlaşılabilir. Bundan dolayı kitapta herhangi bir fazlalıktan bahsedilemez; her şeyin kararınca ve gerektiği kadar yazılmasına büyük bir çaba sarfedilmiştir.

Örnek getirdiği, şahit gösterdiği ve tanıklığına başvurduğu temel kaynaklar başta ayet ve hadisler ile İslâm halîfe, bilgin, siyasetçi ve şairlerinin özlü sözleri ile Araplara ve diğer kavimlere ait atasözleri; İran, Yunan ve Hindistan siyasetçi ve bilgelerinin sözleri ile İsrailoğullarının kitapları ve peygamberlerinin özlü sözleridir.

Mâverdî, kelime tercihinde seçici ve bilinçli davranmıştır. Hitap ettiği vezir büyük ihtimalle zamanın Büveyhî emiri Celalüddeve’nin veziri İbn Makula olduğu için halîfe ve imam kavramına elinde geldiğinde yer vermemiştir. Bunun yerine

¹⁶⁰ Örnek için bkz. el-Bosnevî, *Zînetü’s-sadare fi tercemeti âdâbi’l-vüzera*, s. 11-14, 201-202.

¹⁶¹ el-Bosnevî, s. 211.

yöneticiyi ifade etmek için melik ve sultan kavramını kullanmıştır. Zira Büveyhî emirlerine halîfe veya imam demek istemeyişinin sebebi onları istilâ emirleri görmesinden kaynaklanıyor olabilir.

Eserinin hiçbir yerinde ben veya biz kelimesini kullanmamış olan Mâverdî, kendisinden bahsetmeyerek kitabının ilmî bir nitelik kazanmasına azami gayret sarf etmiştir. Ayrıca bu üslup kibir ve kendini beğenmişlikten uzak durmaya çalışmanın bir göstergesidir.

C. “Kavânînü’l-vizâre”nin Yöntemi

Mâverdî, konusuyla ilgili bilgileri derlerken ve yazıya aktarırken istintac (tündengelim) yöntemini uygulamıştır. Ana başlıklar incelenirse bu durum daha iyi görülebilir. Örneğin önce vezirliği ardından tefvîz vezirliğini ele alıp inceledikten sonra tenfîz vezirliğine giriş yapar ve bölümlere ayırarak inceler.¹⁶²

Başlıklarını bölümler şeklinde, konularını sürekli maddeler halinde ele alması ve konuyla ilgili bütün malumatı o başlık altında kaydetmesi Mâverdî’nin konusuna ne denli hâkim olduğunu gösteren delillerdendir.¹⁶³

Mâverdî, eserinde, herhangi bir konu ile bilgileri serdederken en önemliden başlamaya devamlı sürette gayret göstermiştir. Örneğin vezirliğin esasları ana başlığı altında evvela din esasını işler, ikinci sırada adalet esasını ele alır.¹⁶⁴

Mâverdî, ileri sürdüğü görüşlerine nedenler ve gerekçeler getirmeyi ihmal etmez. Örneğin vezirliğin esaslarından “ciddiyet” esasını işlerken şöyle der: “*Zıtların birbirlerini daima itmeleri, bir araya gelmelerine engeldir. O halde sen birini yapayım derken diğerini yapmamış olursun.*”¹⁶⁵

Mâverdî’nin eserinde rüya, keşif veya hikaye kabilinden hiçbir öge bulunmamaktadır. Eserde yer yer yapılmış olan siyasal, psikolojik¹⁶⁶ ve sosyolojik¹⁶⁷ tahliller, eserin ilmî olmasına ne denli önem verildiğine işaret etmektedir.

Eserde aradığını nerede bulsa onu alabilen, getirebilen bilinçli ve gerçekçi bir yöntemsel tercih, daha ilk bakışta kendini belli ettirir. Eserde, ayet ve hadislerin

¹⁶² Örnek için bkz. *el-Vizâre* (1976 n.), s. 65.

¹⁶³ Örnek için bkz. *el-Vizâre* (1976 n.), s. 67.

¹⁶⁴ *el-Vizâre* (1976 n.), s. 49-52.

¹⁶⁵ *el-Vizâre* (1976 n.), s. 59.

¹⁶⁶ Mesela Mâverdî, eserinin hukuk (haklar) bölümünde, “*İnsan tabiatı gereği kendisine itiraz edip muhalefet eden kişiden hoşlanmaz, nefret eder.*” tesbitinde bulunmuştur.

¹⁶⁷ Mâverdî, “*İnsanların halleri (toplum) de incelenirse görülecektir ki insanlar birbirlerine muvafakat etmezlerse biraraya gelemezler.*” demektedir.

yanında Câmâsp, Platon, Aristo, İskender, Beydaba, Me'mûn ve Buhtürî gibi farklı ırktan, dinden, ilim ve meslek dalından insanlar ve onların sözleri yer almaktadır.

Eserde gözlenen ilgi çekici bir durum, yaşanan dinî, mezhebî ve siyâsî çekişmelerin esere yansıtılmamış olmasıdır. Öyle ki eserin tam olarak hangi tarihte, hangi ülkede ve hangi sultan zamanında yazıldığını anlamak isteyen kişi bunu kolay kolay anlayamaz. Çünkü eserde işlenmek istenen neyse, sadece o verilmeye çalışılmıştır.

Mâverdî, eserinde vezirliğin tarihçesi ve vezirliğe ait ritüellerden bahsetmemiştir. Bunun sebebi eserin isminden anlaşılacağı üzere bu risalenin, sadece vezirlik kurumunun görevleri ve ülke yönetimine ayrılmış olmasıdır. Bu nedenle onun, amacına hizmet etmediğini düşündüğü bu gibi bilgilere yer vermediği söylenebilir.

D. “Kavânînü'l-vizâre”nin İçeriği

Mâverdî, eserini zamanının vezirine vezirlik ve ülke yönetimi ile ilgili bilmesi gereken hususları anlatmak için yazmıştır. Bu, mukaddimede geçen şu satırlardan anlaşılabilir: “*Elbette başkalarını itaate ve hayırlı işlere davet edenler, bu iki şeyi kendileri için lüzümlü görür ve faziletli insanlar zaten fitratları gereği bu tür hayırlara meyillidirler. Ancak, akıllı ve agâh kişiler sadece kendi zekâ ve akıllarına güvenip bir uyarıcının ikazını veya bir hatırlatıcının irşadını göz ardı etmezler. Zira nefis, hayırlı işlerin yapılmasına daima engel olmaya çalışır. Bunu bazen insanları sinsice aldatarak, bazen de hayırları örterek gerçekleştirir.*”¹⁶⁸

Bu risaleyi, vezârete dair telif edilen diğer eserlerden ayıran en önemli husus; sadece vezâreti konu edinip konusunu ilmî bir sistem çerçevesinde incelemesi ve vezâret ile ülke yönetimini beraber ele almasıdır.¹⁶⁹ Eserde, vezirliğin görevleri açıklanırken birçok yerde sadece “siyaseten” kelimesinin kullanılması vezirliğin siyâsî bakımdan incelendiğini göstermektedir. Bununla beraber eserde sosyolojik ve psikolojik deliller ve çözümler büyük azımsanamayacak bir yer tutmaktadır.

Mâverdî, eserinde önce vezirliğin nasıl bir iş ve kurum; vezirin nasıl bir konumda olduğundan bahsetmiştir. Şu satırlar ile buna işaret edilmektedir: “*Senin birbirinden çok farklı yönleri olan bir görevin var. Sen, kendin dışındaki bir tebaayı*

¹⁶⁸ *el-Vizâre* (1976 n.), s. 47.

¹⁶⁹ Eserin adından da bu anlaşılmaktadır.

yönetirken, bir sultan da seni yönetir. Aynı anda hem yöneten hem de yönetilensin. Reayayı (halkı) yönetmekle meşgulken sultanın itaatine de amadesin. Bu durumda kendinde iki şeyi bir arada toplamış oluyorsun. Biri itaat edilenin gücü, yetkisi diğeri ise itaat edenin itaatkârlığıdır. Doğal olarak aklının bir yarısı idare ettiklerin için, diğer yarısı seni idare eden (sultanın) için çalışır. İdare hususunda insanlar üç kısma ayrılır: yöneten, yönetilen ve aynı anda hem yöneten hem yönetilenler. Senin bu görevin sözkonusu üç kısım içerisinde sorumluluğu en fazla, yerine getirilmesi en zor olanıdır. Çünkü sen görevin itibarı ile diğer iki kısmı kapsayan bir rütbeye haizsin.”¹⁷⁰

Mâverdî, vezirlik görevinin tabiatını anlattıktan sonra vezirliğin esasları da denilebilen ve bir vezirde bulunması gereken özellikleri anlatmıştır. Mâverdî’ye göre vezirliğin esasları şunlardır: *din, adalet, vaat ve vaitte vefalı olmak, ehil olanları göreve getirmek ve ciddiyet, doğruluk, eminlik.*¹⁷¹

Eser, vezir kelimesinin dil açısından tahlilini yaptıktan sonra vezirlik ile ilgili esas konulara giriş yapmıştır. İslâm ilim geleneğinde başta ele alınan ilmin terimlerinin tanımını vermek, açıklamalarını yapmak, nerden türediğini belirtmek ve ilişkili olduğu diğer ıstılah ve disiplinlerden örnekler vermek ilmî bir teamüldür. Mâverdî, eserinde aynı teamülü yerine getirmiştir.¹⁷²

Eserde giriş kısımlarından sonra vezirliğin çeşitlerinin neler olduğu ele alınıp her bir çeşit detaylı bir şekilde alt başlıklar kullanılarak anlatılmıştır: “*Vezirlik iki kısma ayrılır. Tefvîz vezirliği (yürütme ve tam yetkili vezirlik) kalem ve kılıç yeterliliğini kapsar. Tenfîz vezirliği (istişare ve elçilik vezirliği) görüş ve karar bildirmekle sınırlıdır. Her iki vezirlik çeşidine ait haklar ve şartlar bulunmaktadır.*

“*Tefvîz vezirliği; akid, hall, taklîd (tayin) ve azil (görevden alma) görevlerini yerine getirerek idarecilik yapmaktır. Akid görevi: tenfîz (uygulama) ve ikdam (harekete geçme) diye ikiye ayrılır. Hall görevi de: difa (savunma) ve hazer (sakinme) görevleri diye ikiye ayrılır. Tefvîz vezirliğinin iki kısmından biri olan akid ve hall görevi; difa, hazer, tenfîz ve ikdam diye dört göreve ayrılır.*”

“*Tenfîz vezirliği, tefvîz vezirliğinin görevlerini içermediğinden ondan daha sınırlı bir vezirliktir. Bu vezirliğin kanunları (görevleri) dört tanedir. Sultan ile*

¹⁷⁰ *el-Vizâre* (1976 n.), s. 48.

¹⁷¹ *el-Vizâre* (1976 n.), s. 49.

¹⁷² *el-Vizâre* (1976 n.), s. 64.

*ülkede yaşayanlar arasında elçilik, görüş bildirmek ve danışmanlık yapmak; vezirin melikine yardımcı olması ve memleket işlerine yönelik gayret etmesidir.”*¹⁷³

Yukarıda anlatılanlar örneklerle tafsilatlı bir şekilde aktarıldıktan sonra sonuç bölümü denilebilecek kısımda *ahitler ve haklar* diye iki başlıkla vezirin görev ve sorumlulukları ile onun dikkat etmesi gereken hususları içeren nasihatler ayrıntılı bir şekilde ele alınarak kitap sonlandırılmıştır.

Ahitler ve haklar, her iki vezirlik türünü de bağlayan hususlardır. Haklar başlığında sultanın vezir üzerindeki sekiz hakkı ele alınmıştır. Ahitler başlığında ise vezire sayısı 14’e varan nasihat, ikaz/uyarılar yer almaktadır.¹⁷⁴

E. “Kavânînü’l-vizâre”nin Kaynakları

Aynı zamanda bir müfessir ve muhaddis olan Mâverdî’nin, *Kavânînü’l-vizâre*’de temel kaynakları Kur’an-ı Kerim ve Hz. Peygamber’in (sav) hadisleridir. Konuyla ilgili getirdiği bazı hadisler sahih, hasen iken bazı hadisler de zayıf addedilebilir. Bazı hadis denilen metinler, tarafımızca yapılan araştırmalar neticesinde hadis olarak rastlanılmadı. Zayıf hadisleri getirmesinin sebebi, yazmış olduğu eserin ahkam ve iman konuları ile ilgili olmaması gerekçe olarak ileri sürülebilir.

Esere kaynaklık etme noktasında ikinci sırada Lokman, İsa, Davud ve Süleyman gibi peygamberler, İslâm devletlerinde halifelik, sultanlık, vezirlik ve kadılık yapmış İslâm devlet adamları ve konuyla ilgili eserler bırakmış İslâm âlimleri gelmektedir.

Eserde değişik kültürlerle ve milletlere mensup meseller, hikmetli sözler, atasözleri, deyimler ve şiirler nicelik açısından önemli bir yekün tutmaktadır. Bazen sözün veya alıntının kaynağı zikredildiği gibi zikredilmeği de oluyor. Câmâsp, Platon, Aristo, İskender, Beydaba, Me’mûn, Nabiğe, Ebû İshak İbrahim b. Mehdî Buhtürî, Cahız... gibi şahsiyetler bu sözlerin sahiplerinden bazılarıdır.

¹⁷³ *el-Vizâre* (1976 n.), s. 65.

¹⁷⁴ *el-Vizâre* (1976 n.), s. 139, 143.

F. “Kavânînü’l-vizâre”nin Vezirlikle İlgili Diğer Eserlerle Mukâyesesi

İslâm siyaset/idare konulu kaynaklar arasında vezirlikle ilgili eserler, genelde vezirlerin hayatlarının ve onlara ait önemli olayların anlatımını konu edinmiştir. Ancak Mâverdî’nin eseri, vezirliği bir kurum olarak İslâmi bir perspektiften incelemiştir.

Kavânînü’l-vizâre, biri ondan önce, diğeryse onun döneminde yazıldığı düşünülen ve ona nisbeten benzeyen iki meşhur eserle kıyaslanacaktır. Sözü edilen iki kitap, İbn Abdüs Cehşeyârî’nin (332/943) *Kitabü’l-Vüzera ve’l-küttâb* ve Ebû Mansur Abdülmelik b. Muhammed b. İsmail es-Se’alebî’nin (429/1037) *Tühfetü’l-vüzera* adlı eserleridir.

Cehşeyârî’nin *Kitabü’l-Vüzera ve’l-Küttâb* adlı eserinde İran, Hint ve Yunan siyasetçileri, siyaset bilginlerine ve onların siyasî uygulamalarına yer verilmiştir.¹⁷⁵ Mâverdî’nin eserinde de siyaset sanatı ve ahlakına dair meselelerde sözü geçen bu türden alıntılar mevcuttur.

Kitabü’l-Vüzera ve’l-küttâb adlı eserde söyleyeni belli olan ve olmayan birçok hikâye ve alıntı mevcuttur.¹⁷⁶ Mâverdî ise çoğunlukla alıntılarının sahiplerini zikretmeye çalışmışsa da bazen söyleyeni bilinmeyen sözlere de yer vermiştir.

Cehşeyârî, vezirlik ile kâtiplik arasındaki sıkı ilişki ve geçişlerden dolayı evvela kitâbeti ve kâtipliği ortaya çıkışlarından başlayarak ele almıştır. Eser; Hz. Muhammed, dört halife, Emevî ve bazı Abbasî yöneticilerinin kâtiplerini ayrıntılı bir şekilde konu edinmiştir. Kâtip ve vezirler ile ilgili tarihi olayları kaydetmiştir. Bu nedenle bu kitap için, bir tür vezirler tarihi denemesi denilebilir. Buna karşılık Mâverdî; vezirlerden, onların hayatlarından ve kitâbetten daha çok vezirlik kurumu üzerinde durmuştur.

Cehşeyârî’nin eserinde, Emevîler zamanında yaşamış meşhur Mervan b. Muhammed’in kâtibî Abdülhamîd’in kâtiplere nasihatlerini içeren uzunca bir mektup mevcuttur. Bu mektup kitâbet sanatı ve kâtiplik ahlakı için adeta bir başyapıt gibidir.

Elimizdeki şekliyle, eserin neredeyse yarısı Abbasîler devletinde vezirlik yapan Bermekî ailesiyle -Halid el-Bermekî, Yahya b. Halid ve iki oğlu Cafer ile Fazl- ilgili

¹⁷⁵ Cehşeyârî, s. 1-12.

¹⁷⁶ Cehşeyârî, s. 1-2.

olaylara, hikâyelere, alıntılara ve şiirlere ayrılmıştır. Eser bu haliyle Me'mûn dönemindeki vezirlerin ve kâtiplerin olaylar bağlamında incelenmesiyle son bulur.¹⁷⁷

Mukâyeseye medar ikinci eser, Ebû Mansur Abdülmelik b. Muhammed b. İsmail es-Se'alebî'nin *Tühfetü'l-vüzera*'sıdır. Müellif, kitabının mukaddimesinde o zamanlar onun da mukim olduğu Nişabur'â hâkim Me'mûn b. Me'mûn Harzemşah'a *el-Mülûki* adında bir kitap yazarak hizmet ettiğini, şimdi ise onun veziri Ebû Abdillâh el-Hamduni'ye hizmet etmek için bu eseri kaleme aldığını kaydeder. Mukaddimede göze çarpan hususlardan birisi, her iki devlet yöneticisine yapılan övgü ve dualardır.¹⁷⁸ Oysaki Mâverdî'nin eserinde zamanın halîfesi, sultanı ve eseri boyunca kendisine hitap ettiği vezirin kim olduğu anlaşılammaktadır; fakat eserin kendisi için yazıldığı devlet adamına yapılmış dualar kitabın değişik yerlerinde mevcuttur.

Tühfetü'l-vüzera beş bölümden oluşmaktadır. Birinci babta vezirlik kelimesinin türetilişi incelenip bunun ile ilgili Kur'an'dan örnekler verildikten sonra vezirlik müessesesinin tarihi ve salih bir vezirin özellikleri anlatılmıştır. İkinci babta vezirliğin faziletleri ve faydaları zikredilmiştir. Üçüncü babta vezirliğin âdâbı, şartları, görevleri ve sultan ile olan ilişkisi incelenmiştir. Dördüncü babta vezirliğin alametleri ile vezirliğin mutlak ve mukayyed denilen iki kısmı ele alınmış, birbirleriyle karşılaştırılması yapıp şûrâdan ve kiminle şûrâ yapılacağından bahsedilmiştir. Beşinci ve son babta ise bazı geçmiş vezirlerden ve onların güzel özelliklerinden, nükteli sözlerinden ve onlara yapılan medhiyelerden örnekler verilmiştir.¹⁷⁹ Konuların dizilişinde her iki eser arasında bazı benzerlikler olsa da Mâverdî, vezirliğin alametleri, vezirlere ait nükteli sözler ve onlara yapılan medhiyelerden hiç bahsetmemiştir.

Tühfetü'l-vüzera'da sadece bir vezirin olması gerektiği anlatılmıştır. Abbasî halîfesi Muktedir'in son dönemlerinde ilk defa iki vezirin aynı anda göreve getirildiğinden bahseden müellif, aynı zamanda iki sultan olamayacağından aynı anda iki vezirin olmaması gerektiğini iddia etmiştir.¹⁸⁰ Eserde, o günkü devletlerde iş başına gelmiş vezirlerin ismi topluca bir liste halinde kaydedilmiştir.¹⁸¹

¹⁷⁷ es-Sabiî, bu eserin Abbasî Halîfesi Müktefî ve Muktedir'in veziri olan Ebû Ahmed el-Abbas b. Hasan ile sonlandığını söylüyor. Bkz. *el-Vüzera*, s. 4.

¹⁷⁸ es-Se'alebî, s. 17.

¹⁷⁹ es-Se'alebî, s. 18.

¹⁸⁰ es-Se'alebî, s. 29.

¹⁸¹ es-Se'alebî, s. 83, 84.

İran ve Yunan krallarına, vezirlerine ait sözler ve hikâyeler, Mâverdî'nin eserinde olduğu gibi *Tühfetü'l-vüzera*'da da mevcuttur.

Tühfetü'l-vüzera'da eklemeye olduğu veya hicrî 429'da vefat eden es-Se'alebî'ye ait olmadığına dair deliller görmezden gelinemez. Örneğin eserde, “*Ben Ahbarü'l-selcukiyye eserinde okuduğuma göre Melikşah, veziri Nizamülmülk'e...*” diye bir ibare yer alır.¹⁸² Miladî 1072/1092 yılları Vezir Nizamülmülk'ün Melikşah'a vezirlik yaptığı dönemdir. Müellif ise m. 1038 yılında vefat etmiştir. Başka bir örnek, eserde h. 482'de vefat eden Kadı Cürcanî'den şiirlerle istişhad edilmesidir. Hâlbuki müellif h. 429'da vefat etmiştir.¹⁸³ Diğer bir örnek müellifin h. 614 yılında vefat eden Abdullah b Hamza el-Alevî'nin bir risalesini okuduğunu söylemesidir.¹⁸⁴ Başka bir ilginç durum da, Mâverdî'nin eserinde devlet kavramı; *baht, şans, kader, talih vb.* anlamlarda kullanılmışken es-Se'alebî'nin eserinde devlet kavramı bugünkü yaygın anlamıyla kullanılmıştır.¹⁸⁵ Ayrıca sözedilen eserde, Mâverdî'nin vefatından 20 yıl önce vefat etmiş olan müellif, Mâverdî zamanında vezir olan Reisi'r-Rüesa İbnü'l-Müslime'nin vezir olan çocuklarından ve Abbasî Halîfesi Müktefi'nin veziri Yahya b. Hübeyre'den (556/1160) bahsedebilmiştir.¹⁸⁶ Eserin, bir bütün olarak es-Se'alebî'ye nisbeti kabul edilse bile sözü geçen kronolojik ve mantikî çelişkilerden dolayı bu kitapta birileri tarafından değişiklik yapıldığı söylenebilir.

Vezir kelimesinin etimolojik tahlilinin yapıldığı birinci bab ile *vezirin sultan, sultanın vezir üzerindeki hakları* bölümünde geçen cümleler Mâverdî'nin eserindekilerle çok benzeşir. Hatta her iki kitapta geçen bazı alıntıların birbirinin aynısı olduğu bile söylenebilir.¹⁸⁷

Eser, vezirliği mutlak (amme) ve mukayyed (hasse) diye ikiye ayırıp mutlak vezirliğe, tefvîz vezirliği denildiğini aktarmış.¹⁸⁸ Ancak mukayyed vezirliğe ne denildiğine işaret etmemiştir. Mâverdî ise bu tür vezirliğe tenfîz vezirliği denildiğini zikreder.

Müellif, mukayyed vezirde adalet, hür olmak, ilim sahibi olmak ve siyaset şartının aranmayabileceğini ileri sürer.¹⁸⁹ Mâverdî ise görev verilecek her kişide

¹⁸² es-Se'alebî, s. 34.

¹⁸³ es-Se'alebî, s. 64.

¹⁸⁴ es-Se'alebî, s. 66.

¹⁸⁵ es-Se'alebî, s. 81.

¹⁸⁶ es-Se'alebî, s. 81.

¹⁸⁷ es-Se'alebî, s. 45, 46.

¹⁸⁸ es-Se'alebî, s. 53.

¹⁸⁹ es-Se'alebî, s. 60.

mutlaka diyanet, ilim ve sağlam bir kişiliğin olması gerektiğini ve bunlar dışındaki diğer Şartların ise görevin mahiyetine göre değişeceğini söyler.

Yukarıdaki kıyaslamalar neticesinde Mâverdî'nin eserindeki bilgilerin pek çoğunun diğer vezâret ve vezirler konulu eserlerde dağınık da olsa bulunduğu kanısına varılabilir. Ancak vezirlikte “azil” (görevden alma) konusunu ele almış olması, “tenfîz vezirliği” diye bir bölüm aması ve “harâc” kelimesini devletin giderleri anlamında kavramsallaştırması gibi bazı hususlar Mâverdî'nin eserinin diğer eserlerde olmayan özelliklerindedir.

Sonuç olarak Mâverdî'nin, eserlerinde siyaset ve idare ile ilgili konuları sistemli bir Şekilde ele alıp konuyla ilđisi olmayan hususlara yer vermemeye çalıştığı söylenebilir. Mâverdî, bunun yanısıra ele aldığı konularda Şeriat hükümlerine riayet etmiş, gerektiğinde ictihatta bulunmaktan geri durmamış ve konusunu diğer ilintili olduğu tamamlayıcı disiplinler ve konular ile beraber işlemiştir.

III. BÖLÜM

MÂVERDÎ'NİN “KAVÂNÎNÜ'L-VİZÂRE ve SİYASETÜ'L-MÜLK” ADLI ESERİNİN TERCÜMESİ

A. “Kavânînü'l-vizâre ve siyasetü'l-mülk”ün Tercümesine Dair

Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. el-Habîb el-Mâverdî el-Basrî'nin *Kavânînü'l-vizâre ve siyasetü'l-mülk* adlı eserinin tercüme esas alınan basımı, Fuâd Abdulmunim Ahmed ve Muhammed Süleyman Davud tarafından tahkik edilmiş, *el-Vizâre edebü'l-vezir* adlı neşridir. Risalenin, Rıdvan Seyyid ve Hasan Hadi Hüseyin tarafından tahkik edilmiş diğer baskılarından da istifade edilmiştir.

Kavânînü'l-vizâre'nin Osmanlıca tercümelerini sadeleştirmek yerine, tercüme etmemizin sebebi, Osmanlıca tercümelelerdeki -az da olsa- çeviri hatalarıdır. Ancak gerek duydukça eserin Osmanlıca tercümelerindeki bazı şerhleri, dipnotlarda sadeleştirmeden olduğu gibi latin alfabesiyle kaydettik.

Eserin orjinal adını “*Kavânînü'l-vizâre ve siyasetü'l-mülk*” mana tercümesi yaparak *Vezâret ve Siyaset* olarak belirledik.

Eserde sıklıkla geçen siyasete ait önemli bazı ıstılahlar, ilk kullanıldıkları yerlerde tercüme ile beraber kaydedilmiş ancak daha sonraki satırlarda yalnız asıl halleri yazılmıştır. Metnin doğru anlaşılması için ihtiyaç duyulan bazı açıklamalar, eklemeler parantez içerisinde verilmiştir. Eserde yeralan kapalı ifadelerin açıklamaları, ayet-i kerimelerin buldukları sûreler, sûre ve ayet numaraları, hadislerin tahricleri, eserde yeralan bazı kişilerin biyografileri ve tashif/ğalat olduğu düşünülen bazı durumlar dipnotlarda tashih edilerek verilmeye çalışılmıştır.

Tercümede yerine göre kelimeyerine göre de mana tercümesi yapılmış olup baskı ve istinsah hataları elden geldikçe giderilmeye çalışılmıştır. Tercümeleriyle birlikte hadislerin orijinal metinleri parantez içinde verilmiştir. Şiirlerde, Arapça asılda kafiye uygulamasına uyumlu olsun diye kafiyelerin Türkçe uyumuna dikkat edilmiştir. Arasöz ve aracümleler iki kısa çizgi ile vurgulanmıştır. Tercüme esnasında bazı kavramların anlamlarının tam olarak ortaya çıkması için asıl kaynaklara bakılmaya özen gösterilip ıstılahların birbirleriyle ilişkisi gözönünde bulundurulmuştur.

B. “Kavânînü’l-vizâre ve siyasetü’l-mülk”ün (Vezâret ve Siyaset)

Tercümesi

(GİRİŞ)¹⁹⁰

Kadı, Akda’l-Kudât¹⁹¹, Basralı, İmam, Ebü’l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habîb el-Mâverdî dedi ki:

Hamd ve şükür; irşat etmesi, muvaffak kılarak doğruya iletmesinden dolayı Yüce Allah’a olsun. Salât ve selam Allah’ın Resûlü Muhammed’e ve onun Ehl-i Beyt’ine olsun.

Elbette başkalarını itaate ve hayırlı işlere davet edenler, bu iki şeyi kendileri için lüzümlü görür ve faziletli insanlar yaratılışları gereği bu tür hayırlı işlere meyillidirler. Ancak, akıllı ve agâh kişiler sadece kendi zekâ ve akıllarına güvenerek bir uyarıcının ikazını veya bir hatırlatıcının irşadını gözardı etmezler. Zira nefis, hayırlı işlerin yapılmasına daima engel olmaya çalışır. Bunu, bazen insanları sinsice aldatarak, bazen de hayırları örterek gerçekleştirir.

VEZİRLİĞİN TABİATI

Ey Vezir! -Allah seni muvaffak etsin- senin birbirinden çok farklı yönleri olan bir görevin vardır. Sen, kendin dışındaki bir tebayı yönetiyorken, bir sultan da seni yönetiyor. Böylece aynı anda hem yöneten hem yönetilensin. Sen, reayayı (halkı) yönetmekle meşgulken sultanın itaatine amadesin. Bu durumda kendinde iki şeyi bir arada toplamış olursun. Biri itaat edilenin gücü, yetkisi diğeri ise itaat edenin itaatkârlığıdır. Doğal olarak aklının bir yarısı idare ettiklerinle, diğeri yarısı seni idare edenle (sultanınla) meşguldür. İdare hususunda insanlar üç kısma ayrılır: yöneten, yönetilen ve aynı anda hem yöneten hem yönetilenler. Senin görevin, sözkonusu üç kısım içerisinde sorumluluğu en fazla, yerine getirilmesi en zor olanıdır. Çünkü sen görevin itibarı ile diğeri iki kısmı kapsayan bir makamdasın.

Senin; görevinin farklı hükümlerini, birbirine zıt olan yönlerini kendinde toplaman gerekir. Zira düzeni senden sorulacak bir ülkenin yönetimi senin elindedir.

¹⁹⁰ “Giriş” kelimesi tarafımızdan eklenmiştir.

¹⁹¹ Kadılar kadısı anlamında olup davalara bakan en büyük yargıçlara verilen bir ünvanıdır.

Üstelik yönettiğin ülkenin kötü gidişatı sana mal edilir. Hata yaparsan hesaba çekilirsin, buna karşılık yaptığın iyilikler hesaba katılmaz. Başlarda teşvik edildiğinden idare ile ilgili işlere girişmen kolaylaşır; işlerin sonunda ise hesaba çekilecek olan sadece sen olacağından işlerin sonuçları zorlaşır. Bu durumda sen, yaptığın iyiliklerin sana mal edilerek hesaba çekilmekten kurtulacağın ihtiyatını hiçbir zaman elden bırakmazsın.

Sultanın hakkında senin yapman gerekenler, senin için anlatılanların tam aksidir. Memleketin dirlik ve düzeni yerindedir diye ona karşı haddi aşamazsın. Çünkü bu senin görevindir. Memleketin kötü gidişatından dolayı bir bahane ileri süremezsın. Zira bu durumun da sorumlusu sensin. Öyleyse sen bahanenin yerine, çalışma ve çabalamanı koy. Bil ki sonuçlarının görünmesi bakımından hal dili, kal dilinden daha etkilidir.

Sen bu minval üzere iken bir gün kader sana karşı durursa, ağızlar dile getirmese de kalpler seni mazur görür. Zira yaratılmış olan, yaratıcının kaderi karşısında acizdir. Rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: “*Tedbir, kaderi engelleyemez*” (لا يُغْنِي حَذْرٌ عَنْ قَدَرٍ).¹⁹² Hikmetli sözlerden birinde şöyle denmiştir: “*İsteddiğin kadar kendini koru; ancak seni ecelden koruyacak hiçbir koruyucu yoktur, edebildiğin kadar tevekkül et; fakat kendini tehlikeye atmanın özrü yoktur. İste isteyebildiğin kadar; ama kaderin getirdiğine kızma. Kötü zamanlarda - güç yetirebiliyorsan eğer- iradeni terk etmen, kaderle mücadele etmenden daha evladır.*” Başka bir hikmetli sözde şöyle denmiştir: “*Bir şey, senden kaçıp duruyorsa sen de ona rağbet edip durma. Mecbur kalıp da topluma karışman gerekirse ‘zamanına’ yumuşak davran ve onunla mücadele etme.*” Hikmet sahiplerinden biri bu konuda şöyle demiştir: “*Kötü bir zamanda, o zamanın idarecisi olmamak, bir insanın saadet vesilelerinden bir vesiledir.*” İçinde bulunduğun “zaman” zulmederse onu hoşgör; ayaklanırsa (çalkantılı olursa), ondan uzaklaş. Şairin dediği gibi ol:

“*Zamanın yürüdüğü gibi yürü sen de
Ve de o nasıl akarsa öyle ak sen de.*”

Allah muvaffak ettiği kimseye yardım eder. Senin de onlardan olmanı dilerim.

¹⁹² Bu hadîsin; Hâkim’in Aişe’den (r. anha) rivayeti şu şekildedir: “*Tedbir, kaderi engelleyemez. Dua indirilene de (başa gelen belalara) henüz indirilmeyene de fayda sağlar. Zira dua belayı karşılar ve Kıyamet gününe değin mücadele eder*” (عَنْ عَائِشَةَ ، قَالَتْ : قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لا يُغْنِي حَذْرٌ مِنْ قَدَرٍ) (والدُّعَاءُ يَنْفَعُ مِمَّا نَزَلَ ، وَمِمَّا لَمْ يَنْزَلْ ، وَإِنَّ الدُّعَاءَ لَيَلْقَى الْبَلَاءَ فَيَعْتَلِجَانِ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ). Bkz. İbn Adî, III, 213.

VEZİRLİĞİN ESASLARI

1. Din: Ey Vezir! Bil ki sen temeli Allah'ın indirdiği din olan bir mülkün yöneticisisin. Bu mülkün nizamı, uyulması gereken haktır. Hikmetli bir sözde şöyle denmiştir: “*Hakla mücadele eden mağlup olur.*” Sen dini, rehberin kıl; hakkı (Şeriat'ı) önderin yap ki bütün zorluklar ve çetin işler sana kolaylaşsın. Dinin ve hakkın yardımcıları vardır. Bedenleriyle senin yanında olmasalar da kalpleriyle daima seninledirler. Kalplerin seninle olması da sana kâfidir. Hikmet sahiplerinden birisine: “*Hangi hayır en vefalıdır?*” diye sorulduğunda o cevaben, “*dindir*” demiş. Ona: “*En kuvvetli güç hangisidir?*” diye sorulduğunda ise cevaben, “*adalettir*” demiştir.

Hak dinin önderlik ve koruyuculuk vazifesi kendisine verilmiş bir sultanı vardır. İdarecilik dâhil tüm işlerinde onu kendine yardımcı yap. O vakit kalplerde ve gönüllerde sana karşı bir heybet ve hürmetle karşılaşırsın. O sultana intisap edip onun şî'arını şî'ar edinen hiçbir memleket yoktur ki galip ve uzun ömürlü olmasın. Rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: “*Müslümanlar arasında imamına itaat edip Allah'ın emirlerini ona hatırlatan salih bir vezirden sevabı daha çok olan bir kimse yoktur*” (مَا مِنْ رَجُلٍ مِنَ الْمُسْلِمِينَ أَكْبَرُ مِنْ وَزِيرٍ صَالِحٍ مَعَ إِمَامٍ يُطِيعُهُ)¹⁹³ (وَيَأْمُرُهُ بِذَاتِ اللَّهِ تَعَالَى).

Ey Vezir; kendinle baş başa kaldığın zamanlarda, biri seni ibadete teşvik eden diğeriye günah işlemekten sakındıran, Allah için çalışan iki gözeticin olsun. Böylece ruhun/batının günahlardan, kusurlardan temizlenir.

2. Adalet: Sen, kendi nefsinin adaletine yöneltirsen insanlar da kendilerini sana itaate yöneltirler. Bu durumda adaletle bağlanacaklarından, sana isyana yeltenmez ve senden hesap sorarken adalet dışına çıkmazlar. Kim ki hesaba çekerken zulmederse, kendisi de hesaba çekilince zulme uğrar ve her kim ki insafli (adaletli) olursa ona da insafli davranılır. Bir Arap atasözü şöyle der: “*(Kim) hangi evden çıkmışsa yine o eve girer.*” İsa b. Meryem de -Allah'ın selamı onun ve annesinin üzerine olsun- şöyle buyurmuştur: “*Siz hangi tartıyla tartarsanız, sizin için de o tartıyla tartılır ve daha fazlası.*”

¹⁹³ Bu hadîs, Hz. Aişe'den (r.anha) farklı lafızlarla rivayet edilmiştir. Bir rivayet şöyledir: “ من ولي شيئا من أمر المسلمين فأراد الله به خيرا جعل معه وزيرا صالحا فإن نسي ذكره وإن ذكر أعانته وما من رجل من المسلمين أعظم أجرا من وزير صالح مع إمام يطيعه ويأمره بذات الله تعالى.” Bkz. el-Kudai, *Musnedü 'ş-Şihab*, I, 321; II, 23.

Bu konuda şairlerden biri şöyle demiş:

*“Her kim inanırsa ki kötülük yapanın yaptığı kötülüğün
Karşılıksız kalacağına, o kişi ne de yanlış inanmıştır.”*

Bil ki; devlet gelirlerini ancak adalet ve iyilikle çoğaltabilirsin. Zulüm ve kötülük gibi onları eksilten hiçbir şey de yoktur. Adalet daimî bir yatırım gibi iken; zulüm ise ancak geçici bir yıkım gibidir. Bir hikmetli sözde şöyle denmiştir: *“Adalet ve insaf bir arada yaşamamanın müddetini belirler.”* Adalet sadece mallara has değildir. Söz ve fiillerde de adaletli olunmalıdır.

Mallar (Gelir-Giderler) hususunda adil olmak: Malları uygun bir şekilde almalı ve onları hak edenlere dağıtmalıdır. Zira sen haklar konusunda güvenilir bir elçi ve güvence vermiş bir kefil gibisin. Bu gibi konularda çalışmak sana düşer, istifade edecek olanlar ise başkalarıdır.

Kelâm (Konuşma) hususunda adil olmak: Konuşmada adil olabilmen için faziletçe üstün insanlarla, sıradan insanlarla konuştuğun gibi konuşmamalısın. Âlimlerle, cahillerle muhatap olduğun gibi muhatap olmamalısın. Methinde ve zemminde ölçüyü kaçırmamalısın.

Teşvikin ve tehdidin, ifrat ve tefrite düşmeden gerektiği kadar olmalıdır. Zira senin lisanın terazi gibidir ve terazinle eksik veya fazla tartmamalısın. Hikmet sahiplerinden birisi şöyle demiş: *“Allah insanları hayvanların en üstünü, insanın azaları içinde de dili azaların en üstünü kılmıştır. Zira Allah dili, kalpte geçenlere tercüman; akıl ve ruhta geçenlere açıklayıcı; hak ile batılı birbirinden ayırt edici eylemiştir.”*

Ahnef b. Kays¹⁹⁴ şöyle demiştir: *“Konuşmak herhangi bir şeyi açığa çıkarır, susmak ise o şeyi gizler.”* Konuşma esnasında lafızları değil manaları (neyin söyleneceğini) enine boyuna düşünmek gerekir. Sen manalar hususunda düşünce, lafızlar hususunda ise duraksamadan konuşma melekeni itimat et. Çünkü hiç düşünmeden ortaya çıkan manalar, kötü sonuçlar doğurabilir. Lafızları serdederken düşünedirmek ise dil tutukluluğu sayılır.

¹⁹⁴ Ebû Bahr Sahr b. Kays b. Muâviye el-Ahnef es-Sa'dî et-Temîmî (67/686-87), fetihleri, cesareti ve zekâsı ile tanınan bir tabiidir. Ahnef, darb-ı mesel haline gelecek derecede yumuşak huylu, zeki, cesur, iyiliksever ve âlim bir kimse idi. Hz. Ömer (r.a.) devrinde İran'ın fethine memur edilen orduya katıldı ve yeni kurulan Basra şehrine yerleşti, Basra'da kısa sürede kabile reisliğine yükseldi. Hz. Ömer ve bilhassa Hz. Osman (r.a.) devrindeki fetihler sırasında büyük başarılar gösterdi. Miladî 644/650 yıllarında Herat, Merv, Merverrûz, Belh ve bölgedeki diğer şehirleri fethetti. Hicrî 67 yılında Kûfe'de vefat eden el-Ahnef orada defnedilmiştir. Bkz. A. Önkal, II, 173-174

Kelâmın irticalen (hazırlanmadan konuşmak) olması önceden hazırlanmış olmasından makbuldür. Ancak sıkıntı verici meşgaleler dolayısıyla hafıza yorgun veya konuşmanın yapılacağı kişi büyük makam sahibi birisi ise konuşma önceden hazırlanarak yapılabilir.

Konuşma kısa ve tane tane olmalıdır. Çünkü çok konuşmak beraberinde hataları getirir. Konuşmalar muhataba basit gelirse sıkıntı verir, ağır gelirse bıkkınlık meydana getirir. Denmiştir ki: “*Cehaletin başı öfkedir. En kötü konuşma ise içinde ifrat (aşırılık) bulunandır.*” Yine şöyle denmiştir: “*Az konuşmak, saçmalamaktan iyidir.*” Zira kısa (yeterince) konuşmak delili güçlendirir. Ne dediğini bilmeden konuşmak, konuşmanın özünü yok eder. Abdülhamîd el-Kâtib¹⁹⁵ şöyle demiştir: “*Akıllı adam, dilini tutabilendir.*” Hikmetli bir sözde şöyle denmiştir: “*Akıl tamam olursa, kelâm az olur.*”

Fiiller hususunda adil olmak: Ey Vezir, fiillerinde adil olabilmen için cezalandırman bir suç, affetmen bir tevbe karşılığında olmalıdır. Kızgınlık halin iyilikleri, sevinç halin kötülükleri görmene engel olmamalıdır. Süleyman b. Davud’un -selam her ikisinin üzerine olsun- şöyle dediği rivayet edilmiştir: “*İnsanlara verilmiş ve verilmemiş olan çoğu şey bana verildi, insanlara öğretilen ve öğretilmemiş olan birçok şey bana öğretildi. Bana ihsan edilen en faziletli şeyler: öfke ve rıza halinde haktan ayrılmamak, fakirlikte ve zenginlikte iktisatlı olmak, gizli ve açıkta Allah’tan korkmaktır.*”

Hikmet sahiplerinden birisi şöyle demiştir: “*Kızmayı hakeden bazı kimselerden razı olmak, razı olmayı hak eden bazı kimselere kızmak saltanatın sarhoşluklarındanandır.*” İyilikle kötülük nasıl ki eşit değilse iyilik yapan ile kötülük yapan da eşit değillerdir. Bu konuda şöyle denmiştir: “*İnsanların en kötüsü iyiliklerle*

¹⁹⁵ Ebû Galib Abdülhamîd b. Yahya b. Sa’d el-Kâtib (132/750), Arap risale üslûbunun kurucusu. Doğum yeri ve yılı hakkında kesin bilgi yoktur. Muhtemelen Fırat kenarındaki Enbâr kasabasında doğdu. Dedesi Sa’d, Âmir b. Lüey kabilesinin mevlâ’sı idi. Risalelerinde verdiği bilgilere dayanarak İran veya Ârâmî asıllı olduğu hakkında görüşler ileri sürülmüştür. Kâtiplik sanatı konusunda ilk bilgi ve tecrübeyi, kız kardeşinin kocası ve Emevî Halifesi Hişâm b. Abdümelik’in kâtibi olan Ebü'l-Alâ Salim b. Abdullah'ın yanında kazandı. Birçok yeri gezdi ve ders verdi. Kûfe'de iken Yezîd b. Abdümelik'e mektuplar yazdı, daha sonra Azerbaycan valiliği yıllarında Mervân b. Muhammed b. Mervân ile irtibat kurarak onun inşâ hizmetinde bulundu. Mervân'ın halife olması üzerine de (126/744) onunla beraber Şam'a giderek sarayın inşâ reisliğine kadar yükseldi ve ömrünün sonuna kadar Mervân'a sadakatle hizmet etti. Vefat yeri konusunda kaynaklar farklı bilgiler vermektedir. 26 Zilhicce 132 tarihinde Halife Mervân'la birlikte Bûsîr'de (Mısır) veya daha sonra kaçtığı el-Cezîre'de yakın dostu ve talebesi İbnü'l-Mukaffa'nın evinde bulunarak öldürüldüğü rivayet edilmektedir. Abdülhamîd el-Kâtib, Süleyman b. Abdümelik'in kâtibi Abdülhamîd el-Asgar'dan ayırt edilmesi için Abdülhamîd el-Ekber diye de anılmaktadır. Bkz. Ş. Ergin, “Abdülhamîd el-Kâtib”, *DİA*, I, 225.

kötülükleri bir tutandır.”

Yaptığın işler ile onlara uygun karşılık görmeyi bekle. Senin vereceğin karşılık da, olması gerektiği kadar olsun. Sevap gerektiren iyiliğe ve günah gerektiren kötülüğe vereceğin karşılık, yapılan o fiiller kadar olsun.

Rıza ve meylin belli bir ölçüsü vardır; ama sen rızanda seviyeyi yükseltebilirsin. Bu ise karşılık verme değil bağışta bulunma olur. Böyle yapmakta serbestsin. Ancak o belli ölçülerin çok altına inemezsin; zira o ölçü miktarınca karşılık vermeye mecbursun. Hasan el-Basrî¹⁹⁶ şöyle demiştir: “*Mümin sevmediği kişiye zulmedemez, sevdiği kişi hakkında ise onu sevdiği için suçlanamaz.*”

3. Görevlere Ehil Olanları Getirme: Birilerini onlardan hoşnut olunduğu için yakınlaştırmak veya hoşnut olunmadığı için uzaklaştırmak mümkündür. Ancak bu durum saygın insanların değerinin düşmesine, adî insanların değerinin artmasına sebebiyet vermemelidir.

Ey Vezir, sen dilediğini yakınlaştırıp/uzaklaştırmakta hürsün. Önemli olan, bunu yaparken niyetinin faziletli kişileri uzaklaştırmak ve faziletli olmayan kişileri yakınlaştırmak olmamasıdır. Niyetin bu şekilde sağlam olunca hasbelkader faziletliyi uzaklaştırmış, faziletli olmayanı yakınlaştırmış olsan da bunun sana zararı olmaz. Zaten, insanlar fitraten kendilerine benzer olana meylederler. Beliglerden¹⁹⁷ birisi şöyle demiştir: “*Asaletli olmayana iyilik yapma, akıldan mahrum olanla arkadaşlık etme. Çünkü aslı faslı olmayan sadakatli olacağı yerde aldatır; akılsız da düzeltiyim derken tahrip eder.*” Bu türlü risklerden korunmak ve bunları telafi etmek ise oldukça zordur.¹⁹⁸

¹⁹⁶ Hicretin ilk asrında yaşamış ve birçok sahabiye görmüş tabînin büyüklerindedir. Basra’da 1 Recep 110 yılında vefat etmiştir. Bkz. H. Ritter, “Hasan el-Basrî”, *İA*, V, 315.

¹⁹⁷ Belağatlı konuşabilen kişilere belîğ denir. Belağat; edebiyat kaideleri ve edebî sanatlarla ilgili meânî, beyân ve bedîî içine alan ilim dalıdır. Belağat sözlükte "sözün fasih ve açık seçik olması" anlamında masdardır. Bazı kaynaklar bunu "ulaşmak; olgunlaşmak, erginlik çağına varmak" mânasındaki bulûğ kelimesiyle ilgili görüyorlarsa da bab ve masdar değişikliğinden dolayı bu anlam isabetli görülmemektedir. Terim olarak ise biri "meleke", diğeri "ilim" olmak üzere iki mânada kullanılmıştır. Bkz. H. Kılıç, “Belağat”, *DİA*, V, 380.

¹⁹⁸ Görevlendirmeler ile ilgili olarak Hz. Muhammed (sav) şöyle buyurmuştur: “*Kim müslümanların işini üstlenir de, daha ehil olanı varken başkasına bir iş verirse, Allah’a ve Peygamber’ine hainlik etmiş olur.*” (Buhârî, el-Cuma, hadîs nr. 29; Müslim, el-İmare, hadîs nr. 19) Başka bir rivayet şöyledir: “*Kim içlerinde tayin edeceğinden daha çok halkın sevgisini kazanmış biri bulunduğunu bilerek bir topluluğa emir tayin ederse Allah’a, Peygamber’ine ve müminlere hainlik etmiş olur.*” (Buhârî, el-Ahkâm, hadîs nr. 7; Müslim, el-İmare, hadîs nr. 14)

4. Vaat ve Vaîdinde Sadık Olmak¹⁹⁹: Mükâfat sözünü (vaadini), mutlaka yerine getirmelisin. Ancak tehdit sözünü (vaîdini), yerine getirmede ihtiyatlı olmalısın. Çünkü vaadın, başkasının senin üzerindeki hakkıyken, vaîdin ise senin başkası üzerindeki bir hakkındır. Vaîdini gerçekleştirip gerçekleştirilmekte serbestsin. Bu nedenle verilen vaadi yerine getirmemek caiz değilken, yapılan vaîdden ferâğat etmek caizdir.²⁰⁰ Şairlerden biri şöyle diyor:

“Ben her ne zaman vaadde veya vaîdde bulundumsa,
Vaadimde durdum; ama hep muhalefet ettim vaîdime.”

Vaîdinden vazgeçmene bir mazeret eşlik etmeli ki vaîdlerinin caydırıcılığı yok olmasın ve vaîdlerin sayesinde yönetimin düzeni ve senin saygınlığın korunmuş olsun. Vaîdinden vazgeçmende mazur görünmen ve sana teşekkür edilmesi için neden vazgeçtiğini açıklamalısın. Rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: “Bir insan ne kadar affedici olursa, o derece izzeti artar” (مَا أَزْدَادَ أَحَدٌ بَعْفُو)²⁰¹.²⁰¹

Vaat ve vaîdin iki şartı vardır: Birincisi, bu ikisine muhatap olan şahıslar yaptıkları iyilik ve kötülükler neticesinde bunları hak etmiş olmalıdırlar.

İkinci şart ise vaat ve vaîdin, herkes için teşvik ve caydırıcılık etkisi olsun diye ödül ve cezadan önce söylenmesidir. Ey Vezir, vaat ve vaîdin; ödül ve cezadan sonra gerçekleşirse, o vakit vaadın acizlik, vaîdin ise eksiklik olarak görülür. Hikmet sahiplerinden birisi şöyle demiş: “Vaadde bulunmak iyilik hastalığıdır, sözün gereğini yerine getirmek o hastalığının şifası, sözünde durmamak da ölüm gibidir.” Beliglerden birisi şöyle demiş: “Eğer konuşmanı güzelleştirirsen, hareketlerini de güzelleştir.” Böylece dil maharetine iyilikte bulunma meyvesi de eklenmiş olsun.

¹⁹⁹ Cümlede kullanılan vaat (vadetti) kelimesi, hem mükafat hem tehdit sözünde kullanılır. Ancak bu kelime meful almazsa “vaat” (وَعْدٌ) ve “îde” (عِدَّة) sadece mükafat verme sözü, “vaîd” (وَعِيدٌ) ve “i’ad” (إِعَادٌ) ise ceza verme sözlerinde kullanılır. Bkz. İbnü’l-Esir el-Cezerî, *en-Nihâye*, V, 449.

²⁰⁰ “Mütercim-i Fakir der ki: Kütüb-ü kelâmiyyede ‘ala vechi’t-tafdil’ vaadinde hulf bi’l-ittifak mümteni ise de lakin vaidinde adem-i incazın cevazına muhakkikin zahib olup müddealarını dahi Enes b. Malik’ten rivayet olunan bir hadîs ile isbat eylemişlerdir. Allah Resûlü demiştir ki: “ مَنْ وَعَدَهُ ”. Sırrı Musulî’nin bir beyti dahi bu davaya şahid-i adildir: “Kolaylık vaat ederse vaadini yerine getirir, zorluk vaid ederse afvı bunu engeller.” Bazı büleğa demiştir ki: “Vaadinde durmamak, yalan atmak iken vaîdinde durmamak, kerem sahibi olmaktır.” Bkz. Şirvanizâde, s.17.

²⁰¹ Mâverî, bu hadîsi Ebu Said’ten rivayet etmiştir (bkz. *Edebü’l-dünya ve’l-din*, s. 223). Bu hadîs ona yakın manadaki şu lafızla: “ ما زاد الله عبداً بعفو إلا عزاً ” bazı hadîs kitaplarında rivayet edilmiştir. el-Beyhakî, Ahmed b. Hanbel’den bu hadîsin sahih olduğunu nakletmiştir. Bkz. *Şu’abü’l-îman*, hadîs nr. 8328.

Zira o ikisi arasında tutarsızlık varsa, sen ya bir günah kazanıyorsundur veya güç yetiremeyeceğin bir şeyi uhdene alıyorsundur.

Fiillerin, sözlerinden daha çok olsun. Çünkü konuşmaların, eylemlerden daha fazla olması basitlik ve ayıp; fiillerin, kelâmdan fazla olması ise şeref ve şandır.

Öfkene, seni doğru yoldan çıkartıp eğri yola sokabilecek bir güç verme. İçinde öfke olan hiçbir görüş ve hiçbir konuşma, hatalardan kurtulamaz. Öfkenin harekete geçmesi; küçük düşürücü düşüncesizce bir harekete, sahibine zarar verici bir saldırganlığa benzer. Çoğunlukla öfke ile edeplendirmek, intikam almaya; düzeltmek ise yıkıp yakmaya dönüşür. Bu konuda şöyle denmiştir: “*Öfkenin başı delilik, sonuysa pişmanlıktır.*” İbn Abbas (r.a.) şöyle demiştir: “*Delil kuvveti olmayandan başkası, öfkeye meyletmez.*” Seleften bazıları şöyle demişlerdir: “*Öfkenin gururundan kaçın, yoksa o seni mutlaka özür dileme zilletine düşürür eder.*” Hikmet sahiplerinden biri şöyle demiş: “*Kim ki aşırıya kaçarsa, hatası da o denli çoğalır.*” Şairlerden biri şöyle demiş:

*“Düşmanları çok denedim göremedim lakin,
Kişinin aklına öfkeden daha büyük düşman.”*

Öfkelenmek yerine öfkeden uzaklaş ki, böyle azimli davranarak ihtiyaçlarını yerine getirebilesin. Ayrıca böyle hareket ederek öfkenin zulmünden kurtulur, normal bir kızgınlık halinin itidalini yakalamış olursun. İsrailoğullarına ait bazı kitaplarda şöyle denmiştir: “*Rezaletler her daim öfkeli adamı bulur; onun öfkesi artkça belası da artar.*” Hikmet sahiplerinden birisi şöyle demiştir: “*Öfkelenmek, akli paslandırır.*”

İran hükümdarı Perviz oğlu Şirveyh'e şunları yazmıştır: “*Bir sözün kanlar akıtabilecekken, başka bir sözün kanların akmasına engel olabilir. Senin sözlerin duyulur duyulmaz emirlerin yerine getirilir. Bundan dolayı öfke halinde sözlerinin hatalı olmasından, renginin değişmesinden ve bedeninin acele hareket eder olmasından sakın. Zira hükümdarlar kudretleri gereği cezalandırdıkları gibi merhametleri gereği de bağışlarlar.*”

Öfke ile bir görüşe bağlanmak, en az onun kadar çirkin ve zararlı olan inadı beraberinde getirebilir. İnat ise hatanın kabul edilmesi, doğrunun reddedilmesine sebebiyet verir. Sen, ölümüne düşmanlık yapanın inadını bırakmalısın ki bayağı aptalların akibetlerinden korunasın. Doğru görüşlerin gereğini yerine getir. İnadı bırakıp doğru görüşlere uymuş olman, senin için bir kabahat sayılmaz. Çünkü farklı

görüşlerden istifade etmen, inat ederek böbürlenmenden daha iyidir. Hikmet sahiplerinden biri şöyle demiştir: *“Başkalarının görüşlerinden yardım alan, sultan (sahip olur) olur. Sadece kendi fikirlerinde inat eden ise helak olur.”* İbn Mukaffâ²⁰² şöyle demiştir: *“İnadı bırak. Zira o akılların kuvvetini kırar.”* Bir hikmetli sözde şöyle denmiştir. *“Zafer inat edenin değil, delil getirebilenindir.”* Devamında şöyle denmiştir: *“İnatçı, çıkışı olmayan yerlere girer.”*

5. Ciddiyet, Doğruluk ve Eminlik: Bil ki ciddiyet ve laubalilik birbirinden uzak olan zıtlardandır. Zira ciddiyet hakkın ıslah edici temellerinden biri iken laubalilik, batılın fesada çağıran ciddiyetsizliğindedir. Anlaşılacağı üzere ciddiyet ile laubalilik arasındaki fark, hak ile batıl arasındaki fark gibidir. Zıtların birbirlerini daima itmeleri, bir araya gelmelerine engeldir. O halde sen zıt olan şeylerden birini yapayım dersen, diğerini yapmamış olursun. Denmiştir ki: *“Hak farzdır (yapılması zorunludur), batıl ise merduttur.”* Ali b. Ebi Talib (r.a.) şöyle demiştir: *“Akıl keskin bir kılıçtır. Hilm geniş bir örtüdür. Aklın ile hevana (nefsine) savaş aç, hilminle de kötü huylarını ört. Ciddiyeti elden bırakmazsan hak seninle olur ve batıl senden uzaklaşır. Ciddi adamın saygınlığı çok nadir zedelenirken, laubali adamın saygınlığı çok nadir artar. Saygınlık saltanatın (hükümdarlığın) temelidir.”* Amr b. Mürre'nin²⁰³ anlattığına göre Kureş'ten bir adam Ömer b. Hattab'a (r.a.) şöyle

²⁰² Abdullah İbnü'l-Mukaffâ'nın doğum tarihi kesin olarak tespit edilememiştir. Muhtemelen 106-724 veya 102/720 yıllarında İran'ın Cûr (Firûzâbâd) kasabasında dünyaya geldi. Asıl adı Ruzbih'tir. Babası Dâdaveyh, Emevîlerin ünlü Irak genel valisi Haccac b. Yûsuf'un (75-695/95-714) vergi tahsildarlığını yapmış, bu görevini kötüye kullandığından dolayı ona işkence yapılırken eli sakat kaldığından eli büzük veya çolak anlamına gelen “mukaffâ” lakabı verilmiştir. Kâtip bir babanın çocuğu olan İbnü'l-Mukaffâ Emevîlerin son zamanlarında ilk olarak Irak genel valisi Ömer b. Hubeyre'nin oğulları olan Basra valisi Yezid b. Ömer ile Kirman valisi Dâvûd b. Ömer'in kâtipliği ile işe başlamıştır. Abbasîlerin kuruluş yıllarında da seçkin konumunu kaybetmemiş, önce Basra vâlisi Süleyman b. Ali'nin ardından Kirman valisi İsa b. Ali'nin sekreterliğini yapmıştır. Esas şöhretine ise onun zamanında ulaşmıştır. O zamana kadar Mecûsi inancını muhafaza eden İbnü'l-Mukaffâ'nın, İsa b. Ali'nin teşvikiyle Müslüman olduğu rivayet edilir. Bir süre Halife Mansûr'un amcalarından Musul ve Ehvaz vâliliklerinde de bulunan İsmail b. Ali'nin kâtipliğini ve çocuklarının mürebbiliğini yapmıştır. Kısa bir süre Nişabur valisi Mesih b. Havâri'nin yanında kâtip olarak çalışmıştır. Müslüman olduktan sonra zaten fazla yaşamamış, dolu dolu bir hayat sürerek 36 gibi genç bir yaşta, 140/757 tarihine doğru hem kişisel hem de siyâsi nedenlerden dolayı Basra vâlisi Süfyan b. Muâviye (139-756/144-761) tarafından şaibeli bir şekilde öldürülmüştür. Bkz. M. Demirci, *Emevîlerden Abbâsîlere Geçiş Sürecinin Bir Tanığı: Abdullah İbnü'l-Mukaffâ ve Risâletü's-Sahâbe'si*, s. 119-120

²⁰³ Ebû Abdillâh Amr b. Mürre b. Abdillâh el-Murâdî el-Cemelî (116-734 [?]), Kûfe'nin meşhur hadîs hafızı ve zahidi. Hayatı hakkında fazla bilgi yoktur. Abdullah b. Ebû Evfâ. Ebû Vâil, Saîd b. Müseyyeb. Saîd b. Cübeyr gibi muhaddislerden hadîs öğrendi. Kendisinden de Ebû İshak es-Sebiî. A'meş, Şube b. Haccâc, Süfyan es-Sevrî gibi hadîs hafızları rivayette bulundular. İbn Abbas'tan mürsel olarak hadîs rivayet eden Amr b. Mürre'nin güvenilir bir râvi olduğu hususunda münekkitler ittifak halindedir. Bazı kaynaklarda 118'de vefat ettiği ileri sürülmektedir. Rivayetleri Kütüb-i Sitte'de yer alan Amr b. Mürre'nin meşhur sözlerinden biri şöyledir: *“Âhireti kazanmaya çalışanlar dünyayı, dünya menfaatleri peşinde koşanlar âhireti kaybederler. Ebedî olanı elde etmek için fânî*

demiş: “Bize karşı yumuşak ol. Zira bizim kalbimizi sana karşı heybetle (saygı/korku) doldurmuşsun.” [Ömer] de cevaben şöyle demiştir: “Peki bunda bir zulüm var mıdır?” Adam, “hayır” demiş. Bunun üzerine Ömer: “O zaman, Allah sizin kalplerinizde bana karşı duyduğunuz heybeti artırsın” demiştir.

Hint Hekimi (bilgesi) [Beydaba]²⁰⁴ şöyle demiştir: “Yüzünün yumuşaklığıyla beraber sende sertlik de olsun ki, sadece yüzünün yumuşaklığına bakılarak sana karşı cüretkâr olunmasın ve sadece sertliğinden dolayı senden uzaklaşılmasın.” Laubalilik, ülkeyi idare edenlerin ve reayayı yönetenlerin kaçınmaları gereken bir ahmaklık veya şımarıklıktan kaynaklanır. Büzürçmihir şöyle demiştir: “Laubalilik, ciddiyetin afetidir. Yalan, doğruluğun düşmanıdır. Zulüm ise mülkü yokedicidir.” İskender, Hindistan’a girmişken Hint hükümdarı ona sormuş: “Mülkün devamlılığının işareti nedir?” O cevaben: “Her konuda ciddi olmaktır.” demiş. “Mülkün zevalinin alameti nedir?” diye sorunca da o cevaben: “Her konuda laubali olmaktır.” demiş. Denmiştir ki: “Nimetin kendisini şımarttığı kimseyi, nimetin zevali vakarlı kılar.”

Kibirli olmak ve şiddet göstermek, ciddiyet olmadığı gibi tevazu ve kibarlık da laubalilik değildir. Bazen bu huylar; bazılarının nefsin ve fitratın arzularına uyması nedeniyle karıştırılır. Bu kimseler ciddiyet ile kibir ve şiddeti birbirine karıştırır ki ciddiyetinden dolayı ondan çok korkulsun (ona saygı duyulsun) ve laubalilik aptallığından güya çok uzaklaşmış olsun. Bu ise mümkün değildir. Çünkü kibir ve tevazu; cömertlik, cimrilik gibi nefsin sıfatlarındandır. Oysaki ciddiyet ve laubalilik ise hak ve batıl gibi nefsin fiillerindedir ve bu yüzden sebep ve müsebbiblik (etki ve etkileyen) açısından birbirlerinden ayrılır ve farklılaşır. Rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: “Allah bir kuluna hayır dilerse onun nefsinden ona bir vaiz kılar” (إذا أراد الله بعبد خيراً جعل له واعظاً من نفسه).²⁰⁵ Bir hikmetli sözde şöyle

olanı gözden çıkarmaya bakın.” Ebü'l-Kâsım el-Begâvi'nin (317/929) Amr ile talebesi Şu'be b. Haccâc'ı konu alan *Hikâyetü Şacbe ve Amr b. Mürre* adlı bir risalesi Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Bkz. M. Yaşar Kandemir, “Amr b. Mürre”, *DİA*, III, 89, 90.

²⁰⁴ Beydaba, öğüt vermek amacını taşıyan aslı Sanskritçe olan, Hint kökenli ve asıl adı Pancatantra olan *Kelile ve Dimne* adlı eserin sahibidir. Bu eser, fabl türünde yazılan en eski eserlerdendir. Kitapta hayvanlar, siyasî ve ahlakî öğütler içeren masallarda konuşturulmuştur. *Kelile ve Dimne*'nin hemen hemen dünyanın bütün dillerine çevirisi yapılmıştır. Sanskritçe diliyle yazılmış ve Pehlevince diline yapılan çevirisi kayıp olduğu için, günümüze ulaşan çeviriler, İbnü'l-Mukaffa'nın bir mukaddime ve bazı masalları ilave ederek oluşturduğu telif ve tercüme eserine dayanmaktadır. Bkz. A. Altay, s. 19.

²⁰⁵ Bu hadîsi, Deylemi, Ümmü Seleme'den (r. anha) rivayet etmiştir. Hafız Irakî, bu hadîsin isnadı için “ceyyid” demiştir. Bkz. el-Münavi, *Feyzü'l-kadir*, I, 330, hadîs nr. 378.

denmiştir: “*Sen nefsini tanıyorsan eğer, senin hakkında söylenenler sana zarar vermez.*” Ciddi olmak, sahibinin ruhunu yorarsa, o kişi ciddiyetini ileride devam ettirmek için kendisini, ciddi olmayan şeylerle rahatlatılabilir. Hikmetli bir sözde şöyle denmiştir: “*Endişe, hislerin (duyuların) bağıdır.*” Ebû’ d-Derda’nın (r.a.) şöyle dediği rivayet edilmiştir: “*Ben nefsimi bazen bazı batıl (faydasız) şeylerle avuturum ki, nefsim hak işe karşı daha kuvvetli olsun.*” Hikmetli bir sözde şöyle denmiştir: “*Herşeyi yasaklayan ve böylece insanları saptıranlar ne de çoktur.*”

Kişinin -bir işle meşgul olmadığı zamanlar- hastalıklar için alınan ilaç kadar, bu tür batıl şeylerle kendini mutlu etmesinde bir beis yoktur. Zira konuşmak bıktırır, bıkmaya da bir çare ve tedbir yoktur. Yalnız, o kişinin kendisini bu tür şeylerle avutması, kararınca olmalı ki dinini ve kişiliğini koruyabilsin. Bu miktar, yerilen laubaliliğin kapsamı dışında olup bununla övülen ciddiyete yardım edilmiş olur. Şairin dediği gibi:

“*Ciddiyetten yorulmuş ruhuna rahatlık ver,
Ve onu biraz şaka ve neşelenmekle avut.
Fakat ona bu şakalardan vereceğin miktar,
Yemeğe konulacak tuz kadar olsun.*”

Ciddiyet ve laubalilik gibi doğruluk ve yalan da birbirine uzaktır ve birbirlerini iten zıtlardır. Sebepleri ve sonuçları birbirinden farklıdır. Doğruluk aklın gereği, dinin esası ve hakkın ikizidir. Yalan ise cehaletin özelliklerindedir ve içinde aldatmayı barındırır. Başı karışık olsa da, sonu bozundur. Onun baştaki karışıklığı bir fayda celbetse bile, sonundaki bozgunluk bu faydayı zarara dönüştürür. Öyle ki kimse yalanın ayıbından, aldatmanın zararından kurtulamamıştır. Ukbe b. Amir (r.a.) Hz. Peygamber’in (sav) şöyle buyurduğunu rivayet etmiştir: “*Hataların/günahların en büyüğü, çokça yalan atan dildir (dildendir)*” (الكذوبُ أعظمُ الخطايا اللسان).²⁰⁶

Ömer b. Hattab (r.a.) şöyle demiştir: “*Doğruluğun beni alçaltması -bunu ne de az yapar- yalanın beni yüceltmesinden -bunu ne de az yapar- bana daha sevimli gelir.*” Peygamber Süleyman b. Davut’un (as) hikmetli sözlerini içeren bir kitapta onun şöyle dediğini buldum (okudum): “*Yalan ile gelen, rüzgârlara çobanlık eder.*” Bu söz, bu konuyu en açık şekilde izah eden mesellerdendir.

²⁰⁶ Bu hadîs, İbn Mesud ve İbn Abbas’tan rivayet edildiği gibi Hz. Peygamber’in (sav), Tebuk Gazvesi’nde (Recep h. 9) irad ettiği bir hitabenin bir parçası olarak Zeyd b. Halid el-Cüheni’den de rivayet edilmiş ve İbn Asakir tarafından “sahih hasen garib” olarak nitelenmiştir. Bkz. *Mu’cemu İbn Asakir*, I, 343.

FASIL

VEZİRLİĞİN MANASI

Vezâret²⁰⁷ (vezirlik) kelimesinin iştikakı (türetilişi): Vezâretin mukaddimleri ile ilgili bölümler zikredildi. Vezâret ismi, kelimenin kök manasından türetilmiştir. Bu konuda üç görüş üzerinde ihtilaf edilmiştir.

Birincisi: Vezâret kelimesi, ağırlık anlamına gelen “vizr” (و-ز-ر) kökünden²⁰⁸ türetilmiştir. Zira vezir sultanın ağırlığını (yüklerini) taşır.

İkincisi: Bel, sırt anlamındaki “ezr” (ز-ر-ي) kelimesinden türemiştir. Çünkü bedenın sırttan güç alması gibi, sultan da vezirinden güç alır.

Üçüncüsü: Sığınmak anlamındaki “vezer” (و-ز-ر) kökünden²⁰⁹ türetilmiştir. Şu ayet-i kerime buna örnektir: “كَلَّا لَا وَزَرَ”, yani “Hayır, hayır! (Kaçıp) sığınacak yer yoktur.”²¹⁰ Çünkü sultan, vezirinin görüşüne ve yardımına sığınır. Zira siyasetin medarı vezirdir ve gelir/gider işleri ona tevdi edilmiştir. Fars sultanlarından birisi şöyle demiştir: “Vezirler, işlerin idarecileri; malların havuzlarıdır.”

VEZİRLİĞİN ÇEŞİTLERİ (TEFVÎZ VE TENFÎZ VEZİRLİĞİ)²¹¹

Vezirlik iki kısma ayrılır. Tefvîz vezirliği (yürütme ve tam yetkili vezirlik), kalem ve kılıç yeterliliğini gerektirir. Tenfîz vezirliği (istişare ve elçilik vezirliği), görüş ve karar bildirmekle sınırlıdır. Her iki çeşide ait haklar ve şartlar vardır.

TEFVÎZ VEZİRLİĞİ

Kalem ve kılıç yeterliliğini kapsayan tefvîz vezirliği, görev ve yetki açısından daha geniş ve önemlidir. Rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber (sav) şöyle

²⁰⁷ Sibeveyh'e göre, “الوزارة” kelimesi fetha ile okunursa “el-vezare” (الْوَزَارَةُ) mastar, esre ile okunursa el-vizare (الْوِزَارَةُ) el-imâret (الإِمَارَةُ), en-nikâbet (النِّقَابَةُ) ve el-vilayet (الْوِلَايَةُ) kelimeleri gibi isim olur ve kurum ifade eder. Sibeveyh'in ifadesi şöyledir: “وقال سيبويه: الوِلايَةُ بالفتح المصدر و الوِلايَةُ بالكسر الاسم مثل الإِمَارَةِ والنِّقَابَةِ لِأَنَّهُ ” اسم لما تَوَلَّيْتَهُ وَقُمَّتْ بِهِ إِذَا أَرَادُوا الْمَصْدَرَ فَتَحُوا ” Bkz. İbn Manzûr, XV, 405. Ayrıca bkz. el-Halil el-Ferahidi, *Kitabü'l-ayn*, VIII, 365.

²⁰⁸ İbn Kuteybe bu görüştedir. Bkz. İbn Hallikan, II, 197.

²⁰⁹ İbn İshak ez-Zeccac da bu görüştedir. Bkz. İbn Hallikan, II, 197.

²¹⁰ el-Kıyame 75/11.

²¹¹ Tefvîz vezirliğine yürütme vezirliği, tam yetkili vezirlik, ortaklık vezirliği veya mutlak vezirlik de denilebilir. Bu görevde olan kişi günümüzdeki bazı ülkelerde yürütmenin başı olan *başbakana* benzer. Tenfîz vezirliği ise adeta sultanın danışmanı ve elçisi mesabesinde. Sultana görüş ve kararları ile yardımcı olur, sultan ile diğer insanlar arasında elçilik yapar. Buna mukayyed vezirlik de denir.

buyurmuştur: “Allah, Dünya’yı kılıç ve kalem için yaratmıştır. Ancak kılıcı kalemin altına koymuştur (emrini vermiştir)” (خلق الله الدنيا للسيف و القلم وجعل السيف تحت القلم).²¹²

Bu vezirlik; *akid, hall, taklîd ve azil* görevlerini ifa ederek idarecilik yapmaktır. Akid görevi: tenfîz (uygulama) ve ikdam (harekete geçme) görevleri diye ikiye ayrılır. Hall görevi: difa (savunma) ve hazer (sakınma) görevleri diye ikiye ayrılır. Sonuç olarak, tefvîz vezirliğinin iki kısmından biri olan akid ve hall görevleri; *difa, hazer, tenfîz ve ikdam* diye dört kısma ayrılır. Aşağıdaki fasıllarda bu konularla ilgili açıklamalar yer alacaktır.

BİRİNCİ FASIL

TENFİZ (İCRA, UYGULAMA)

Birinci fasıl, tefvîz vezirliğinin tenfîz görevine dairdir. Vezirliğin ve vekilliğin esası olan tenfîz görevi, memleketin maslahatı ve idare işlerinin doğru yürütülmesinde yalnızca kalem yeterliliğini ifade eder. Tenfîz görevi dört kısma ayrılır.

Birinci Kısım: Sultanın emirlerini uygulamaktır. Bu kısımda vezirin iki görevi vardır. Birincisi; emirleri, uygulanmadan önce ve uygulanma esnasında varsa eğer eksikliklerinden ve hatalarından korumaktır. Sultanına karşı nazikçe, emirlerinin varsa eksikliğini gidermeli ve sultanını överek doğrusunu yapmaya onu teşvik etmelidir. Eflatun (Platon) şöyle diyor: “*Vezirin ilk alıştırması şu olmalıdır: Sultanının huyunu suyunu bilecek ve sultanı çok sertse, o halka karşı yumuşak davranacak; sultanı yumuşak ise o halka sultanından daha sert davranacak ki, işinde adaleti yakalayabilsin.*”

Diğer görevi ise sadır olan emri, belirlenmiş müddeti içinde yerine getirmektir. Aksi halde sultanın emirlerinin ertelenmesi onu kızdırır, emirlerinin uygulanmaması onu sinirlendirir. Zira vezir, emirleri durdurmak ile değil icra etmekle memurdur. Hint Hekimi şöyle demiştir: “*Bir işte aceleci davranmak o işte gedik açmaktır (tahrip etmektir). Bundan daha kötüsü ise tefritte bulunup bir işi yapabilecekken yapamaz hale gelmektir.*” Arap bilgilerinden birisi şöyle demiştir: “*Tahriplerinden dolayı nice azizler zelil; tamirlerinden dolayı da nice zeliller aziz olmuşlardır.*” Bu

²¹² Web ortamında ve elimizdeki diğer kaynak kitaplarda bu sözü hadîs olarak tesbit edemedik. Ancak İmam Gazali, “Katiplik ve Onların Adabı” bahsinde kalemin herşeyden üstün olduğu ile ilgili sözler serdederken bu sözü İskender’e nisbet etmiştir. Bkz. *et-Tibrü'l-mesbük fi nasihati'l-mülûk*, s. 89.

kısımdaki uygulamanın sorumluluğu, vezire değil sultana aittir.

İkinci Kısım: Vezirin memleketin idaresi ile ilgili kendi görüşlerine dayanarak yaptığı/yapacağı uygulamalardır. Bu tür uygulamalarda vezirin iki sorumluluğu bulunmaktadır. Birincisi; görüş ve icthatlarında işlerin en doğrusunu, en iyisini gözetmelidir. Zira o, işlerin yoluna koyulmasından ve en doğrusunun yapılmasından sorumludur. İkinci sorumluluğu; yapacağı iş önemli ise sultanı bu konudan haberdar etmesidir. Eğer önemli değilse, bunu sultana bildirmeyebilir. Böylece nefret doğuran istibdatta bulunmamış ve intikam almaya müncer kıskançlıktan kendini korumuş olur. Hint Hekimi şöyle demiştir: “*Kıskançlıklar nerde olursa olsun, intikam alma hissi doğurur. En korkunç kıskançlık ise sultanlarda olanıdır. Çünkü onlar, intikam almaya inanmakla beraber onu bir şeref ve övgü vesilesi kabul ederler.*”

Sultan, vezirin kendisini haberdar ettiği işte ona muhalefet ederse, vezir bundan ürkmemelidir. Zira o, bu durumda vekil tayin etmiş bir sultan ve şüpheye düşmüş bir fikir sahibidir. Vezir, kendi görüşü ile onun itirazını karşılaştırır, eğer itirazın sebebini tam anlamazsa, kibarca ondan sebebi öğrenmeye çalışır. Bu konuda şöyle denilmiştir: “*Yumuşak sözler, kalplerin avcısıdır.*” İtirazın doğru olduğunu anlarsa, kendi görüşünden vazgeçerek, hatasını ve yanlışını telafi ettiği için sultanına teşekkür etmelidir. Çünkü sultan, onu hoş görmüş ve kınamamıştır. Eğer doğru olan vezirin görüşüyse, uygun bir üslupla ona görüşünün neden doğru olduğunu sebepleri ile beraber izah etmelidir. Akabinde sultanı bu işte ona yardım ederse, o bu işi gerçekleştirmeye girişebilir.

Bu kısımdaki uygulamanın yükümlülüğü ise, sultana değil vezire aittir. Sultan, ona bu konuda yardım etmez ise, vezir onun emrine uyarak bu uygulamadan vazgeçmelidir. Seleften bazıları şöyle demiştir: “*Haysiyetini korumak isteyen, tartışmayı terk etsin.*” [Bu konuda] şöyle bir söz denilmiştir: “*Yolu, yolun kendisine dar gelmediği kişiye terk et.*” Bu durumda uygulamanın durdurulmasının sonuçlarına, vezir değil sultan katlanır.

Üçüncü Kısım: Vezirin bazı görevleri kendi görüş ve icthadına dayanarak yapması için görevlendirdiği vekillerin uygulamalarıdır. Vezir, herhangi bir hata görmedikçe yardımcılarının yapacağı uygulamalara onay verir. Bu çeşit uygulamanın yükümlülüğü, vezire değil onlara ait olur. Eğer vekiller, uygulamalarını vezirin gerçekleştirmesi şartına bağlarsa, vezirin iki şeyi yerine getirmesi gerekir.

Birincisi; doğru ve yanlışı bulmak için uygulama konusunu sebepleri ile

beraber incelemeli, diğeriye onların elini güçlendirerek üzerlerindeki -varsa eğer- şüpheleri gidermelidir. Zira şüphenin varlığı sıkıntı verir. Fars Hekimi (Câmâsp) şöyle demiştir: *“İki kişi var ki onlar kadar kimse hayırdan uzak değildir. Sebepler farklı olsa da durumları aynıdır. Onlardan birisi, hiç kimseye güvenmeyen diğeriye hiç kimsenin kendisine güvenmediği kişidir.”*

Sonuçta vezir, herhangi bir hata bulmayıp uygulamaya onlar adına izin verirse, uygulamaya dair yükümlülük, vezire değil yardımcılara ait olur. Eğer vezir, bu uygulamayı durdurursa, durdurma işinin sonucuna vekiller değil vezir katlanır.

Dördüncü Kısım: Reyanın alışmış olduğu gelenek, adet ve muamelelerine dair işlerin uygulamalarıdır. Bunlar reyanın bütünleştirici farklılıklarıdır. Zira İnsanlar tek bir kişinin gerçekleştiremeyeceği birçok farklı şeye ihtiyaç duyarlar. Bunun neticesinde insanların yönelişleri farklı farklı olmuş ve bu farklılıklar insanların birbirleriyle ülfet edebilmelerini sonuç vermiştir.

İnsanların bazıısı ziraat, bazıısı zanaat, bazıısı ise ticaret gibi mesleklerle uğraşp diğer insanların ihtiyaçlarını giderirler. Himyer Padişahı, vezirine şöyle demiştir: *“İnsanlar dört kısımdır. Bazıları yiğit kahramanlardır, onları yücelt. Diğer bazıı dini ikame ederler, onlara yetecek kadarını ver. İşçiler ve ziraatle uğraşanlara gelince, onları adaletle çalıştır. Meslek erbabına ise hep iyilikte bulun.”*

Bu kısımdaki işlerin yürütülmesinde, vezirin reayaya karşı iki görevi vardır: Sözü geçen sınıflardan herhangi bir sınıfın isteğine karşı çıkmamalı ve kendini bir sınıfın kazancına ortak etmemelidir.

Bazen sultan, herhangi bir sınıfa müdahale edebilir. Bunun üzerine ehil olmayanlar o sınıfa dâhil edilmiş olur. Naehil kimselerin o sınıfa katılmasıyla beraber o guruba ait işlerin işleyişini sağlayan sistem bozular. Çünkü insanları (ellerinden gelen işler bakımından) sınıflandırmada yapmacıklığa değil, fitraten yapabildiklerine bakılması toplumsal uyum için en adil yoldur.

Sultan, reyanın kazançlarının hepsini alarak veya kendisini kazançlarına ortak yaparak onların kazancına ilişebilir. Tacirlerle ticaret, çiftçilerle çiftçilik yapar hale gelebilir. Bu durum ise, iki yönden siyasetin sorumluluklarına ve şartlarına halel getirir.

Birinci Yön: Sultan bir işe girişirse, o işi yapan başka birisinin eli zayıflar ve o kişi artık tek başına bu işi yerine getiremez olur. Başkasıyla ortaklık kurdu diyelim, o vakit de işin geliri o şahsa yetmez olur.

Rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: “*Reayası arasında ticaret yapan hiçbir vali (yönetici), adil olamaz*” (مَا عَدَلَ وَإِلَّا اتَّجَرَ فِي رَعِيَّتِهِ).²¹³

İkinci Yön: Sultanlar, insanlar içinde en yüce makamdadırlar. İnsanları yönetme işleri sadece onlara aittir. En şerefli kazanç sultanlığın kazancıdır. Şayet sultanlar, reayanın rızıklarını temin etme işlerinde onlara rakip olurlarsa, bunun sebebiyet vereceği ülkenin kötü yönetilmesi ile reayalarını zayıflatırlar. Bu zayıflık memleketi zayıflatır ve sonuçta memlekette ne düzen ne dirlik kalır.

Rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: “*Çoban ticaretle uğraşırsa, sürü helak olur*” (إِذَا اتَّجَرَ الرَّاعِي هَلَكَتِ الرَّعِيَّةُ).²¹⁴ Hikmet sahiplerinden biri şöyle demiştir: “*Eğer bir yönetim sahibinin yönetiminde, yönetilenler mutlu değillerse, o yönetim zulümdür.*” Rum Hekimi (Aristo) İskender’e şunu yazmıştır: “*Nefsi basit şeylere meyleden bir sultan için, ölmek daha şereflidir.*”

İKİNCİ FASIL

VEZİRİN MUDAFİ (SAVUNMA)²¹⁵ GÖREVİ

İkinci fasıl, savunma konusunu içerir. Savunma dört kısma ayrılır: Birincisi; sultanı dostlarına karşı, ikincisi; ülkeyi düşmanlarına karşı, üçüncüsü; vezirin kendisini rakiplerine karşı ve dördüncüsü; reayayı korku ve fitneye karşı müdafaa etmektir.

Sultanı Dostlarına Karşı Savunmak: Birinci kısmı oluşturan sultanı dostlarına karşı savunmak görevi üç yolla olur:

Birinci yol; vezirin, sultanın itaatine yöneltmek için onun dostlarını teşvik etmesi, sultana isyan etmelerini önlemek için tehdit etmesidir. Çünkü insan, teşvik ve tehdidin önünde eğilir; korkusundan veya ümidinden itaat eder hale gelir. Allah da vaat ve vaâdlerinde bu ikisini insanlara emretmiştir.

İkinci yol; vezirin, sultanın dostlarının ihtiyaçlarını kâfi derecede gidermesidir. Çünkü onlar, güçlenince isyana kalkışabilir, çok zayıf kalınca dağılıp gidebilirler. Her iki durum da, yönetim için olumsuzluk ifade eder. Zira onlar, güçlenince azılı

²¹³ Ramehürmüzî ve Taberanî, bu hadîsi Ebü'l-Esved el-Maliki'nin dedesinden merfu olarak rivayet etmiştir. Bkz. *el-Muhaddisü'l-fasil beyne'r-ravi ve'l-va'i*, hadîs nr. 537; *Müsnedü's-Şamiyyin*, hadîs nr. 1299.

²¹⁴ el-Muttakî el-Hindî, Hâkim'in bu hadîsi *el-Küna*'da bir adamdan rivayet ettiğini dile getirir. Bkz. *Kenzü'l-ümmal*, hadîs nr. 14676.

²¹⁵ Difa ve mudafa kelimeleri sözlükte, izale etmek, kötülüğü gidermek, savunmak anlamlarına gelir. Bkz. İbn Manzûr, VIII, 87.

düşman, zayıf kalınca saf değiştirebilecek zavallılar olurlar. Mülkün devamı için gücün sultanda olması lazım ki, onlara boyun eğdirebilsin. Eğer güç onların eline geçerse, sultan onlara boyun eğer hale gelir. Me'mûn'a Horasan'daki askerlerin isyan ettikleri ve yağmalama yaptıkları bilgisi ulaşmış, o da orada bulunan görevli memuruna şunu yazmış: *“Adaletli olsaydın isyan etmezlerdi, güçlü olmuş olsaydın yağmaya girişmezlerdi.”*

Üçüncü yol ise; sultanın dostlarını aldatma ve aldatılmaktan korumakla olur. Bu da iki şekilde olur. Vezir, onları yakından takip etmeli ki, içlerinden kusuru bulunmayan ile kusurlu olanı öğrenebilsin. İkinci olarak da, bozguncuları onlardan uzaklaştırmalıdır ki fesat onlara sirayet etmesin. Çünkü korunmak, bilmekle orantılıdır. Kendi haline bırakılan ya yanlış yola sapar ya aldatır. Sapmış kimsenin sapıklığı, aldatanın aldatıcılığı, onlarda herhangi bir hayrın oluşabilmesini engeller. Hikmetli bir sözde şöyle geçer: *“Gafletin azlığı, devletin bekasına delildir.”*²¹⁶

Memleketi Düşmanlarına Karşı Savunmak: İkinci kısım olan savunma görevi, ülkeyi düşmanlarına karşı müdafaa etmektir. Memleketin düşmanları, kendilerine bağlı bir yönetimi olanlar veya ellerinde bir güç bulunduranlardır. Onlar üç sınıfta ele alınabilir. Hikmet sahiplerinden biri şöyle demiştir: *“Her bir gün, mutlaka kendi yarınını getirir ve herkes elinin ve dilinin işlediği suçlardan hesaba çekilir. İmkânını ve zamanını iyi değerlendir. Nefsini, nefsin için hesaba çek. Bugünden yarın için hazırlık yap.”*

Bu üç sınıf; denk olanlar, ileri gelen büyükler ve (bunlar dışında kalan) sonradan ortaya çıkan rakiplerden meydana gelir. Denk olanlardan, yaklaşmak ve anlaşma yapmak ile, ileri gelen büyüklerden yumuşak davranmak ve iyi muamele etmek ile, sonradan ortaya çıkan rakiplerden ise baskı uygulamak ve sertlik kullanarak korunulabilir.

Rütbe ve makamların farklı olması, o rütbe ve makam sahiplerinin ve durumlarının birbirinden farklı olmasını gerektirir. Bu nedenle bir makam sahibi, kendisinden yüksekte olan birine itaat ederse, ondan aşağı olan da ona itaat eder ve yapmış olduğu şeyin karşılığını görür. Hz. Peygamber'in (sav) dediği gibi: *“Nasıl karşılık verirsen, öyle de karşılık bulursun”* (كما تدین تدان).²¹⁷ Şayet olumsuz bir tavır

²¹⁶ Devlet kelimesi burada iktidar ve mal-mülk manalarına gelebilir.

²¹⁷ Abdürrezzâk, *el-Musannef*, XI, 178.

takinırsa, karşılığında bunu görür ve ondan üstün olanın baskısı ile ondan aşağı olanın nefreti arasında kalakalır. Hikmet sahiplerinden birisi şöyle demiş: *“Tecrübesi az olan aldanır, dikkati az olan yenilir.”*

Vezirin herhangi bir grupta savaşması gerekmiyorsa savaşmamalı, onları korkutmakla yetinmelidir. Bununla beraber saygınlık perdesini yırtmaz, gözetim altında tutmayı devam ettirirse dört şeyi elde etmiş olur: barış halinin rahatlığı, tehlikeli savaş halinden emin olma, malların zarar görmemesi ve askerlerin rahatlığı. Eskiler şöyle derler: *“Olabilirdiğince teenni ile hareket et, esenliğin sana verdiğini kabul et; savaşmamak için bir yol bulabileceksen, düşmanla savaşmak için acele etme.”* Düşmanını bekletmekten dolayı sıkılma. Zira geciktirmede senin için bir sırta vakıf olma ve bir fırsatı değerlendirme şansı vardır. Zaferi düşmanla karşılaşılarak elde etme isteğinden kaçın. Çünkü bu durumda, zafer ancak çok büyük risklerle kazanılır.

Düşmanının sana itaat etmesine olan arzun, ganimet elde etmekten daha önemli olsun. Böylece –savaşmayarak- arkadaşlarını ve reyanı sağ salim korumuş olursun. Ali b. Ebi Talib (r.a.) şöyle demiştir: *“Düşmanını affet. Zira affetmek iki zaferden biridir. Eğer uyarı ve mazeretlerden sonra bile savaş kaçınılmaz olursa. Azmini savaşmak için uyandır, savaşa yönelik bütün tedbirlerini al. Allah’tan hayırlısını istedikten sonra, dine tabi olarak ve adaleti elden bırakmadan savaş. Bu ikisinden ancak yenilmeye mahkûm bağı (azgın) bir topluluk, yüz çevirir.”* Hikmet sahiplerinden biri, şöyle demiş: *“Kim bağı (azgınlık) kılıcını çekerse, o kılıç onun kafasına saplanır. Kim kötü bir temel atarsa, muhakkak bunu kendi nefsi için yapmıştır. Sakınma, kişinin kalkanı; ihtiyat da azığı olmalıdır.”*

Fars Hekimi Câmâsp şöyle demiştir: *“Kadere güvenerek işlerde tefrite düşme. Çünkü her kaderin dayandığı bir sebep vardır. Başarının sebebi çalışma, başarısızlığın da sebebi tefrittir. Kararını kesinleştirmeden önce iyice düşün, saldırmadan önce iyice bir araştır ve harekete geçmeden önce danış. Savaş, senin zaferinle sonuçlanınca da, affet ve birleştirici ol.”*

Rum Hekimi Aristo, İskender’e şu cümleleri yazmıştır: *“Bir kavme karşı üstünlük kazanırsan, savaşın sona ermesiyle öfkene bırak. Çünkü onlar ilk halde düşmanlarınızdı; fakat şu durumda kardeşlerinizdir. Onlar için öfkelenmenin yerine, merhametli olmayı; eziyet etmenin yerine, iyilikte bulunmayı koymalısın.”*

Vezirin Kendisini Denklerine Karşı Savunması: Üçüncü kısım; vezirin,

kendisini denk olanlara karşı savunmasıdır. Bu ancak vezirin, üstü olan melik ve kendi yardımcıları ile barışık olmasından sonra gerçekleşebilir.

Vezirin sözkonusu denklemleri, şu üç kişiden biridir: vahir (zulüm etmiş), mevturn (zulme uğramış) ve rakip (onunla yarışan). Vahir, kötülüğü ilk olarak başlatmış ve düşmanlığını açıkça ilan etmiş kişidir. Ondandır sudur eden her iki azgınlık, ancak onun yenilmesiyle bertaraf edilebilir. Süleyman b. Davud'un -selam her ikisinin üzerine olsun- şöyle dediği rivayet edilmiştir: *“Zalimin oku, kendisine geri döner. Zira zulmünün cezası, süratle onu bulur.”* Hikmet sahiplerinden biri şöyle demiş: *“Hayır yapan, kendi nefsinden başlamıştır; kötülük yapan, kendi nefesine yapmıştır.”*

Onun (vahirin) zulmüne karşılık, senin iki hakkın mevcuttur.

İlk hakkın; onun yapmış olduğu zulme karşılık vermen, diğeryse onun ilan ettiği düşmanlığı defetmendir. Zulmüne karşılık verme hakkını, onu affederek kullanabilirsin ki zaten bu sana yakışandır veya ona mukabele-i bilmisil ederek kullanabilirsin ki bu durumda da mazur görülürsün. Rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: *“Kim ki Allah'ın onun için binalar ve kıyamet gününde dereceler yükseltmesini isterse, kendisine zulmeden affetsin; akrabalık bağını koparmış olanın akrabalık bağını koparmasın; ondan esirgemiş olana versin; kendisine cahilce davranmış olana yumuşak davran”* (وَأَنْ)²¹⁸ *يَرْفَعُ لَهُ الدَّرَجَاتِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ فَلْيَعْفُ عَمَّنْ ظَلَمَهُ وَلْيَصِلْ مَنْ قَطَعَهُ وَلْيُعْطِ مَنْ حَرَمَهُ وَلْيَحْلُمْ عَمَّنْ جَهِلَ عَلَيْهِ*.²¹⁸ Muntasır²¹⁹ şöyle demiştir: *“Affetmenin lezzeti, intikam alma lezzetinden daha güzeldir. Çünkü affetme lezzetini övgü, intikam alma lezzetini ise pişmanlık takip eder.”* Şairlerden biri şöyle demiştir:

“Kötülükten dolayı özürüm fayda etmez,

Birgün bana söylenirse -ki söyleyeni doğru söylemiştir-

Kötülük yapanları kötülüklerinden hep pişman görürsün,

Ancak hayır işleyen hiçbir fail, pişman olmamıştır.”

Vahirin ilan ettiği düşmanlığı defetmedeki hakkına gelince. O zaten düşmanlığını gizlemeyerek seni uyandırmış ve kendi planını zayıflatmıştır. Hikmetli

²¹⁸ Bu hadîsi, Ebu Hüreyre (r.a.) rivayet etmiştir. Bkz. İbn Adî, *el-Kâmil fi'd-dü'afa*, hadîs nr. 4415.

²¹⁹ Asıl adı Muhammed b. Cafer b. Mutasım olan Muntasır (223-248/838-862), Abbasi devletinin halifelerindendir. Samerra'da doğan Muntasır zamanında Kölemenlerin hakimiyeti artmıştır. Öyle ki Muntasır, onların yönlendirmesi sonucu iki kardeşini veliahdlığından çıkarmıştır. Abbasilerde babasını öldüren ve onun yerine geçen ilk halife Muntasır'dır. Onun hilafet müddeti altı ay ve bir kaç gündür. Muntasır doğduğu yer olan Samerra'da vefat etmiştir. Bkz. Zirikî, VI, 70.

bir sözde şöyle denmiştir: “*Hilesi en zayıf olan düşman, düşmanlığını açıktan gösterendir.*” Onun görünen planlarından korunarak, düşmanlığını defedebilirsiniz. Düşmanlığı defetmek, düşmanın fitratına göre değişir. Fitrat vardır, sebat etmek için teşvik edilmek ister; fitrat vardır, düzelmek için korkutulmak ister. Lokman, oğluna şöyle demiştir: “*Ey oğlum, kötülüğü terk et ki, kötülük de seni terk etsin. Zira kötülük, kötülük için yaratılmıştır.*” İlk inen [kutsal] sayfalarda şöyle yazılmıştır: “*Kötü adamın şerri, kendisinin aleyhinedir.*” Hasan b. Sehl,²²⁰ Lokman Hekim’in şöyle bir sözüne rastladım der: “*Üç şey vardır ki, ne yapılırsa yapılsın zararlı oluşları önlenemez: akrabalar arasındaki düşmanlık, birbirine denk olanların kıskançlığı ve yöneticilerin zaafları. Üç şey vardır ki, ne yapılırsa yapılsın faydalı oluşları engellenemez: alimlerin ibadet etmeleri, basiret sahiplerinin kanaatkârlığı ve varlıklı kişilerin cömertliği. Üç şey de vardır ki, onlara doyulmaz: hayat, sağlık ve mal.*”

Zulme uğramışa (mevtüre) gelince. Ona kötülük yapılmış olduğu halde o buna sabretmiş, ona düşmanlık ilan edildiği halde o bunu gizlemiştir. Bu nedenle onda mazlumun intikam alma isteği ve sinmiş olanın saldırma fırsatı beklentisi mevcuttur. Sen, onun gönlünü alarak, intikam alma hissinden; tedbirlerini alarak, sinsice saldırmasından korunabilirsin. Mücahid Şa’bi’den, Şa’bi İbn Abbas’tan (r.a.), İbn Abbas (r.a.) da Hz. Peygamber’den (sav) onun şöyle buyurduğunu rivayet etmiştir: “*İnsanlarla tartışmaktan (düşmanlıktan) uzak durunuz. Çünkü o asaleti ve iyiliği yok ederek rezaletleri ortaya çıkarır*” (إِيَّاكُمْ وَالْمِشَارَةَ ، فَإِنَّهَا تَذْفِنُ الْعُرَّةَ ، وَتُظْهِرُ الْعُرَّةَ).²²¹ Hikmetli sözlerin birinde şöyle geçer: “*Üç şey vardır ki onların azı bile çoktur: ateş, düşmanlık ve hastalık.*” Şairlerden biri şöyle demiştir:

“Zamana güvenmeyin, eğer hür birine zulmetmişseniz,

Zira kerem sahibi bir mazlumun gecesi, asla uykuya dalmaz.”

²²⁰ Ebû Muhammed el-Hasen b. Sehl es-Serahsî (236/851), Abbasî Halifesi Me'mûn'un valilerindedir. İran asıllı Mecûsî bir aileden gelir; vezir Fazl b. Sehl'in kardeşidir. Babası ve kardeşi Fazl ile birlikte Hârûnürreşîd zamanında (786-809) müslüman oldu ve Bermekîler'den Fazl b. Yahya'nın hizmetine girdi. Kardeşi Emîn'e karşı halifeliğini ilân etmiş olan Me'mûn, 196'da (811) Fazl b. Sehl'i çok geniş yetkilerle doğu eyaletleri valiliğine tayin ederken Hasan'ı da henüz hâkimiyeti altına aldığı yerlerin haracına bakmakla görevlendirdi. Kardeşi Fazl b. Sehl'in öldürülmesi Hasan'ı çok sarstı. Bağdat'a dönen Me'mûn Fazl'ın katillerini öldürterek kesik başlarını ona gönderdi ve taziyelerini iletip kendisini kardeşinin yerine vezir tayin ettiğini bildirdi. Fakat Hasan idarî hayattan ayrılp bir kenara çekilmeyi tercih etmiştir. Hasan b. Sehl, Serahs'ta ölmüştür. O, cömert, fasih konuşan, zeki ve edip bir insan olarak tanınıyordu. Bkz. N. Bozkurt, “Hasan b. Sehl”, *DİA*, XVI, 351.

²²¹ Bu hadîs, farklı lafızlarla rivayet edilmiştir: “إِيَّاكُمْ وَمِشَارَةَ النَّاسِ ، فَإِنَّهَا تَذْفِنُ الْعُرَّةَ ، وَتُظْهِرُ الْعُرَّةَ”. Bkz. Beyhakî, *Şuabü'l-ıman*, hadîs nr. 7738, 7945, 7946.

Seninle rekabet edene gelince. O bir rütbe peşindedir. Ondan az da olsa ihtiyacını giderecek kadarını elde ederse yumuşar; eğer rütbe ve makam elde etme ona zorlaştırılırsa, isyan eder. Ona emeli için mühlet ver. Onun rekabet kanadını, ona yardımcılığın görevini verip çalışmasına imkân vererek yumuşat ki, böyle yumuşatılması ile nefretinin önüne geçmiş olursun. Onu zamana bırak. Zira saatler, ömürleri yerbitirirler. Hikmetli bir sözde şöyle geçer: “*İnsanlar saatlerle sınırlanmışken, zaman çok geniştir.*” Ona, sana kötülük yapmakla iştigal edeceği bir boşluk bırakma ki, senin yerini almak için seni bahane edemesin. Çünkü zorda olan, cesur olur. Bütün bunlarla beraber, eğer bir gün kader ona bir nasip sunarsa, sen ona iyilikte bulunmuş olduğundan, o da sana karşı bu iyiliğin hakkını gözetir. Denilmiştir ki: “*Adamlara iyilik yapmak, ikbalin (yükselmek, ilerlemek) alametindedir.*” Hikmet sahiplerinden biri şöyle demiştir: “*İmkân elverdikçe hayır işle; zira hayır işlediğin günler geçse bile, hayırların methi mutlaka sana döner. Zaman, senin lehine iken iyilik yap ki, zaman senin aleyhine olduğunda, sana da iyilik yapılsın. Genişlik zamanını, dara düşeceğin zaman için azık yap.*” Bir gün kader, rakibine istediğini vermeyip onu bundan mahrum bırakırsa, sen sözü geçen davranışlarda bulunarak korktuğun şeyden emin olmuş, ona hep iyilik yapmış ve çaba sarfetmediğin halde arzuna ulaşmış olursun. Hikmetli bir sözde şöyle geçer: “*İhtiyaçlar ancak çaba sarfederek istenir; fakat kaderle elde edilir.*” Sen, bu durumda iyiliklerinle teşekkürü hak etmiş ve rekabetten geri duruşunla elini güçlendirmiş olursun.

Sen, mazeretin ve teşekkürü hakedişin ile rakibini kendine itaate mecbur eder ve seninle bir daha rekabete girişmesini önlersin. Buna ilaveten, o seni bir ümit kapısı bilecektir. Çünkü o, senden yalnızca iyilik görmüş, ihtiyaçlarını her zaman seninle karşılamıştır. Hikmetli bir sözde şöyle geçer: “*Her kim ki zıtları barıştırabilirse, emeline ulaşır.*” Başka bir hikmetli sözde şöyle geçer: “*Bilgelerden birine, yetenek nedir? diye sormuşlar. O da cevaben, rakiplerle kardeşlik yapabilmek, düşmanları idare edebilmektir, demiştir.*”

Seninle rekabet edemeyecek derecede olan birileri, sana düşmanlık edebilir. Ona, biraz mühlet ve arzuladığı şeyden ver ki, bu ikisiyle onu denemiş olursun. Sonuçta düzelir veya bozulur. Düzelirse ona yardımcı olunmalı, bozulursa uyarılmalıdır. Erdeşîr Babek²²² şöyle demiştir: “*Acıktığında şereflinin, doyduğunda*

²²² Sâsânî Devleti'nin kurucusu ve destan kahramanı hükümdar (m. 228-242). Eski Farsça'da (Avesta dili) Rtaşîra Artaherhes, Orta Farsça'da (Pehlevî) Ar-taşîr (Ardaşîr) şeklinde telaffuz edilen ve

alçak kimsenin saldırmasından kork.” Hikmetli bir sözde şöyle geçer: “Düşmanlığın sebebi, ilginin azlığıdır (ilgi göstermemektir).” Süleyman b. Davud -selam her ikisinin üzerine olsun- oğluna şöyle demiştir: “Bin dostunun olmasını çok görme, bin bile azdır. Bir tek düşmanının olmasını da azımsama, bir bile çoktur.” Zamandan ve zamanın insanlarından selamette olmak, sahte hayallerdendir. Bu nedenle sen, bu tür yalan hayallerini azalt, çoğaltma.

Rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: “*Ademoğlu bu dünyanın sadece selamet ve esenliğini elde etse bile, bu ikisi ona öldürücü bir hastalık olarak yeter*” (و لم يصب ابن ادم من الدنيا الا الامن و السلامة لكفي بهما داء قاتلا).²²³ Hikmetli bir sözde şöyle denmiştir: “*İnsanlar, sabır etme hususunda birbirlerinin yardımcılarıdır.*” Ebû İshak İbrahim b. Mehdî (162-224/778-838)²²⁴ şöyle demiştir:

*“Nefisler ölümden korksalar da, onları güçlendiren emelleri var,
İnsan onları genişletir, zaman daraltır; nefis yayar, ölüm ise dürer.”*

Reayayı Korku ve Fesada Karşı Savunmak: Dördüncü kısım, reayayı korku ve fesada karşı savunmakla ilgilidir. Başıbozukluk zulümden; karışıklık ise ihmalden doğar. Bu ikisi, kötü bir hareket tarzı ve siyasetin ifrat veya tefritinden kaynaklanan bozukluklardır. Hâlbuki reaya, mülkü ayakta tutan temel ve onun hazırlıkta desteğidir. Şayet reaya ihmal edilirse, hem bozulur hem bozarlar. Reayaya zulmedilirse, hem helak olur hem de helak ederler. Reayasının hali kötü olan hiçbir mülk, ayakta kalmaz. Mülk ile reyanın birbirleriyle ilişkisi, baş ve beden ilişkisine benzer. Bedenin yardımı olmadan baş var olamaz ve onun verdiği güç olmadan hareket edemez.

Reayana karşı senin üç görevin vardır. Birincisi, maiyetlerini iyileştirmek ve kazançlarını elde etmek hususunda onlara yardımcı olmandır. Bunun ile gelirlerin

"Kutsal padişah" (arde şehri [haşşre]) mânasına gelen bu isim, üçü Ahamenîler (milattan önce 559-330), üçü de Sâsânîler (m. 226-651) döneminde olmak üzere altı hükümdarın adıdır. İslâm dünyasında bu hükümdarlardan sadece Sâsânîler devletinin kurucusu olan Erdeşîr, Erdeşîr-i Bâbekân adıyla tanınmaktadır. Bazı kaynakların Erdeşîr-i Evvel şeklinde kaydettikleri bu hükümdarın hayatı hakkında yeterli bilgi yoktur. Kaynaklardaki bilgilerden, oğlu I. Şâpûr'un onun sağlığında m. 12 Nisan 240'ta hükümdar olduğu ve Erdeşîr'in yaklaşık m. 242 yılı şubatında öldüğü anlaşılmaktadır. Bkz. T. Yazıcı, "Erdeşîr", *DİA*, XI, 284-285.

²²³ Web ortamında yaptığımız araştırmalarda ve elimizdeki kaynaklarda bu hadîse rastlayamadık. Ancak bu manaya yakın bir hadîs: "*Hastalık olarak selamet yeter.*" Enes b. Malik tarafından rivayet edilmiştir. Bkz. İbn Habîb, *Ukâlâü'l-mecânîn*, s. 28.

²²⁴ Abbasî emiri, âlim, şair ve büyük müzik ustasıdır. Onun Şam emirliği döneminde o bölgeye huzur hâkim olmuştur. Bkz. Zehebî, *Siyer*, X, 559.

artar ve ülken onlarla bayındır hale gelir. Ata, Cabir'den (r.a.) Hz. Peygamber'in (sav) şöyle buyurduğunu rivayet etmiştir: “*İnsanların en hayırlısı, insanlara en faydalı olandır*” (خير الناس انفعهم للناس).²²⁵ Vehb b. Münebbih (34-114/654-732)²²⁶ şöyle demiş: “*İnsanlar arasında yaşamı en güzel olan kişi, insanların yaşamlarının onun yaşamıyla güzelleştiği kişidir.*”

İkinci görevin, onlardan sadece hakkın olan [vergileri] istemen ve bu hususta onlara adaletinle sorumluluk yüklemendir. Böylelikle onlar [vergileri] artırmaya ve itaat etmeye daha istekli olurlar. Denilmiştir ki: “*Senin kendisine kötülük yapmandan korkan kimse, senin için kötülük düşünür.*” [Vergilerin alınması işi için] bir başkasını görevlendirme. Zira reaya, o kişiye karşı geciktirici ve engel çıkarıcı olabilir. Hikmetli bir sözde şöyle denilmiştir: “*Reyanın yanındakilerini, idarecileri; askerlerin yanındakilerini, komutanları; din ve tevilde olanları ise; ancak din ve tevil uleması çıkarabilir.*”

Üçüncü görevin, onların sıkıntılarını gidermek ve onlara uzanacak zalim güçleri engellemek ile onları kuşatmaktır. Sen onlara karşı şefkatli bir baba gibi olursan, onlar da sana karşı salih evlatlar gibi olur. Zira sen çoban kılınmış kefil, hesaba çekilecek sorumlusun. Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: “*Hepiniz çobansınız ve güttüklerinizden mesulsünüz*” (كُلُّكُمْ رَاعٍ ، وَكُلُّكُمْ مَسْئُولٌ عَنْ رَعِيَّتِهِ).²²⁷

Reyadan dolayı, Allah'ın senin üzerinde bir hakkı ve sultanın onlarla ilgili sana bir talimatı (eseri) vardır. Öyleyse sen onları, iyiliğe şükretmen için bir fırsat bil ve onlar ile sultanının eserlerini süsle. Zira dünya bir bulut gölgesi ve bir rüya gibidir. Denilmiştir ki: “*Dünya, dünyanın aleyhine işler.*”

Rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: “*Dünyada bir yabancı veya bir yolcu gibi ol*” (كُنْ فِي الدُّنْيَا كَأَنَّكَ غَرِيبٌ أَوْ عَابِرٌ سَبِيلٍ).²²⁸ Hikmetli bir sözde şöyle denmiştir: “*Hayat ağacı her geçen gün biraz daha kurur.*” Hikmet sahiplerinden biri şöyle demiş: “*Her bir gün, kendi yarınına sevk edicidir ve her kişi elinin ve dilinin işlediği suçlardan hesaba çekilecektir. İmkânını ve zamanını fırsat bil, nefsinin yine nefsin için hesaba çek, bugünden yarınına hazırlan.*”

²²⁵ Taberanî, *Mu'cemü'l-kebir*, hadîs nr. 13646; el-Kudai, hadîs nr. 771; el-Münavi, hadîs nr. 217.

²²⁶ Vehb b. Münebbih b. Kamil b. Sic, tabîinin büyüklerinden ve anlattığı kıssalarla meşhurdur. Kader hakkında bir kitap yazdığı söylenir. Buhârî ve Müslim'in *Sahih*'lerinde onun ravisi olduğu sadece bir hadîs vardır. Bkz. Zehebî, *Siyer*, IV, 548.

²²⁷ Bu hadîs müttefakun aleyh'tir. Buhârî, el-Vesâyâ, hadîs nr. 9; Müslim, el-İmâre, hadîs nr. 20.

²²⁸ Buhârî, Kitabü'r-Rikak, hadîs nr. 6416.

Rum Hekimi, İskender'e şunları yazmış: *“Dünya'ya çok meyletme. Çünkü sen orada çok az kalacaksın.”* Bu konuda söylenen en hikmetli sözlerden biri, şairin şu sözüdür:

“Dertlerin yaşamınla beraberdir, Hayatı onlarsız yaşayamazsın.

Dünyanın tatlılığı zehirlidir, Balı zehirsiz yiyemezsin.

Tam olunca bir şeyin, noksanlığı belirir,

Tamam denince de hep zevali beklersin.”

Allah, Süleyman b. Davud'un –Allah'ın selamı her ikisinin üzerine olsun- tevbesini kabul edip mülkünü ona geri verdiğiğinde, o tahtına şunları yazmıştı: *“Afiyet gerçekleşirse ardından bela iner, selamet gerçekleşirse çürüme ortaya çıkar ve emniyet gerçekleşirse korku başgösterir.”*

ÜÇÜNCÜ FASIL

İKDAM (HAREKETE GEÇME) GÖREVİ

İkdam, vezirin sıfat ve meziyetlerindedir. İkdam; ister yönetmede ister vezirlikte olsun yeterlilik ve liyakatı gösteren en önemli görevdir. Çünkü ikdam, başarıyı; onun tersi olan geridurma ise başarısızlığı doğurur. Hikmetli bir sözde şöyle denmiştir: *“İkdam ile ayaklar yücelir.”*

İkdam, kaçırılmayacak bir fırsatı değerlendirmek ve belli bir güce ulaşılmışsa gerekir. İkdamin kapısı ise, zamanında ve o imkân dâhilindeyse çalınmalı. Şairin de dediği gibi:

“Bir işe kapısından girmezsen saparsın,

Kapısına yönelirsen yolunu bulursun.”

İkdam için gereken bütün bu şartlara ihtiyat ve azmini de eklemelisin. İhtiyat, işleri düşünerek yapman; azim ise, o işleri yapman gereken müddet içinde gerçekleştirmendir. İkdamin bu dört şartı yerine getirilmişse, kader dışında artık onun önünde bir engel kalmaz. Hikmetli bir sözde şöyle denmiştir: *“İki kişi bir şeyi arzularsa; onu, dini açıdan üstün olan elde eder. Eğer dinde eşitlerse, kişilik açısından üstün olan elde eder. Bunda eşitlerse, hangisinin yardımcıları çoksa o şeyi, o elde eder. Yardımcılar bakımından da eşit olurlarsa, o zaman bahtı açık olan o şeyi elde eder.”*

Sözü geçen şartlardan biri gerçekleşmezse ikdam, akıl sahiplerinin azimlerini kıran ve başarıya -kaderde yoksa eğer- ulaşmalarını engelleyen bir aldatmacadan

başka birşey olmaz. Kaderde yoksa eğer, denildi. Çünkü kaderin, kendisiyle ölçülebildiği bir ölçüsü yoktur. Hint Hekimi, şöyle demiştir: “Aciz kimsenin ihtiyaçlarını kendisi ile giderdiği sebep, tedbirli kişi ile muradının arasına girip ona ulaşmasını engelleyen sebebin ta kendisidir.” Büzürcmihr’e,²²⁹ “en acayip şey nedir?” diye sorulmuş. O da, “cahilin başarması, akıllının başarısızlığı” demiştir. Bir adam, Abdullah b. Tahir’in²³⁰ yanına geldi ve ona, “kendisini elde etmek için kararlı ve ihtiyatlı olmanın gerekmediği şey nedir?” diye sordu. O, soruyu soran adamdan üç gün mühlet istedi. Üç gün sonra adam gelip aynı soruyu tekrar sorunca, o da cevaben, “devlet” (talih, kader) dedi. Soran adam, “doğru söyledin, zaten bu cevabı senin dilinden verdirten de devlettir.” dedi. Bununla ilgili olarak bir hikmetli sözde şöyle denmiştir: “Kısmet, kendisine gitmeyen kişinin ayağına gider.”

İkdamın Çeşitleri: İkdam, faydayı celb etmek ve zararı defetmek için yapılan ikdam diye ikiye ayrılır. Faydalar elde etmek için yapılacak ikdam, iki kısma ayrılır: mülkü genişletmek, mülkün gelirleri artırmak için yapılan ikdam. Mülkü genişletmek için yapılacak ikdam işlemine dört şey eşlik etmelidir: ihtiyat, azim ve gerektiğinde teşvik ve tehdit unsurlarını kullanmak. Bu tür bir fayda için savaş yapmaktansa, hilelere başvurmak daha iyidir. Bu nedenle Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: “Savaş, hiledir” (الْحَرْبُ خُدْعَةٌ).²³¹ Bir hikmetli sözde şöyle denilmiştir: “Dört şey vardır ki, onları ancak ahmak kimse yapar: savaşmak, deniz yolculuğuna çıkmak, denemek için zehir içmek ve sır saklama hususunda kadınlara güvenmek.”

Gelirleri ziyadeleştirmek için adaletli olmak, iyilikte bulunmakla beraber yumuşak muamele etmek ve kolaylaştırıcı olmak gerekir. Bunların yapılmasıyla

²²⁹ Büzürcmihr, Sâsânî Devleti’nin yöneticilerinden Enüşirvan’ın oğlu ve Câmâsp’ın torunudur.

²³⁰ Ebü'l-Abbâs Abdullah b. Tâhir b. el-Hüseyin (230/844), Abbasîler devrinin önemli devlet adamı ve kumandanlarından. 182’de (798) muhtemelen Horasan’da doğmuş, çocukluk ve ilk gençlik yıllarını orada geçirmiştir. Babasının nezareti altında çok iyi yetiştirildiği anlaşılmaktadır. Hârûnürreşîd’in oğulları Emîn ile Me’mûn arasındaki hilâfet mücadelesinde Me’mûn tarafını tutan ve bu işte baş rolü oynayan babası Tâhir’in maiyetinde o da bu mücadeleye katıldı. Abdullah b. Tâhir, Horasan eyaletini on dört yıl kadar babasının prensipleri çerçevesinde idare etti. Memleketin refah seviyesini yükseltmek için bilhassa ziraate büyük önem verdi. Arazi sulamada kullanılan suyun düzenli şekilde sarf edilmesini sağlamak ve halk arasında bu yüzden çıkan kavgaları önlemek amacıyla Horasan fakihleriyle Irak fakinlerini bir araya getirerek kanunlar hazırlattı. Bu heyetin düzenlediği “Kitâbü'l-Kaniy” (Kanallar Kitabı) iki asır boyunca sulama işlerinde rehber olarak kullanıldı. Kaynaklarda Abdullah b. Tâhir’in köylülerin menfaatlerini korumak için memurlara talimat verdiği, herkesin tahsil yapma imkânına kavuşturulmasını istediği, onun zamanında bilhassa fakir köylü çocuklarının öğrenim için şehirlere gittiği kaydedilmektedir. Abdullah ilim, edebiyat ve felsefeye büyük önem vermiş, âlim ve sanatkârları himaye etmiş, bizzat kendisi de bazı ilmî tartışmalara katılmıştır. Abdullah b. Tâhir, 11 Rebûlevvel 230’da ölmüştür. Bkz. H. Dursun Yıldız, “Abdullah b. Tâhir”, *DİA*, I, 137-138.

²³¹ Müslim, el-Cihad, hadîs nr. 17.

bayındırlık ve ziraat faaliyetleri artar. Zira toprak, mülkün hazinelerini barındırır. Bu hazineleri, ancak gönüllü yardımcıları çıkartabilirler. Onlara ilişmemek, onlar için yeterliyken; zulmetmek ise onları ümitsiz kılar. Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: “*Rızkı, yeryüzünün derinliklerinde arayın*” (اطْلُبُوا الرِّزْقَ مِنْ خَبَايَا الْأَرْضِ).²³² O, bu sözüyle ziraat faaliyetini kastetmektedir. Hayrı herkes için olan yeşil bir ağaç dalını desteklemen, zararı herkese olan kurumuş bir ağaç kökünü söküp atmandan evladır. Yeşil olan dal tükenmez, buna karşılık kurumuş kök asla yeniden yeşermez. Acele edilip zamanı gelmeden o yeşil dala yaklaşırsa, o dal yok olur. Hikmetli bir sözde şöyle denmiştir: “*Kısmetler farklı farklıdır. Olgunlaşmamış meyveyi koparmada acele etme ki, olgunlaştığında onu tatlı olarak elde edebilirsin.*”

Seni çekip çeviren, senin olgunlaştığın vakti herkesten iyi bilir ve onun seninle ilgili seçimine güven. Hayatındaki bütün ihtiyaçları gidermeyi bir gününe sığdırmaya çalışma ki, böyle davranman sana çok ağır bir sıkıntı verir ve hiçbir şey yapamaz hale gelirsin. Aceleci olmaktan da çekin; çünkü bu durumda insanlar seni kötü bir halde görürler. Bir hekime insanların en şerhileri kimlerdir diye sorulmuş, o cevaben, “*insanların onu kötü görmesini umursamayandır*” demiş.

Zararları defetmek için yapılacak ikdam iki kısımdır. Birinci kısım, mülk ile ilgili bir sorunu gidermek için yapılacak girişimlerdir. Bu sorun ihmalden veya acziyetten kaynaklanır. İkinci kısım ise, gelirlerin azalmasını önlemeye yönelik yapılacak girişimlerdir. Bu sorun ise, nefretten veya zulümden kaynaklanır. Bu her iki sorunu, çıkış kaynaklarının zıddını yaparak çözebilirsin. Zira her hastalığın çaresi, devası olan zıddındadır.

Eğer mülk ile ilgili sorun, bir ihmalden kaynaklanmışsa, azmini harekete geçir; acziyetten kaynaklanmışsa, o takdirde ihtiyatını kullan. Gelirlerin azalması sorunu, eğer isyandan kaynaklanmışsa, tehditlerini ortaya koy; zulümden kaynaklanmışsa, adaletini göster.

Mülkle ilgili sözü edilen bu tür sıkıntılar, eğer senden kaynaklanmışsa, evvela sen hesaba çekilirsin ancak sonrasında kusurunu tamir edersen, kötülüğü iyiliğinle, çirkin işini güzel bir işle gidermiş olursun. Bu olumsuz durum, bir başkasından kaynaklanmışsa, kötülüğün sorumluluğu ona, iyiliğin övgüsü sana ait

²³² Bu hadîsi Beyhakî, Hz. Aişe'den rivayet etmiştir ve hadîsin, yeri ekip biçmeye işaret ettiğini belirtmiştir. Bkz. *Şu 'abü'l-ıman*, hadîs nr. 1175.

olur. Onun yaptığı kötülük, senden uzakta; senin yaptığın iyilik de, ondan uzakta kalır.

Ata b. Saib babasından, o İbn Ömer'den, Hz. Peygamber'in (sav) şöyle buyurduğunu rivayet etmişlerdir: “Hayırlı işler çoktur; fakat onları işleyecek olanlar azdır” (الخیر کثیر و قلیل فاعله).²³³ Hikmet sahiplerinden biri şöyle demiştir: “Hayrın kendisinden daha hayırlı olan, hayır işleyenlerdir; şerrin kendisinden daha şerli olan, şer işleyenlerdir.”

DÖRDÜNCÜ FASIL

HAZER (SAKINMA)²³⁴

Dördüncü fasıl hazer görevidir. “Dehr”²³⁵ hep sıkıntıları ve belalarıyla beraber gelir. “Dehrin” sözünde durması, aslında ihanet etmektir; sevmesi aslında öldürmektir. Hikmetli bir sözde şöyle denmiştir: “Dünya verdiklerini mutlaka geri alıcıdır. “Zaman” öyle kıskançtır ki içinde bulunan herşeyi değiştirir.” Abdülhamîd el-Kâtib, şöyle demiştir: “Dünyayı, ancak ondan kendini sakınanlar elde edebilir. Dünyanın kendilerine sahip olduğu kişiler ise, dünyadan emin olanlardır.” Abdülmelik b. Mervan (26-86/646-705)²³⁶ şöyle demiştir: “Gece ve gündüzden korununuz. Kaderlerin, gözlerin göremediği geliş vakitleri vardır. Eğer safdil bir şekilde hazırlıksız onlara yakalanılsa, onların isabetli oklarına ve peşisıra gelen sıkıntılı hadiselerine hedef olunur.” Hikmet sahiplerinden biri şöyle demiştir: “Kim ki kendini tedbir alarak korumazsa, işini sağlam temellere oturtmazsa onun gücü yok olur ve acizlik ona hâkim olur.” Eğer kişi, bu gibi beklenmedik durumlara karşı uyanık olup tedbir alırsa, kendini koruyarak hazırlıklı olursa o badireleri azim ve

²³³ İbn Ebi Asım, *es-Sünne*, hadîs nr. 33.

²³⁴ Sözlükte; uyanık olma, tedbir almak, dikkat etmek, gözdeki ağırlık gibi anlamlara gelir. Bkz. İbn Manzûr, IV, 175.

²³⁵ Dehr, aslında dünyanın varolmasından yok olmasına kadar olan süreye denirdi. Daha sonraları uzun müddet anlamında kullanılmıştır. Zaman kelimesi az ve çok olan müddetleri ifade edebildiği halde dehr sadece uzun müddetler için kullanılır. Bkz. R. el-İsfahanî, *Müfredat ğaribi'l-Kur'an*, s. 173.

²³⁶ Ebü'l-Velid Abdülmelik b. Mervan, Emevî Devleti'nin sultanlarından ve Mervan b. Hakem'in oğludur. Tabînden olan Abdülmelik Medine'de doğmuş ve yine orada ilim tahsil etmiştir. Halîfe olmadan önce fakih ve abid birisiydi. Muâviye tarafından daha 16 yaşındayken Medine'de yönetici olarak görevlendirilmiş. Hicrî 65 yılında babası Mervan b. Hakem tarafından halîfe yapılmıştır. Onun döneminde dîvânlar Farsça ve Rumcadan Arapçaya çevrilmiş, harflere hareke ve noktalar konulmuştur. Ayrıca o İslâm tarihinde ilk dinarı basan kişidir. Onun zamanında Tevhabûn hareketi ile Ubeydullah b. Ziyad (53/673); Abdullah b. Zübeyr (72/692) ile Muhtar es-Sakafî arasında savaşlar yaşanmıştır. Onun valisi olan Haccac, İbn Zübeyr'i mağlub edip öldürmüştür. Hicrî 86 yılında Dımaşk'ta vefat etmiştir. Bkz. el-Mizzi, *Tehzibü'l-kemal*, XVIII, 408-413.

ihtiyatıyla atlatabilir ve yapması gerekeni yapmış tecrübeli biri olarak ayakta kalır. Şairlerden biri şöyle demiştir:

“Zamanın beklenmedik saldırıları vardır.

Ondan, kendini çokça sakın. Ve ondan hiçbir zaman emin olma.”

Kişi, bütün bu sakınmalardan sonra, önüne geçilemeyen ve geri çevrilemeyecek olan kader ve kazaya teslim olabilir. Ebû Derda (r.a.) Hz. Peygamber’in (sav) şöyle dediğini rivayet etmiştir: *“Dünyadan sakınınız. Zira o, Harut ve Marut’tan²³⁷ daha sihirbazdır”* (اِخْذُوا الدُّنْيَا، فَإِنَّهَا أَسْحَرُ مِنْ هَارُوتَ وَمَارُوتَ).²³⁸

Hikmet sahiplerinden birine: *“Saadete ulaşmış adam kimdir?”* diye sorulmuş, o cevaben: *“Dününü düşünüp de kendisi için dersler çıkarabilen kişidir.”* demiş. Şairlerden biri şöyle demiştir:

“Kendilerinden sakına durduğum şeyler, hep yanımdan geçip gitti,

Ve ağlatmadılar beni; ama sakınmadığım şeyler hep başıma geldi.”

Sakinmanın bir sınırı ve ölçüsü vardır. O sınır aşılsa, sakınma artık sakınma olmaktan çıkıp zillete dönüşür. Nasıl ki ikdamın bir sınırı vardır ve o sınır aşılınca ikdam artık ikdam olmaktan çıkıp tehevüre (delice saldırganlığa) dönüşür. Zira sınırlara dikkat etmeyip onları aşmak, sınırı olan şeylerde kusurlar meydana getirir. Hem ikdamın hem hazerin belli bir zamanı vardır. Eğer o zamana riayet edilmezse, hazer yenilgi, ikdam ise yıkım doğurur. O ikisinin ölçüsü, akıllıca bir tedbir ve zekice bir uyanıklıkla tam olarak ayarlanabilir. Hikmetli bir sözde şöyle denmiştir: *“Nefsin semerini, aklın eli tutmalıdır.”* Hikmet sahiplerinden biri şöyle demiştir: *“Sultan, seni idare görevlerinin başlarında hep sakınan, uygulama zamanlarında da hep ciddi biri olarak tanısın.”*

Hazer Dört Kısımdır: Farzları hususunda Allah’tan, görevlendirmesi hususunda sultandan, engel olması hususunda zamandan, düşmanların galibiyeti ve sinsi hilelerinden sakınmaktır.

Allah’tan Sakınmak: Bu görev, Allah’a itaate sevk eden dinin en önemli direklerinden biridir. Allah’tan sakınmak, onun emirlerini yerine getirmek ve yasakladıkları şeyleri yapmamakla olur. Kişi, ona itaat ederek emrettiklerini yapar ve yasakladıkları şeyleri ona karşı günah işlemek için terkeder. Zaten Allah’tan

²³⁷ Harut ve Marut, Hz. Süleyman döneminde Allah tarafından imtihan için yeryüzüne gönderilen ve sihir ilmine vakıf iki meleğin adıdır. Bkz. el-Bakara 2/102.

²³⁸ Beyhakî, *Şu’abü’l-iman*, hadîs nr. 9806; el-Muttakî el-Hindî, hadîs nr. 6065.

sakınması az olanlar ya dinini önemsemeyen ya da dinde aşırılığa kaçmış olanlardır. Bunlar, dünya hayatında doğru yolu bulamamış ve ahirette de vâidin kendilerini beklemekte olduğu kimselerdir. Hâlbuki dinde aşırılık hem nefse ağır gelir hem diğer insanların zemmini celb eder. İlk inen [kutsal] sayfalarda şöyle yazılmıştır: “*İzzet ve kuvvetli olmak, kalbi güçlü kılar; lakin onlardan daha üstün olanı Allah korkusudur.*” Çünkü Allah’tan korkan kimse alçalmaktan korkmaz ve ondan başka herhangi bir yardımcıya ihtiyaç duymaz. Ali b. Ebi Talib (r.a.) şöyle der: “*Kim ki bir işi Allah’a karşı günah işleyerek yapmaya çalışırsa ümit ettiği başarıya çok uzak, korktuğu başarısızlığa çok yakın olur.*” Hikmet sahiplerinden biri şöyle demiştir: “*En hayırlı huy, Allah’tan korkmaya en çok yardımcı olanıdır.*” Seleften bazısı şöyle demiştir: “*Dünyada senin sahibi olduğun şey, kendisi ile ahiretini düzeltbildiğin şeydir.*” Buhtürî²³⁹ şöyle demiştir:

*“Zaman (kaderin) seni takip ederken ey habire mal toplayan,
Bunun için şu kapıyı mı bu kapıyı mı çalayım diye habire düşünen.
Habire mal mülk topladın, diyelim. Peki, hiç düşündün mü ki?
Malları harcayabileceğin günleri de toplayabildin mi?”*

Sultandan sakınmak: Sultan kudreti ile baskın gelebilir, gücü ile tahakküm edebilir. Nefsine uyararak zannî olan bir bilgiyi, doğru bilgi diye kabul edip şüpheye dayanarak cezalandırabilir. Bu nedenle ona itimat etmek acziyettir. Onun yanında gevşeyip rahat hareket etmek ise çok tehlikelidir. Denilmiştir ki: “*Üç şeye güven olmaz: sultan, deniz ve zaman.*” Yine denilmiştir ki: “*Eğer sultan değişirse, ‘zaman’ da değişir.*” Bu nedenlerle en selametli yol, sultan memnunken de kızgınken de ondan korunmaktır. Zira onun moralı bozuk olursa karşıdakini suç işlemiş sayabilir ki, iyi adam birden onun yanında kötü adam olabilir. Dürüstlüğün ve samimiyetinle

²³⁹ Ebû Ubâde el-Velîd b. Ubeyd b. Yahya et-Tâî (284/897) *el-Hamâse* adlı eseriyle tanınan Arap şairi. 204 (819) veya 206 (821) yılında Halep’in kuzeydoğusunda bulunan Menbic şehrinde veya buranın köylerinden biri olan Zerdefne’de doğdu. Tay kabilesinin Menbic kolunun Benî Buhtür aşiretinden olan şairin annesi Şeybân kabilesindedir. İlk tahsilini doğum yerinde yaptı ve on altı yaşına kadar kabilesinin çeşitli kolları arasında yaşadı. Menbic ve Halep onda silinmez izler bıraktığı için şiirlerinde Halep, Menbic ve dolaylarına ait motiflere sıkça rastlanır. Bu devrede Kur’ân-ı Kerîm’in tamamını veya büyük bir kısmını hıfzetti, birçok şiir ve hutbe ezberledi; camilerde verilen derslere devam ederek dil ve edebiyatın yanı sıra fıkıh, tefsir, hadîs ve kelâm gibi temel İslâmî ilimleri de öğrendi. Böylece bedeviler arasında Beşşâr (167/783) ve Ebû Nûvâs (198/814) gibi mükemmel bir dil kültürü de alan Buhtürî’nin şiir kabiliyeti, diğer ilimlere olan ilgi ve kabiliyetine göre daha çabuk gelişmiştir. Muntasır 861’de halife olduğu sırada Buhtürî hacca gitti. Bazı Türk kumandanlarla birlikte babasına karşı komplo hazırladığı için daha önce ta’rizde bulunduğu Muntasır ve diğer devlet adamları hakkında kaside yazmaya devam etti. Fakat Mütevekkil’den gördüğü ilgiyi bunlardan göremeyince 892’de doğum yeri olan Menbic’e döndü ve burada vefat etti. Bkz. Z. Tüccar, “Buhtürî”, *DİA*, VI, 381-382.

onun sana olan bakışını düzelt ve ondan sakınarak onun sana karşı olumsuz bakmasını önle. Hikmet sahiplerinden biri şöyle demiştir: “*Sultanla arkadaşlık yaparken üç şeye dikkat et: devleti (mal, mülk zenginliği) reddet, hazeri elden bırakma ve ona karşı elinden geldiğince dürüst ol.*”

Sultandan sakınma üç yolla olur.

Sultandan Sakınmanın Birinci Yolu: Gevşemek ve nazlanmaktan kaynaklanan bir güvene kapılmamalıdır. Çünkü güven, sadece pişmanlık doğurur. Şairin dediği gibi: “*Çoğu zaman duyardım güvenenlerin sonradan utandıklarını,*

Ta ki başıma geldi ve ben de artık güvenip de utananlardayım.”

Denilmiştir ki: “*Gerçek yıkım; sultana naz yapmak ve bir işi mümkün değilken yapmaya çalışmaktır.*” Sultan seni öne geçirirse, sen nefesine hâkim ol; seni övdüğünde mütevazı ol, seninle dostluk kurar ise sen onu gözünde her daim büyük gör; sana sert davrandığında ona yumuşak davran, sana düşmanlık yapıp sana karşı suç işlerse buna sabret. Çünkü onun bu tür hatalar işlemeye kuvveti var. Senin bunlara katlanmaya sabrın çok olsun. Bazen sana iyi muamelede bulunması bir oyun, kötü muamelede bulunması bir plandan kaynaklanıyor olabilir. İlk inen [kutsal] sayfalarda şöyle denilmiştir: “*Sultanın sevgisi ve meyli, otların üzerine düşen yağmur serpintisine benzer.*” Hindistan hikmet erbapları (bilgeleri) şöyle demişlerdir: “*Kralların, dostlarına karşı vefasız davranmaları ve onlardan [kaybettiklerine karşı]* ²⁴⁰ *hiç oralı olmamaları; tuttuğu dostu kaybedince ikincisini bekleyen fahişenin tutumuna benzer. Zira müşterilerinden biri giderse yerine diğeri gelir.* Bir Arap atasözü şöyle der: “*Sultanın ne yapacağı hiç belli olmaz; çünkü o her an değişir.*”

Sultanın, sana karşı kötü olduğunda, sen onun eline bir bahane verme. Çünkü bir bakarsın hakkı kabul edip vefalı davranır veya senin sabrına karşılık yumuşar ve yaptığından vazgeçer. Bununla ilgili *Kelile ve Dimne* kitabında şöyle bir mesel geçer: “*Sultan ile arkadaşlık yapan, arslana binmiş adama benzer. İnsanlar ondan korkarlar, ancak o bindiği arslandan daha çok korkmaktadır.*” Musab b. Mansur, Ukbe b. Amr’dan, o da Hz. Peygamber’den (sav) onun şöyle buyurduğunu rivayet

²⁴⁰ Bu söz *Kelile ve Dimne* kitabından alınmıştır. Tercüme ettiğimiz eserin üç baskısında bu sözün İbn Mukaffa’nın yaptığı *Kelile ve Dimne* tercümesinden eksik olduğu ve bu halleriyle sözün yarım kalıp anlaşılmadığı görülmüştür. Bu eksiklik, İbn Kuteybe’nin *es-Sultan* adlı eserinden istifade edilerek tarafımızdan düzeltilmiştir. Bu sözün Arapça aslı için bkz. *es-Sultan*, s. 78.

etmişlerdir: “*Bahtiyar kişi, başkasından ibret alabilen kişidir*” (السَّعِيدُ مَنْ وَعَظَ بِغَيْرِهِ).²⁴¹

Hz. Peygamber’in (sav) şairi Hassan b. Sabit şöyle demiştir: “*Fettan zamana güvenme; zira ben zamana güvenmeyen bir görüşün takipçisiyim.*”

Sultandan Sakınmanın İkinci Yolu: İstediği şeylerde ona yardımcı olmalı, sevdiğini hususlarda ona muvafakat etmelisin. Haysiyete ve dine bir zararı olmadıkça onu hiçbir arzusundan vazgeçirmemelisin. Daha önemli bir işle meşgul olsan dahi, seni çağırıldığında ona hemen icabet etmelisin. Sen onun mülkünün yararına çalışıyor olsan da, o seni kendi isteklerini yerine getirmede isteksiz görürse, senin için hiçbir bahane kabul etmez. Zira o, seni önce kendisi, sonra mülkü için görevlendirmiştir.

Bazen nefis ve şehvetin galebesiyle o, kendi arzusunu, mülkünün işlerinden önde tutabilir. Bununla ilgili olarak Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: “*Bir şeye olan sevgin, seni kör ve sağır eder*” (حُبُّكَ الشَّيْءَ يُصِمُّ وَيُعَمِّي).²⁴² Yani hidayeti göremez, nasihatı işitemezsin. Sen, sultanın isteklerini yerine getirmeye çalış ki, senin hakkındaki düşüncesi değişmesin. Eğer onun arzuları dine ve haysiyete zarar verecek arzular olursa, bunun günahından ve çirkinliğinden şöyle hareket ederek kurtulabilirsin: Terketmesi kolay olsun diye onun bu arzusunun yerine yapabileceği başka bir şeyi ona yumuşak bir şekilde önerirsin. Eğer o, bu konuda sana yardımcı olursa, ikimizin dini selamette olur ve bu çirkinlikten ikiniz de kurtulursunuz. Ebû Hazm, Sehl b. Sad’tan, o da Hz. Peygamber’den (sav) onun şöyle buyurduğunu rivayet etmişlerdir: “*Allah’ın anahtarları insanlar olan hayır ve şer hazineleri vardır. Allah’ın kendilerini hayra anahtar, şerre kilit yaptıklarına müjdeler olsun. Allah’ın kendilerini hayra kilit, şerre anahtar yaptıklarına ise yazıklar olsun*” (إِنَّ اللَّهَ تَعَالَى خَزَائِنُ الْخَيْرِ وَالشَّرِّ، وَمَفَاتِيحُهَا الرِّجَالُ، فَطُوبَى لِمَنْ جَعَلَهُ اللَّهُ مِفْتَاحًا لِلْخَيْرِ وَمَغْلَاقًا لِلشَّرِّ، وَوَيْلٌ لِمَنْ جَعَلَهُ مِفْتَاحًا لِلشَّرِّ، وَمَغْلَاقًا لِلْخَيْرِ).²⁴³ şairlerden biri şöyle demiştir:

“*Yapmış olduğun hayırları, mutlaka bir gün karşında bulacaksın,
Ve bu yaptığın hayırlardan dolayı, çok ama çok mutlu olacaksın.*”

²⁴¹ Bu hadîs, bazı kaynaklarda İbn Mesud’un sözü olarak geçmektedir: (حدثنا علي بن عبد العزيز ثنا القعني (ح) وحديثنا يحيى بن عثمان بن صالح ثنا عبد الله بن يوسف قال ثنا محمد بن مسلم الطائفي عن عمرو بن دينار : عن أبي الطفيل عامر بن وائلة قال سمعت عبد الله بن مسعود رضي الله عنه يقول : إن الشقي من شقي في بطن أمه وإن السعيد من وعظ بغيره فأتيت حذيفة بن أسيد فقلت : ألا (تعجب من قول ابن مسعود ؟ قال : وما قال ؟ قال : إن الشقي من شقي في بطن أمه وإن السعيد من وعظ بغيره Bkz. Taberanî, *el-Mu’cemü’l-kebir*, hadîs nr. 8522, 3041, 3038; Abdürrezzâk, XI, 116, hadîs nr. 20076.

²⁴² Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, hadîs nr. 27548, 27588.

²⁴³ İbn Ebi Asım, hadîs nr. 231.

Sultan yapmak istediği kötü şeyde ısrar ederse, sen onu yumuşak bir şekilde terket ve ona bu konuda yardımcı olma. Çünkü bu durum, içine girildiğinde aldatan ve ondan kaçınıldığı vakit gizlenen bir hileye benzer. Sen akıl ve tedbirini kullanarak bu durumdan kurtulabilirsin. Böylece hem sultanın sana karşı değişmesinden hem de onun yaptığının vebalinden kurtulursun. Rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: “*Kiyamet günü, Allah’ın indinde en kötü kimse, başkasının dünyası için kendi ahiretini satan kimsedir*” (*إن من شرار الناس عند الله يوم القيامة عبداً أذهب آخرته*) (بدنيا غيره).²⁴⁴

Sultandan sakınmanın üçüncü yolu: Malın ve canınla onu ve mülkünü savunmalısın. Çünkü o asıldır ve sen o aslın bir parçasısın. Bu nedenle sen onu savunduğun zaman, gerçekte kendini savunmuş olursun. Onun durumu fenayken senin durumun iyi olamaz. O sana güvendiğinden rahat hareket eder, sana itimadından sorumluluğu sana bırakır. Sen, onun sana bu denli güvenmesine, liyakatınla ve eminliğine karşılık ver. Onu, korku ve çekincelerini bizzat kendisinin yok etmesine mecbur kılma ki, o da seni daha korkutucu ve çekinceli durumlarla başbaşa bırakmasın. Çünkü sen, ondan ve onun korktuklarından korkuyorsun. Bu nedenle aslında senin iki korkun ve çekincen vardır. Şair diyor ki:

*“Belalar eğer çok değilse, onlara katlanılabilir;
Ama artarlarsa onlar, artık katlanılmaz olurlar.”*

Ondan olan korkunu, onu savunarak yok edebilirsin. Böylece iki korku ve çekineden kurtulursun. Asım b. Ömer b. Hattab (r. anhûma) şöyle demiştir:

*“Sanki hiç yorulmamış ve zorluk çekmemiş olursun,
Ne zaman ki, talep edip arzuladığın şeyi elde edersen.”*

Sultanın vezir üzerindeki hakları: Bil ki, senin sultanının üzerinde hakların olduğu gibi, onun da senin üzerinde hakları vardır ve onun senin üzerindeki hakları üç tanedir.

Birinci hak: Sen onun mülkü ile ilgili işlerle uğraşmalısın. Bunu dört şeyi yaparak gerçekleştirebilirsin: Ülkesini bayındırlaştırmak, ordusunu güçlendirmek, gelirlerini artırmak ve halkını koruyup gözetmek.

²⁴⁴ Bu hadîsi Taberanî, Ebû Umame’den rivayet etmiştir. Bkz. el-Muttakî el-Hindî, hadîs nr. 14934.

İkinci hak: Onun kendisi ile alakalı işleri yapmandır. Bu da dört şekilde olur: İhtiyaçlarını gidermek, onun sıkıntılarına katlanmak, etrafındakileri eğitmek ve gelebilecek tehlikelere karşı hazırlık yapmak.

Üçüncü hak: Onun düşmanlarıyla mücadele etmendir. Bu dört şekilde olur: Kaleleri güçlendirmek, gerekli hazırlıkları tamamlamak, askerleri düzene koymak ve sınırları belirlemek. Sultanın haklarını eda et ve onun sana güvenmesi için şart koştuklarını yerine getir. Bu konuda bir gevşekliğin ve taksirin olursa onun intikam ve cezasından kork. Hikmetli bir sözde şöyle denmiştir: *“Her istediğini yapan, istemediği şeylerle karşılaşır.”* Beliğlerden biri şöyle demiştir: *“Kim başkasına çirkin davranmada ısrar ederse, başkaları da ona çirkince karşılık vererek onu acıtırlar.”* Bil ki, intikam almak badiresi, iyilikte bulunmaktan daha süratlidir. Çünkü intikamın kaynağı telaşlı öfke, iyilik yapmanın kaynağı ise sakin cömertliktir. Her zaman tetikte olursa bile intikam- bazen hazırlıksız yakalayabilir.

Bu konuda Ebû Zübeyd et-Tai²⁴⁵ şöyle demiştir:

*“Hayırlar asla hep beraber sana gelmezler,
Şerler ise selleri, yağmurlarını bile geçer”*

İranlılara ait bir hikmetli sözde şöyle denmiştir: *“Sultana arkadaş olan- ne de az güvende olur. Çünkü iffetli davranıp da eliaçık olmazsa, bu durum sultanın yakınlarının ona düşmanlık yapmasına sebep olur; eğer eliaçık olursa, bu durum da, sultanın yaltakçılarının onun hakkında dillerini uzatmalarına sebep olur.”*

Ey Vezir, bütün bunlardan dolayı senin korku ve sakınmaların; rahatlığın ve kendini emniyette hissetmenden daha çok olmalıdır. Bu ikisiyle her ne kadar yaşam sıkıntılı da olsa, senin esenliğin için bunlar gereklidir. Hikmet sahiplerinden biri şöyle demiştir: *“Sevmediğin şeylere sabrederek sevdiğin şeylere kavuşabilirsin ve sevdiğin şeylere sabrederek sevmediklerinden korunabilirsin.”*

Vezirin Sultan Üzerindeki Hakları: Onun senin üzerindeki haklarına karşılık, senin onun üzerinde üç hakkın vardır:

Birinci hak: O, idareciliğinde sana yardımcı olmalıdır. Bu dört şekilde olur: Senin elini güçlendirmek, icraatlarına izin vermek, ihtiyaçlarını karşılamada seni serbest bırakmak ve başkasına senin aleyhine bir fırsat vermemek. Sâbûr b. Erdeşîr²⁴⁶

²⁴⁵ Adı Münzir b. Harmele'dir. Tay kabilesindedir. İslâmiyet'in yayılışına tanık olmuş ancak Hristiyan olarak ölmüştür. 150 sene yaşadığı söylenmektedir. Bkz. Yâkût el-Hâmevî, I, 433.

²⁴⁶ Ebu Nasr Bahaeddin Sâbûr b. Erdeşîr (416/1025), Büveyhî veziri ve Bağdat'ta Dârülilim'in kurucusudur.

oğlu Hürmüz'ü kendisine veliahd tayin ederken ona şunları demiştir: *“Vezirin güçlü, sözünün dinlenir olması gerekir. Senin yanındaki makamı, onun başkasının önünde eğilmesine engel olmalı, sana olan güveni sana karşı dürüst olup gerçekleri söylemesine sebep olmalı, senin hakkındaki düşünceleri onu düşmanlara karşı mücadelesinde cesaretlendirmelidir. Son olarak onun dışındaki hizmetçilerinden hiç kimseye, asla ona verdiğin bu payeleri vermemelisin.”*

İkinci hak: Dört şeyde ona güvenebilmelisin: Suçsuz yere seni cezalandırmamalı ve bir ihanetin olmadıkça senin malına göz dikmemelidir. Senden düşük birisini, senin önüne geçirmemeli ve sana düşmanlık eden birisine fırsat vermemelidir. Bir sultan, oğlunu veliahd tayin ederken ona şunları demiş: *“Vezir ve yardımcılarının desteği olmadan, mülkünü istediğin gibi yönetemezsin. Onlara karşı esnek ol ki, onların sana itaat etmeleri, onları destekle ki sana yardımcı olmaları kolaylaşsın.”*

Üçüncü hak: Seni konumunla ilgili dört hususta koruması gerekir:

Birinci husus: Senin görünürde yaptığın kötü birşey yokken niyetinden şüpheye düşmemelidir. Eğer şüpheye tutunursa -gerçek bilgi ile zannı yok edebilecekken- seni zan ile sorgulamış olur. Hâlbuki kalpteki niyetlere bakarak hesaba çekmek, herşeyi bilen Allah'a mahsustur. Kısra b. Kubâd'a²⁴⁷ denilmiş ki: *“Senin yakınındakilerden bazılarının niyeti kötüdür.”* O , cevaben şöyle demiş: *“Ben bedenlerin hükümdarıyım, niyetlerin (kalplerin) değil, adaletle yönetirim razı olup olmamamla değil ve ben işleri araştırırım, niyetleri değil.”*

İkinci husus: Senin idareciliğinde bir sorun yokken senin yerine başkasını getirmemelidir. Bunu yaparsa, senin güvenin azalır ve çalışma azmin kırılır. Sana yüklenen başka bir görevi yapmaya da kendinde bir takat bulamazsın. Çünkü bir işi isteyerek yapmak, zoraki yapmaktan daha iyidir. Hâlbuki o, seni sendeki bir istikametten (olumlu özellikten) dolayı tutmuştu. Şimdiyse seni görevinden almakla, senin hakkını gaspetmiş ve kendisine zulmetmiş oldu. Ayrıca senin yerine gelen, onun için her zaman bir risk taşır. Kısra şöyle demiştir: *“Vezirlik makamı, ehil olmayanların o makama getirilmesi yanlışını asla kaldırmaz. Çünkü vezir; sultanın gözü, kulağı, dili ve kalbidir. Sultan kapılar ardında ve gözlerden ıraktadır. Vezir ise*

²⁴⁷ Kısra Enûşirvân I. Hüsrev b. Kubâd (m. 579), Sâsânî hükümdarlarındandır (iktidar yılları: 531-579).

onun mallarını korur, kusur ve yanlışlarını örter. Elbette, böyle bir konumda olan birisinin korunması ve gözetilmesi gerekir.”

Üçüncü husus: Kader ve kaza sonucu meydana gelenlerden dolayı seni suçlamamalıdır. Allah’a karşı olan itirazında seni hedef tahtasına oturtmamalıdır. Hâlbuki kader konusunda senin ile onun arasında hiçbir fark yoktur ve Allah’ın fiilleri nasıl olur da kullarının günahları olur. Hikmet sahiplerinden biri şöyle demiştir: “İşler, çalışıp çabalamakla istenir ancak kaderle gerçekleşir.” Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: “Allah kaza ve kaderini uygulamak istediğinde, akıl sahiplerinin akıllarını bir süreliğine alır da onlar hakkındaki kaza ve kaderini gerçekleştirir” (إذا أراد الله إيفاد قضائه وقدره سلب ذوي العقول عقولهم حتى ينفذ فيهم قضاءه وقدره).²⁴⁸

Dördüncü Husus: Taşıyamayacağın ve kaldıramayacağın yükü sana yüklememelidir. “Allah, kişiye taşıyamayacağı yükü yüklemmez.”²⁴⁹ Zira böylesi bir davranış sultanın tavır ve tutumunun değiştiğinin de bir göstergesidir. Rum Hekimi şöyle demiştir: “Sultanın tutum ve tavırlarının değiştiği önce gözlerinden anlaşılır. Değişme artıkça bu durum diline ve en sonunda ellerine yansır.” Mutasım²⁵⁰ şöyle demiştir: “Kim ki lehine veya aleyhine olsun hakikatı ararsa, onu bulur.”

Buraya kadar anlatılanlarla senin ve onun haklarınız eşitlenmiş oldu.

Sultan ve vezirin hakları: Kudretinden dolayı o senden üstedir, sende vekilliğinden dolayı ondan alttasın. Bundan dolayı onun hakları, senin haklarından önce gelir ve sen en ufak görevinden bile hesaba çekilirsin. Vezirlik vekilliğinin makamı gereği hareket et ve ona mülkün sahibi neyi hak ederse onu ver. Zira senin çalışmanın kazancı onadır, onun çalışmasının başarısızlığı da senin boynunadır. Mevbez Mevbezan (Kadılar Kadısı), *Kitabü'l-mülûk (Sultanlar Kitabı)* adlı eserinde

²⁴⁸ Kudai, hadîs nr. 1305. Şirvanizâde bu konuyla ilgili tercümesinde şunları söylemiştir: “Mütercim der ki: Bazı ulema, kaza ve kaderin beynini fark etmeyip mine'l-ezel ile'l-ebed cari olan ahval ve şunun sûret-i vukuu üzere a'yan-ı mevcudatta ber vech-i adetullah vukua gelen hükm-i külliyyeyi ilahiyeden ibarettir demiş ise de lakin “أفر من قضاء الله الى قدره” eser-i celilinin zahir mefadına nazaran beynlerinde fark mütehakkik olup ekser-i mühakkikin indinde kaza, layezalda “ala ma hiye aleyhi” eşyanın vukuuna müteallik olan irade-i ezeliyeden ibarettir. Kader dahi zaten ve halen kader-i mahsus ve takdir-i muayyen üzere eşyayı icaddan ibarettir. Bazı mütekelimlere göre kader, kable'l-ika umur-u takdirden ibarettir ve kaza ol takdiri infaz ile ademden fiil haddine ihraç eylemekten ibarettir. Hükema-i müteelihin'e göre kaza, “ala ahseni'l-vucuh” cümle mevcudatın feyezânına mebde olan inayet-i ezeliyyeden ibarettir. Kader dahi “ala vechi'l-intizam ve'l-ittisak” mümkünatın vucud-u aynıyeye hurucundan ibarettir.” Bkz. Şirvanizâde, s. 66.

²⁴⁹ el-Bakara 2/286.

²⁵⁰ Mutasım (180-228/796-842), Abbasî halîfesi olup Harun Reşid'in oğludur. Annesi ümmü'l-veled bir cariyeye olup adı Maride'dir. Ona sekizlenmiş denilirdi. Çünkü o sekizinci Abbasî halîfesiydi, sekiz fetih yapmıştı, halîfelikte sekiz yıl, sekiz ay ve sekiz gün kalmıştır. Denildiğine göre yanında yirmi bine yakın Türk köle varmış. İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, X, 324-326.

şöyle demiştir: “*Vezirler; sultanların sakınılan gözleri, işiten kulakları ve şahitlik yapan dilleridir.*” Zira sultanlar mesut olursa, onların vezirlerinden daha mesut kimse olmaz ve sultanlar helak olursa, yok olmaya onların vezirlerinden daha yakın kimse olmaz.

Vezirler, herhangi bir töhmet altında kalmamak için kendilerine karşı nasıl samimi iseler sultanlarına karşı öyle samimi olmalılar. Eğer kendi nefisleri için çalıştıkları gibi sultanları için çalışırlarsa onlara güven artar. Ne cesedi aleyhine herhangi bir ruh, ne de ruhu aleyhine herhangi bir ceset ittiham edilemez. Çünkü o ikisinin dostluğu bozulursa, her ikisi de fesada uğrar. Buna mukabil ikisinin dostluğu devam ederse, onların sahibi hep iyi halde olur.

Zamandan Sakınmak: Zamandan sakınmana gelince. Zaman farklı farklı renklere bürünür, yumuşaklığının ardından sertleşir; verdiğini hep geri alır ve birleştirdiklerini ayırır (topladıklarını dağıtır). Ebû Hazm²⁵¹, Ebû Bekir’den (r.a.) Hz Peygamber’in (sav) şöyle buyurduğunu rivayet etmiştir: “*Kimlerin evlerinde oturduğunuza, kimlerin topraklarını ekip biçtiğimize ve kimlerin yollarında yürüdüğünüze bir bakın*” (أنظروا دور من تسكنون وأرض من تزرعون وفي طرق من تمشون). Hikmet sahiplerinden biri şöyle demiş: “*Dünya öyle bir yerdir ki, o sana kalsa bile sen ona kalmazsın.*” Bir hikmetli meselde şöyle denmiştir: “*Kim ki zamanı şikâyet ederse, onun şikâyeti uzadıkça uzar ve kim ki belalara karşılamazsa, belalar onu karşılar.* Bazı belâğler şöyle demişlerdir: “*Dünyanın gelişi, çokça arzulayan kişinin gelişi gibidir; ama gidişi, kaçan kişinin (sırtını dönerek) gitmesi gibidir.*” O, hiçbir zaman aynı kalmaz ve durmadan değişir. Bir tarafı bozarak diğer tarafı düzeltir ve bir dostunu üzerek diğer bir dostunu sevindirir. Dünyaya meyletmek tehlikedir ve ona güvenmek ise ancak bir aldanmadır. Kays b. Hatîm²⁵² şöyle demiş: “*Günlerin adettir ki onun getirdikleri, bir taraftan sevindirirken, diğer taraftan üzer.*”

²⁵¹ Ebû Bekir b. Muhammed b. Amr b. Hazm el-Ensârî (120/738 [?]), Muhaddis tabîîn, hadîslerin toplanmasına yardımcı olan Medine valisi ve kadısı. 120 (738) yılında seksen dört yaşlarında vefat ettiği rivayeti dikkate alırsa 36/656 yılı civarında doğduğu söylenebilir. Adı ile künyesinin aynı olduğu kaydedilmekte, bazı kaynaklarda ise künyesi Ebû Muhammed şeklinde geçmektedir. Ensarin Hazrec koluna mensup olduğu için Hazrecî nisbesiyle de anılmaktadır. Ebû Bekir b. Hazm Emevîler döneminde çeşitli idarî görevlerde bulunmuştur. Ebû Bekir b. Hazm güvenilir bir muhaddis, aynı zamanda Medine’de kendi döneminin en iyi kadısı idi. İmam Mâlik, Ebû Bekir’in ensardan Medine’de valilik yapan tek şahsiyet olduğunu belirttikten sonra onun gibi mükemmel bir insan, başarılı bir vali ve kusursuz bir kadı görmediğini söyler. Ebû Bekir, oğlu Abdullah ile çok ilgilenir, onu hadîs sahasında ilerlemeye, hadîsleri tenkit süzgecinden geçirmeye teşvik ederdi. Abdullah, babasının tarih ve megazî konularına dair rivayetlerini ihtiva eden kitaplarının kaybolduğunu belirtmiştir. Ebû Bekir b. Hazm’in 100 (718), 110 (728), 117 (735) veya 120 (738) yıllarında ve-

Zamandan nasıl sakınılır? Zamandan dört yolla sakınabilirsin: Birinci yol: Onun yardımına güvenme ve onun genişliğine aldanma ki, devamlı tedbirli ve hazırlıklı olabilesin. Zira zaman, bir bakarsın ki değişir (bir kılıktan bir kılığa girer) ve avlar, bir bakarsın ki yumuşar ve sinsice yakalar. Denilmiştir ki: “*Zamanın öyle çetin halleri vardır ki, sen onlardan kurtulamazsın.*”

Ebü'l-Atâhiyye²⁵³ şöyle demiştir:

“*Zaman, bazen ehline yumuşasa da serttir,
Onun hareket eden belaları, sanki sabittir.*”

İkinci yol: Başkalarına iyilik, hayır ve güzellikler yapma imkânın olduğunda bu fırsatı kaçırmamalısın. Zira bunlar, belalar için senin azığın ve gelecek günler için bir yardımcıdır olur. Kendi kendine yeter oluşun, tedbir almana ve zengin oluşun, artırmana engel olmasın. Denilmiştir ki: “*Kişi içinde bulunduğu günün oğludur ve uykudan uyansın (zamanının kıymetini bilsin).*”

Rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: “*Beş şeyin kıymetini beş şey gelmeden önce bil: Yaşlılık gelmeden gençliğin, hastalık gelmeden sağlığın, fakirlik gelmeden zenginliğin, meşgaleler gelmeden boş vaktinin ve ölüm gelmeden hayatın kıymetini bil*” (*اعْتَبِرْ خَمْسًا قَبْلَ خَمْسٍ: شَبَابَكَ قَبْلَ هَرَمِكَ وَصِحَّتَكَ قَبْلَ سَقَمِكَ وَعِنَاءَكَ)* (*قَبْلَ فَقْرِكَ وَفِرَاعِكَ قَبْلَ شُغْلِكَ وَحَيَاتِكَ قَبْلَ مَوْتِكَ*).²⁵⁴ Said b. Müslim şöyle demiş:

“*Dünya iade edilecek ödünç alınmış hibelerdir,
Genişlikten sonra zorluk, zorluktan sonra genişlik vardır.*”

Üçüncü yol: Kendini çirkin işler yapmaktan alıkoymalı ve ellerini kötü işlere bulaştırmamalısın. Bunun ile günahların felaketinden ve kötü şeylerin başına gelmesinden kurtulursun. Sonuçta korku ve hatalarından emin olursun. Gücüne

fat ettiği kaydedilmektedir. Ancak 118 (736) yılına kadar kadılık görevine devam ettiğine göre 120 (738) yılında öldüğüne dair olan rivayet ağırlık kazanmaktadır. Bkz. S. Başaran, “Ebû Bekir b. Hazm”, *DİA*, X, 112.

²⁵² Ebû Yezid Kays b. Hatîm, Câhiliyye devrinde doğdu, İslâmiyet dönemine yetişti ancak müslüman olmadı. Evs kabilesinin Benî Zafer koluna mensuptur. Medineli şairlerdendir. Dedesi Adî ve babası Hatim öldürülmüştür. Babası öldürüldüğünde o daha küçük bir çocuktur. Büyüdüğünde dedesinin ve babasının katillerinden intikam aldı. Hz. Muhammed’in hicretinden önce Hazrecliler tarafından öldürüldü. Geniş biyografisi için bkz. *Divanu Kays b. Hatîm*, s. 11-14.

²⁵³ Ebü'l-Atâhiyye Ebû İshâk İsmâîl b. el-Kâsım b. Süveyd (210/825 [?]), Abbâsî devri şairlerindedir. 130'da (748) Kûfe'de veya Kûfe'nin batısındaki Aynüttemr'de doğdu. Ataları Aneze kabilesinin mevlâ'ları idi. "Çılgın" anlamına gelen Ebü'l-Atâhiyye lakabını niçin aldığı bilinmemektedir. Vefat tarihi hakkında farklı rivayetler bulunan Ebü'l-Atâhiyye oğlu Muhammed'e nisbet edilen bir rivayete göre 210'da (825), başka rivayetlere göre ise 211 (826) veya 213'te (828) ölmüş ve Bağdat'ta defnedilmiştir. Bkz. E. Ayyıldız, “Ebü'l-Atâhiyye”, *DİA*, X, 294.

²⁵⁴ Hâkim, *Müstedrek*, hadîs nr. 7927.

güvenerek ve kendini emniyette görerek gafil olma ki, bir bakarsın çepeçevre kuşatılıp götürülmüşsün. Rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: “Bir kötülüğün ardından hemen bir iyilik yap ki, iyilik o kötülüğü gidersin” (وَأَتبعَ السَّيئةَ الحَسنةَ تَمحها).²⁵⁵ İlk inen [kutsal] sayfalarda şöyle denilmiştir: “İmamlara yazıklar olsun ki, şekavet onlar ölünceye kadar onlardan ayrılmaz. Günahkâr bir babaya salih çocukları devamlı lanet okur. Zira o çocuklar ondan dolayı hep ayıplanırlar.” Hikmet sahiplerinden biri şöyle demiş: “Sen kötülüğü terk edersen, o da seni terk eder. Adalet sayesinde amacına ulaşanlar, ne de çoktur.” Midras b. Rib‘i, darb-ı mesel olmuş şu sözü söylemiştir: “Üzerinden ne kadar zaman geçse de hayır bakîdir, kötülük ise hazırlanan en kötü azıktır.”²⁵⁶

Dördüncü yol: Ahiret ve kıyamet günü için hazırlanmalısın. Bunu erteleme. Zira bir bakarsın zaman geçer, artık telafî edemezsin. Sakın dünya, seni ahiretinden alıkoymasın. Zira dünyanın aldatması ve kötülüklerinden dolayı onun ile işgal eden pek az kimse, onun günahlarından kurtulabilir.

Rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: “Ebedi hayata (ahirete) inanan kişi, nasıl olur da orayı bırakıp aldanma yeri olan (dünya) için çalışır” (يَا عَجَبًا كُلُّ الْعَجَبِ لِلْمُصَدِّقِ بِدَارِ الْخُلُودِ وَهُوَ يَسْعَى لِدَارِ الْغُرُورِ).²⁵⁷ Hikmetli bir sözde şöyle denmiştir: “Dünyayı boşamak, cennetin mehiridir.”

Dünyadaki günahlarına tevbeni keffaret yap. İbadetinle onun kötülüklerini izale et. Ondaki hakkını zayı etme ve nasibini de almayı unutma. “Allah sana ihsan ettiği gibi, sen de (insanlara) iyilik et.”²⁵⁸

Rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: “İnsanlar ikiye ayrılırlar. Biri var ki nefsinin satar da onu azad eder, diğeri ise onu bağlar

²⁵⁵ Ahmed b. Hanbel, hadîs nr. 22112.

²⁵⁶ “Aîşe-i Sıddîka’dan (r.anha) rivayet olunmuştur ki: “اللَّهُمَّ مَنْ وُلِيَ مِنْ أَمْرِ أُمَّيِّ شَيْئًا فَشَقَّ عَلَيْهِمْ فَاشْفَعْ عَلَيْهِ وَمَنْ وُلِيَ مِنْ أَمْرِ أُمَّيِّ شَيْئًا فَفَرَّقَ بِهِمْ فَارْفُقْ بِهِ” (Müslim, Kitabü’l-İmare, 1828). Yani; Ya Rabbi! Benim ümmetimin umuruna vali mutasarrıf olup onlara zulüm ve i’tisaf ile muamele eyleyen kimseyi amelinin misliyle mücazat eyle. İnsaf ve adalet ve rıfk ve mülâyemet ile muamele eyleyen kimseye eltaf ve inayat-ı ilahiyen ile mükafat eyle. Mütercim der ki: Sülale-yi Tahire Al-i Osmaniyye’den Gazi Sultan Selim Han-ı Sani Hazretleri, Mısır-ı Kahire’yi teşriflerinde reisilmühaddisin ve şeyhülislâm Zekeriyya el-Ensari Hazretlerine mulaki olup hakkında deavat-ı hayriyyesini talep eylediğinde Şeyh Muşarun ileyihi, dua makamında eser-i celil mezkûru rivayet buyurdular ki: Tebaa ve zirdestan hakkında adilane ve munsifane muamele eylediğin halde Cenab-ı Fahrî’l-Vera -aleyhi ekmelü’t-tehiyyat- Efendimizin duası sana kifayet eder. Eşhas-ı sairenin duasına ihtiyacın yoktur, demiş.” Bkz. Şirvanizâde, s. 68.

²⁵⁷ Beyhakî bu hadîsin mürsel olduğunu söylemiştir. Bkz. Şu’abü’l-ıman, hadîs nr. 9836.

²⁵⁸ el-Kasas 28/77.

(zincirler) da helak eder”²⁵⁹ (النَّاسُ غَادِيَانِ فَعَادَ نَفْسِهِ فَمُعْتِقُهَا وَمَوْتِقُ نَفْسِهِ فَمُوبِقَا) Ebû Musa'nın (r.a.) rivayet ettiğine göre Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: “Her müslümanın sadaka vermesi vaciptir. Bunun üzerine orada bulunan sahabiler: ‘Ya sadaka verecek bir şey bulamadıysa?’ diye sorunca. Hz. Peygamber (sav): ‘Kederli bir ihtiyaç sahibine yardım etsin.’ demiş. ‘Eğer buna da gücü yetmezse ne yapsın?’ diye sorunca, ‘hayrı emredip şerden (kötülükten) nehy etsin.’ diye buyurmuş. ‘Bunu da yapmazsa ne yapsın?’ dediklerinde ise o şöyle buyurmuş: “Kötülük yapmasın. Zira bu da bir sadakadır” (عَلَى كُلِّ مُسْلِمٍ صَدَقَةٌ قَالُوا إِنَّ لَمْ يَجِدْ قَالَ يُعِينُ ذَا الْحَاجَةِ الْمَلْهُوفَ قَالُوا إِنَّ لَمْ يَفْعَلْ) (قال يأمر بالمعروف و ينهى عن المنكر قَالُوا إِنَّ لَمْ يَفْعَلْ قَالَ يُمَسِّكُ عَنِ الشَّرِّ فَإِنَّهَا لَهُ صَدَقَةٌ)²⁶⁰

Zamanın Ehlinden Sakınma: İnsanlar, kendilerine verilmiş nimet ve selametten dolayı başkalarının kıskanılır. İnsanlar birbirinden farklı dört kısma ayrılırlar:

Birinci kısım: Hayır sahibi akıllı kimselerdir. Hayırlarıyla bir başkasına güven, akıllarıyla destek verirler. Öyle kimseleri bulmak saadettir ve onlardan yardım almak muvaffakiyete sebeptir. Her ne kadar bu kısım insanlar azsa da, bunları bulmaya çalış ki, onların hayır ve akıllarından istifade edesin. Rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: “Akıllıya danışsanız doğruyu bulursunuz ve ona muhalefet etmeyin ki pişman olmayasınız” (استرشدوا العاقل ترشدوا و لا تعصوه فتندموا)²⁶¹

Hikmet sahiplerinden biri şöyle demiştir: “En hayırlı seçim; hayırlı kimselerle dostluk kurmak, en kötü seçim ise şerli kimselerle ile dostluk kurmaktır.” Zira akıllı ve hayırlı kişiler -istisnalar hariç- aynı zamanda edep ve ilim sahibidirler. Hikmet sahiplerinden biri şöyle demiş: “Akıl olmadan edep, edep olmadan akıl olmaz.” Çünkü akıl ve edep ikilisi, ruh ve ceset ikilisine benzer. Ruhsuz ceset, sadece bir sûrettir ve buna mukabil cesetsiz ruh da adeta bir rüzgâr gibidir. Bu ikisi birleşince güçlenir, ayağa kalkar ve ayağa kaldırırlar.

Eğer zaman seni, faziletleri kemale ermiş, ahlaki özellikleri güzelleşmiş sözü

²⁵⁹ Kab b. Ucre'den rivayet edilen bu hadîs farklı lafızlarla birçok muhaddis tarafından rivayet edilmiştir. Hadîsin Taberanî rivayeti: “النَّاسُ غَادِيَانِ : فَمُشْتَرٍ نَفْسَهُ فَمُعْتِقُهَا ، وَبَائِعٍ نَفْسَهُ فَمُهْلِكُهَا” (bkz. *Mu'cemü'l-kebir*, 15678). İbn Hibbân rivayetindeki lafzı ise şöyledir: “يَا كَعْبُ بْنُ عُجْرَةَ ، إِنَّهُ لَا يَدْخُلُ الْجَنَّةَ لِحَمِّهِ وَدَمِّ نَبْتَا عَلِيٍّ ، النَّاسُ غَادِيَانِ : فَعَادَ فِي فَكَارِكَ نَفْسِهِ ، فَمُعْتِقُهَا ، وَغَادٍ مُوبِقُهَا ، يَا كَعْبُ بْنُ عُجْرَةَ ، الصَّلَاةُ فُرْيَانٌ ، وَالصَّدَقَةُ نُطْفَةُ الْخَطِيئَةِ كَمَا يَذْهَبُ الْجَلِيدُ عَلَى الصَّفَا” Bkz. *Sahih İbn Hibban*, Kitabu'l-Hazer ve'l-İbahe, hadîs nr. 5683.

²⁶⁰ Buhârî, ez-Zekât, hadîs nr. 30.

²⁶¹ Kudai, hadîs nr. 680.

geçen öyle biriyle karşılaştırırsa, onu zor ve sıkıntılı günlerin için desteğin yap. Göreceksin ki o, senin sıkıntılarının ve zorluklarının giderilmesine kefil olacaktır. Havarileri İsa b. Meryem'e -Allah'ın selamı onun üzerine olsun- şöyle demişler: *"Kiminle arkadaşlık edelim?"* O , cevaben demiş ki: *"Konuşması, ilminizi artıran; görünüşü, size Allah'ı hatırlatan ve işleri, sizi Ahiret'e yönlendiren kişi ile arkadaşlık edin."*

İkinci kısım: Kötülük sahibi cahillerdir. Şerleri ile zarar verir, cehaletleri ile saptırırlar. Onlardan uzak dur. Zira onlarla beraber olmanın zararı, zehirden daha tehlikeli, oktan daha hızlıdır. Bu tür insanların şerleri cehaletleri ile yayılır, eğer onlar, terk edilirse zayıflar, onlarla beraber olunursa güçlenirler. Bu tür insanları kendinden uzak tutarak, onların şerrinden korunabilirsin. Onları kendine yaklaştırırsan, hem şer hem cehaletlerinin zararını görürsün. Hikmetli bir sözde şöyle denmiştir: *"Cahillerle arkadaşlık yapmak, cahilliktir."* İsrailoğullarına ait bazı kitaplarda şöyle denilmiştir: *"Rahat etmek istiyorsan, cahilden uzaktır. Zira kum, tuz ve demir taşımak, cahille beraber olmaktan daha kolaydır."* Cehaletin zararı kötülüğün zararından daha çoktur. Çünkü kötülüğün kanunu bilinir; ama cehaletin kanunu bilinmez. Denilmiştir ki: *"Cahil ya ifrat eder ya da tefritte bulunur."*²⁶²

Üçüncü kısım: Hayırhah cahil kişilerdir. Hayrından dolayı güven verir ancak cehaleti ile saptırır. Dilersen hayrından dolayı onu kendine yaklaştırırsın; ama cehaletinden dolayı onu kendinden uzaklaştırmalısın. Böylece onun hayrı, seni süsler ve sen onun cehaletinden güvende olursun. Abdülhamîd el-Kâtip, şöyle demiştir: *"Herşeyin bir özü vardır, nefsin özü ise akıldır."*

Dördüncü kısım: Akıllı ancak şerli kimselerdir, çok iyi hile ve plan yapabilirler. Onlardan gelecek bir olumsuzluğa karşı tedbirli davranmak kaydıyla, bu kimseler tehlikeli durumlar için kullanılabilirler. Ancak tehlikeli bir durum yoksa şerlerinden emin olmak için bunlardan uzaklaşılmalıdır. Asım, Zer'den, o da İbn Mesud'tan, o da Hz. Peygamber'den (sav) rivayet ettiklerine göre o şöyle buyurmuştur: *"Allah dinini, fasık bir adamla bile destekleyebilir"* (*إِنَّ اللَّهَ لَيُؤَيِّدُ هَذَا الدِّينَ*)

(*بِالرَّجُلِ الْفَاجِرِ*).²⁶³

²⁶² İfrat bir işte aşırıya kaçmak; tefrit ise onun zıddı olup bir işte mütesahil davranmaktır.

²⁶³ Müttefakun aleyh'tir (Buhârî, el-Cihad, hadîs nr. 3062 ve el-Meğazi, hadîs nr. 4204; Müslim, el-İman, hadîs nr. 111). "Müellifin işbu eser-i celil-i iradından ğarazı etvarı mezkure ile muttasif olan şahsın bazen istihdamına cevaz verildiğini isbat eylese de lakin eser-i mezkûrun makama münasebet-i külliyesi olmadığı cay-ı iştibah değildir. Eser-i celil-i mezkûr, kazıyye-i külliye-i

Sözü geçen bu tür insanlar, onlara yetecek biraz rızık ve razı olacakları şekilde gözetilmekle yetinirler. Aynı saldırgan bir canavar gibidirler. Aç bırakırsanız saldırır; onları doyurursanız yumuşarlar.²⁶⁴ Bu özellikteki insanlar, ihtiyaç zamanına saklanmalıdırlar. Çünkü zamanın öyle çetin belaları vardır ki, sadece zamanın en kötülere ile onlara karşı koyulabilir. Hüzeyfe b. el-Yeman'ın bir adama dediği gibi: *“İnsanların en kötüsünü yenmen seni sevindirir mi?”* Adam “evet.” demiş. O da adama: *“Sen ondan daha kötü olmadıkça onu yenemezsin.”* demiş. Sözü geçen türdeki insanlar, şerhlerin gelme zamanı için hazırda bekletilmeli. Çünkü onlar belaları iyi tanıyor, onlara iyi karşı koyar ve belalıları için de kahredicidirler. Zira demir, ancak yine bir demirle yumuşar. Her ne kadar şerrin şiddeti cazip ve nefsin istekleri baskın olsa da, bu tür şerhli insanların şerhlerinden ve hilelerinden korunacak tedbirler alınmalıdır. Hikmet sahiplerinden biri şöyle demiş: *“Şerhli insanlarla beraber olmak, tehlikelidir. Onlarla beraber olmak zorunda kalmak, deniz yolculuğuna çıkmak gibidir. Kişi orada bedenlen boğulmaktan kurtulsa bile, kalben kendini korkmaktan alamaz.”*

Eğer böyle kurnaz kimseler gayretsiz ve amaçsızlarsa onların belalarla mücadeleleri az ve etkisiz olur. Aksine eğer güçlü bir istek ve en yükseğe ulaşmak gibi bir amaca sahiplerse, o zaman belalara karşı en iyi ve etkili şekilde savaşır. Sen, böylelerine her iki halleri neyi gerektiriyorsa öyle muamele et. İstek, gayret ve amaçlarına göre ya onlardan sakınırsın veya onlara karşı rahat olursun. Böylece senin yönetim sistemin bozulmamış olur ve onların felaketli şerrinden güvende olursun. Ayrıca sen, ifrattan kaynaklanan korku hali, tefritten kaynaklanan gevşeme halinden uzak olursun. *“Allah herşey için bir ölçü tayin etmiştir.”*²⁶⁵

Buraya kadar akid ve hall görevleri detaylıca işlenmiş oldu. Muhakkak ki Allah herşeyin en iyisini bilir.

daime olmayıp bazı evkat ile mukayyed olduğu kerain-i zahiriyye delaletiyle müsbettir.” Bkz. Şirvanizâde, s. 72.

²⁶⁴ “Mütercim der ki: Kütüb-u ahlakta beyan olunduğu üzere zulüm linefsihi, insanda mevcut olan kuvvay-ı selaseden kuvvey-i shehevaniyyenin asarından ve zulüm ligayrihi dahi kuvvey-i gazabiyyenin asarından olup beynlerinde min ciheti'l-mebde fark-i külli mütehakkik olmasıyla bir şahsın ancak linefsihi zulüm, fiske ve fücur ile işigali saire hakkında kaziyye-yi adalete riayet ederek din ve şeriate müteallik umur ve ahkam-ı hakkaniyyete tevfiken icra ve infazına münafi değildir.” Bkz. Şirvanizâde, s. 72

²⁶⁵ et-Talak 65/3.

BEŞİNCİ FASIL

TAKLİD (TAYİN) VE AZİL (GÖREVDEN ALMA)

Tayin ve azil konusu vezirliğin ikinci yarısını oluşturur. Tayin görevi, tedbir (yönetme) ve taktırir (karar verme ve uygulama) tayinleri diye ikiye ayrılır.

Taktırir Tayini ve Çeşitleri: Taktırir görevlendirmesi, ilkeleri ve kaideleri henüz oluşturulacak şeylerde olur.

Birinci çeşit: Vezirin yanbaşıında olup bizzat yapabileceği bir işte olur. Vezirin bu tür işleri kendisinin yapması ve yerine getirmesi daha iyi olur. Zira bu tür işler, vezirin sorumluluk alanına giren asıl işlerindendir. Eğer vezir, önemli bir konuda kendi yerine başka birini görevlendirirse gevşeklik yapmış olur; konu önemsiz ise mazur görünebilir. Onun görevlendirdiği şahıs ise, o işle ilgili kararları onun izni olmadan gerçekleştiremez. Eğer kendi başına gerçekleştirse bu, onun o işten dolayı bir azille görevden alındığı anlamına da gelir. Çünkü böyle davranarak kendini memurken amir, sorumlu iken sorumluluk veren yerine koymuş olur.

İkinci çeşit: Vezirin bizzat yetişemediği ancak kendisine danışılabilceği bir işte olur. Bu gibi işlerde görevlendirme yapılabilir; fakat görevlinin alacağı kararlarda, vezirin imzası ve uygulaması şartı aranır. Böylece vekil, hem karar alan hem de kararı uygulayan olmamış olur. Bu tür vekillikte, vekillik sadece karar vermek ile sınırlıdır. Kararları uygulamak ise haddi aşmak anlamına gelir. Meğerki vekil bununla da emroluna, o zaman onun amiri haddi aşmış olur. Eğer ortada bir zaruret hali varsa, vekilin karar alması ve onları uygulaması tamamen serbest olur.

Üçüncü çeşit: Vezirin ne yetişebildiği ne de kendisine danışılabilceği bir işte olur. Bu gibi işlerde, karar alacak ve kararlarını bizzat uygulayacak bir vekil görevlendirilebilir. Ancak böyle bir görevlinin, üç şartı taşıması gerekir: Vereceği kararları yerine getirecek yeterliliğe, kendisini rüşvetten ve hiyanetten uzak tutacak bir güvenilirliğe ve uygulamalarında kendisine itaat edilmesini sağlayacak bir saygıya sahip olmak. Onda bu üç şartın yanında bütün yöneticilerde bulunması zorunlu olan üç şart daha olmalıdır: akıl, diyanet²⁶⁶ ve sağlam bir kişilik. Yöneticilikte aranan bu üç şarttan bir tanesinin bile eksikliği herhangi bir görevlendirilme yapılmasını engeller. Çünkü kişi, bu şartlardan birinin eksikliği ile

²⁶⁶ Mâverdü, burada her yöneticide bulunması gereken şartlardan bir olarak “diyanet” şartını ortaya koymuştur. Oysa *el-Ahkâmü’s-sultaniyye’de* (s. 30) tenfiz vezirliğinin zimmilerce de yapılabilceğini söylemiştir. Fuâd Abdulmunim’in dediği gibi bu, heralde onun sonradan vazgeçtiği bir fikir olsa gerek. Zira tercümesini yaptığımız eserini, o eserinden sonra kaleme almıştır.

görevin hakkını veremeyerek o görevin ehli olmaktan çıkacaktır. Bu üç şart, yöneticilik görevlendirmelerinin bütününde mutlaka bulunması gereken şartlardır. Aranılan diğer şartlar ise, görevin mahiyetine göre değişir. Kısra Ebreviz şöyle demiştir: *“Her kim ki kötü görevlilere güvenirse, bozuk fikir/görüş, yalan bilgi ve galip düşmanlardan kendisini kurtaramaz.”* Hikmet sahiplerinden biri şöyle demiş: *“Akıllı bir karış havada olanlara görev verme. Zira bunlar, haketmediği yerlere getirilmiş, kendilerine haketmediği ödüller verilmiş kimselerdir.”*

Tedbir Tayini ve Çeşitleri: Tedbir görevlendirmesi, ilkeleri ve kaideleri önceden konulmuş şeylerde olur. Bu tür işlerde vezir ile vezirin görevlendirdikleri ortaktır. Ancak vezirin görevi sadece gözetim, görevlinin görevi ise bizzat idare etmektir. Bu tür görevlendirmeler ordu ve mal (gelir-gider) yöneticiliği diye ikiye ayrılır.

Ordu İdareciliği: Vezir, ordu idaresi için kendine bir vekil tayin etmelidir. Onun çoğu zaman ordu ile birebir karşılaşılıyor olması buna engel değildir. Çünkü o, böyle yaparak vezirliğin saygısını korumuş ve ordunun nahoş durumlarına şahit olmamış olur. Ayrıca bunun ile askerlerin boş sözlerinden ve sert mizaçlarından korunmuş olur. Ordunun idaresinde, fikir ve siyaset etkilidir. Bu göreve seçilecek kişide, beş şart aranmalıdır.

Birincisi; askerleri kendine itaat ettirecek bir heybet sahibi olmalıdır. Çünkü o, kuvveti olan kimseleri yönetmektedir. Bu nedenle kendisinin de heybet kuvvetine sahip olması gerekir.

İkincisi; fikir ve siyaset sahibi olmalıdır. Zira ancak görüş ve siyasetiyle orduyu en doğru yola sevk edebilir.

Üçüncüsü; kalplerin sevgisini kazanmış ve sözünün dinlenir olması gerekir. Böylece askerler ile ayrılığa düşmekten ve zıtlamalardan korunabilir.

Dördüncüsü; onun ile askerler arasında mizaç ve ahlak yönünden benzerlik olmalıdır. Böylece ahlakları nedeniyle ona muvafakat etmede birleşir ve onun ile ayrışmaya girip ona muhalefet etmezler.

Beşincisi; niyeti ve itikadı sağlam olmalıdır. Barış zamanında ona teenni ve sükunet, savaş zamanında ise ikdam ve atılganlık hâkim olmalıdır. Böylece zamanına uygun hareket etmiş olabilsin. Denilmiştir ki: *“En iyi haslet, ihtiyaca denk düşenidir.”*

Sözkonusu şartları tamamlayan biri bulunursa ki, böyle birini tevfiğ olmadan

bulmak çok zordur, onu görevlendirmek vacip olur. Onun bu görevinde devamlılığının ve istikametinin sağlanması için hakları ve sorumlulukları noktasında ona adil davranılmalıdır. Hikmetli bir sözde şöyle denmiştir: “*Kimin hakkını eda edersen, ondan emin olursun.*” Denilmiştir ki: “*Göreve getirdiğini, ihanet etmeye mecbur bırakma. Çünkü senin kendisine yeterli olmadığını kişi de, sana yeterli olmaz.*”

Malların (Gelir-Giderler) İdareciliği: Gelirlerin idaresi işi, vezirin bizzat iştiğal etmemesi geren bir iştir. Gelirler, saygınlık ve ihtiyat ile muhafaza edilir; giderler ise ihtiyaç ve zaruretlere ile belirlenir. Bu nedenle mallar için görevlendirileceklerde ayrı ayrı bazı şartlar bulunmalıdır.

Dahl (Gelirler) İçin Görevlendirileceklerde Beş Şart Mevcut Olmalıdır: Birincisi; fitraten adil olmalıdır ki, adaletle davransın ve adil davranılmasını istesin. İkincisi; güvenilir olmalıdır ki, herşeyin hakkını verebilsin ve verilmesini istesin. Üçüncüsü; işinin gerektirdiği yeterliliğe sahip olmalı ki, böylece işlere düzen verebilsin ve onları zayi etmesin. Dördüncüsü; yaptığı işe hakim olmalı ki, gelirlerin nereden elde edilip nasıl artırıldığını bilsin. Beşincisi; muamelelerinde merhametli olmalı ki, işlerinde zalimce ve aptalca hareket etmesin.

Anlatıldığına göre İskender, yanında çalışanlarına nasıl muamele etmesi gerektiği hususunda istişarede bulunmak üzere öğretmenine mektup yazmış. O, cevaben ona şunları yazmış: “*İçlerinde kölelere sahip olup da onları iyi yönetenleri ordunun idarecisi yap, içlerinde malı mülkü olup da onları iyi idare edenleri, gelirleri idare etme görevine getir.*” Ömer b. Abdilaziz, Ziyad’ı nitelerken şöyle demiş: “*Toplarken küçük arılar gibi toplardı ve şefkatli bir annenin şefkati gibi şefkatliydi.*” Bu bir görevli için çok güzel ve ince bir özelliktir. Onu görevlendiren, onunla bahtiyar ve onun idaresi altındakiler, onunla mutlu olurlar. Bu gibi haller ile dirlik ve düzen heryere yayılır ve tastamam olur.

Harâc (Giderler) İçin Görevlendirileceklerde Bulunması Gereken Şartlar: Her idarecide bulunması gereken güvenilirlik şartından sonra, harâcın durumuna göre istenilen şartlar da değişir. Harâclar üç kısımdır: Birincisi; sabit ve belirlenmiş ücretlerdir ki, orduya ve ona eşlik edenlere ödenir. Bu göreve getirilmek için, ücretlerin ne kadar olduğunu ve kime ödeneceğini bilmek şartı aranır.

İkincisi; hediye ve sonradan ortaya çıkacak nafakalar (ihtiyaca binaen yapılan harcamalar) gibi arızı giderlerdir ki, idareci bunları sadece ödemekle memurdur. Bu

iş için görevlendirilmeye ise amirin gaye ve emirlerini bilmek şartı aranır.

Üçüncüsü; maslahatlara ve nafakalara harcanacak giderler gibi herşeyi ile idareciye bırakılmış arızı giderlerdir. Bu giderler, görevlendirilecek idareciye havale edilmiştir. Bu görev, ictihat yapabilmek ve takdir hakkı kullanmak gerektirdiğinden güvenilir olmak şartı ile beraber üç şart daha gerektirir:

Birinci şart: görevlinin, giderlerin nereye harcanması gerektiğini bilmesidir ki, haksız harcama yapmış olmasın. İkinci şart: görevli harcamalarda iktisatlı olmalı ki ne israf etsin ne de (israfın zıttı olan) taksirde bulunsun. Üçüncü şart ise ücret ve paraları sahih (tam ayarında) tutmalı ki ne zulmetsin ne de aldansın.

ALTINCI FASIL

AZİL (GÖREVDEN ALMA)

Azil iki kısma ayrılır.

Birinci kısım: Sebepsiz yere görevden almaktır ki, bu siyasetle bağdaşmaz. Çünkü her eylemin ve sözün mutlaka bir sebebi olmalıdır. Hiçbir sebep olmadan bir fiilde bulunmak veya bir söz söylemek abes ve saçma olur. Akıllıların siyasetleri ve görüşleri bunu onaylamaz. Denilmiştir ki: *“Azil iki çeşit boşanmadan biridir.”* Nasıl ki sebepsiz yere boşamak iyi birşey değilse, sebepsiz yere azil yapmak da iyi birşey değildir. Eğer görevli kişi, idarecilik işini tam anlamıyla yaptığı halde bu işte devam edemeyeceğine inanırsa, kendi nefesine yönelir. Bunun neticesi olarak da yaptığı işler sağlam olmaz. Bu çeşit bir azil ise, işte başarısızlık veya işten bıkkınlığa neden olur. Denilmiştir ki: *“Seni sevindirene vereceğin karşılık, onu üzmemelidir.”* Hikmet sahiplerinden biri şöyle demiş: *“Sevgisi güzel (sadık) olanın, fesadı (bozulması) çok çirkin olur.”*

İkinci kısım: Azlin, herhangi bir sebebe binaen gerçekleştirilmesidir. Bu sebepler sekiz tanedir:

Birinci sebep: Görevlinin bir ihanetinin ortaya çıkmasıdır. Bu durumda görevden almak siyasetin bir gereğidir. Buna ek olarak, çaldığı malların geri alınması ve ona caydırıcı cezaların verilmesi de gerekir; fakat ihanetinin sübutu, zan ve töhmetlerle olmamalıdır. Denilmiştir ki: *“İhanet eden, alçalmaya mahkûmdur.”*

İkinci sebep: Görevlinin zayıflığı veya liyakatinde bir kusurun bulunmasıdır. Güçsüzken yapılan bir iş, adeta boşuna yapılmış gibidir. Denilmiştir ki: *“Acziyet uyur; fakat gayret (azim) hep uyanıktır.”* Acizlik, sahibi için bir günah olmasa da bir

kusurdur. Siyaset, güçsüzlüğünden görevini yerine getiremeyen görevine devam etmesini onaylamaz. Onun önce azledilmesi, ardından güçsüzlüğüne bakılması gerekir: Eğer ona tevdi edilmiş görev çok ağır idiyse, ona daha kolay bir görev verilir. Eğer azim ve gayretinde bir eksiklik varsa, o zaman anlaşılır ki o ne bir göreve ne de başka bir işe ehil değildir. Ömer b. Hattab'ın (r.a.) şöyle dediği rivayet edilmiştir: *“Sizin haklarınız için kendilerini sorumlu tutmayanlara, siz de onların hakları için kendinizi sorumlu tutmayın.”*

Üçüncü sebep: Görevlinin zulmetmesinden veya ahmaklığından yaptığı işi yanlış yapmasıdır. Hâlbuki bu tür şeyler onun liyakatiyle bağdaşmaz ve siyasetin kabul etmediği bir durumdur. Bu durum karşısında vezir iki şey yapabilir: Ya onu azledip yerine başka birini görevlendirir veya ondan bir daha bunları yapmayacağına dair söz alarak onu bir daha zulmetmemesi ve aptalca kareket etmemesi hususunda uyarır. Bu gibi görevlilerin, karşı çıkan ve isyan edenlere zor kullanmak durumunda görevlendirmek üzere bekletilmeleri de siyaset gereği mümkündür. Denilmiştir ki: *“Her binanın bir temeli ve her toprağın bir ekip biçme şekli vardır.”*

Dördüncü sebep: Görevlinin yumuşaklığı ve heybetinin azlığından yaptığı işin dağılarak uzamasıdır. Bu sebep, siyaseti zayıflatan sebeplerdendir. Bu durumda vezir iki şey arasında muhayyerdir. Onun yerine daha güçlü ve saygın birini görevlendirir veya onun yanına kuvvet ve saygınlığını tamamlayacak başka birini görevlendirir. Vezir, bu iki seçenekten hangisi maslahata en uygunsa, onu yapmalıdır. Bunun yanında söz konusu görevlinin zayıflığının etkilemeyeceği bir göreve getirilmesi de mümkündür. Ali b. Ebi Talib -Allah yüzünü şerefli kılsın- şöyle demiştir: *“Zayıf bir yardımcıda ve cimri bir arkadaştta hayır yoktur.”*

Beşinci sebep: Görevlendirilenin liyakatinin tam olmasıyla beraber daha önemli başka bir işte ona ihtiyaç duyulmasıdır. Azletmenin en güzel çeşidi, bu olsa gerek. Aslında bu bir azletme değil, olsa olsa bir görevden alıp daha önemli başka bir göreve getirmedir. Bu azil çeşidiyle kişi rütbece yükselmiş olur. Bazı beligler şöyle demişlerdir: *“İşleri hususunda insanlar, ikiye ayrılır. Biri vardır ki, erdem ve liderlik kabiliyeti ile işini yüceltir, diğeriye düşük ve kusurlu olmasından dolayı yaptığı iş onu yüceltir. İş kendisiyle yücelen (büyüyen) kişinin tevazusu artarken, işi sebebiyle büyüyen kişinin kibri artar.”*

Altıncı sebep: Mevcut görevliden daha liyakatlı birinin bulunması halidir. Bu durumda ikisinin durumuna bakılır. Eğer daha liyakatlı kişinin, bu özelliği daha fazla

iş yapmasına sebep olarsa mevcut görevlinin azli, siyasetin bir gereğidir ve onun bu görevde devam etmesi onaylanmaz. “Fazladan iş yapmasına sebep olmayacaksa bile, görevlilerin seçiminde liyakati daha çok olanlara öncelik verilmesi kuralı”na göre yeterliliği daha fazla olanın bu göreve getirilmesi evladır. Ancak siyaset, mevcut görevlinin, bu görevini yerine getirebilmesinden dolayı bu görevinde kalmasına da cevaz verir.

Yedinci sebep: Liyakat sahiplerinden birisinin, daha çok gelir getireceğini vadederek mevcut görevlinin görevine talip olmasıdır. Bu vaadın sebebi aydınlanıncaya kadar mevcut görevli azledilemez. Çünkü bu iddia sahibi, sözkonusu görevi çok istemekte veya mevcut görevliye bir düşmanlık beslemekte olabilir. Yapılan araştırma sonucu, böyle bir vaadın gerçekleşmesi mümkün görünmezse, siyaset böyle yalan iddialarla onun görevden azline izin vermez. Ayrıca iddia sahibinin bilfiil kendisi bunu başlattığından onun uzaklaştırılması gerekir. Araştırma neticesinde, bu iddianın doğruluğu ortaya çıkarsa bunun nedeni olarak üç şık belirir:

Birinci şık; mevcut görevlinin eksikliğinden olabilir. O vakit vezir, onun görevine son verdikten sonra iki şey arasında muhayyerdir. O iddia sahibini veya başka liyakatli kimseleri bu göreve getirir.

İkinci şık; vaatte bulunan kişinin liyakatinin daha fazla olmasından kaynaklanıyordur. Bu durumda vezir, onu bu göreve getirmelidir.

Üçüncü şık ise vaatte bulunanın zalim ve ahmak olmasından kaynaklanıyordur. Bu durumda mevcut görevlinin azledilip onun yerine vaatte bulunanın getirilmesi siyaseten caiz değildir. Çünkü bu durum, azlolunmak istemeyip de azledilenlerin tekrardan göreve gelmek için vaatte bulunmalarına ve göreve geldikten sonra vaatlerini yerine getirmek için zalimce ve ahmakça hareket etmelerine sebep olur.

Sekizinci sebep: Görevlerin aynı zamanda bir emanet olmasından yola çıkarak, birisinin herhangi bir göreve damin (garantör) olarak talip olmak istemesi durumudur. Oysaki işlerin damine (garantöre) verilmesi, adil siyasetin ilkeleri ile bağdaşmaz. Bunun yanısıra eğer mevcut görevli, liyakatli ise zaten yapması ve yapmaması gerekenleri yerine getirmiştir. Adalet de işte budur. Damini olan kişi, işlerin zaten gerçekleşebileceği kadarına garanti verirse bunun bir faydası yoktur, daha fazlasını garanti ediyorsa, o zaman yaptığı işte zora başvuracaktır. Bu ise

beraberinde zulmetmeyi veya işi terkedip kaçmayı getirir. Çünkü o, borçlanmak için değil kazanmak için teminat verir.

Anlatıldığına göre Me'mûn, toprakların teminat kaydıyla başkalarına verilmesini istemiş, yanında bulunan Kadı Abdullah b. Hasan el-Anberi²⁶⁷ ona şöyle demiş: “Allah, sana bu toprağı emaneten vermişken, sen onu teminat ile elinden çıkarma.” Buraya kadar, tefvîz vezirliği ile ilgili akid, hall, taklid ve azil görevleri ayrıntılı olarak işlenmiş oldu.

YEDİNCİ FASIL TENFİZ VEZİRLİĞİ

Tenfîz vezirliği, tefvîz vezirliğinin görevlerini içermediğinden ondan daha sınırlı bir vezirliktir. Bu vezirliğin görevleri dört tanedir:

Birinci Görev Sultan ile Ülkede Yaşayanlar Arasında Elçilik: Tenfîz vezirliğinin birinci görevi, sultan ile ülke ahali arasında elçilik yapmaktır. Çünkü sultan, hacipleri vasıtasıyla azametli kılınmış ve ahali ile direk muhatap olmaktan korunmuştur. Bu nedenle ona, haşmetli bir elçi, saygın bir vezir gerekir. Bu elçiye, sultandan getirdiği emir ve yasaklar hususunda itaat edilmeli, sultana halkın istek ve ihtiyaçlarını götürürken saygı duyulmalıdır. O, adeta sultanın konuşan dili, işiten kulakları gibi olmalıdır. Söz konusu bu görev beş kısma ayrılır:

Birinci kısım: Sultan ile ordusu arasında elçilik yapmaktır. Sultanın emir ve yasaklarını orduya bildirip onlara bu emirleri yüklediği gibi, ordunun da isteklerini ve istihkaklarını sultandan alır. Bu görevde hem sert hem yumuşak olabilmeli ki, ordu teşvik veya tehdit gücünün yardımıyla ona itaat etsin.

İkinci kısım: Sultan ile çalışanları arasında elçilik yapmaktır. Bu görevde vezirin, evvela işlerin ve çalışanların durumuna vakıf olması gerekir. Ardından bir aksaklık görürse onu düzeltir, olumlu bir hal görürse onun devamlılığını sağlar. Bu görevinde, özellikle korkutma gücünü kullanmalıdır. Bunun ile çalışanları ihanet etmekten alıkoyup dürüstlüğe sevk edebilir.

²⁶⁷ Ubeydullah b. el-Hasan b. el-Hüseyin b. Ebi'l-Hurr el-Anberi, Basralıdır. Hicrî 100 veya 106'da doğduğu rivayet edilir. Hadîsçi bir ailedendir. Dedesi Hüseyin b. Malik Ebi'l-Hurr b. el-Haşhaş olup tanınmış hadîsçilerdendir. Babası el-Hasan b. el-Hüseyin de hadîs rivayet etmiştir. Mutezilî bir kelâmcı ve fakih olmasına rağmen Ubeydullah, kaynaklarda herkesin takdirini kazanmış, güvenilir ve akıllı biri alim, sünnete vakıf, güvenilir bir hadîsçi olarak tanıtılmıştır. Ebû Davud, Nesai, İbn Hibbân'ın da aralarında bulunduğu hadîsçilerin çoğuna göre sikâdır. Basra'nın ileri gelen fakih ve âlimlerinden olan Ubeydullah b. el-Hasan, h. 168 yılında vefat etmiştir. Geniş bilgi için bkz. H. Hansu, *Sünneti Yorumlamada Öznellik Sorunu: Ubeydullah b. el-Hasan Örneği*, s. 34-35.

Üçüncü kısım: Sultan ile reayası arasında elçilik yapmaktır. Ey Vezir, bu görev ile reyanın haklarını almalısın ve onların uğramış oldukları haksızlıklara kulak vermelisin. Dolayısıyla elinden geleni yapar, elinden gelmeyi sultana bildirirsin. Söz konusu görevinde yumuşak ve esnek olmalısın ki, insanlar haklarını alabilsin ve kendilerine yapılan zulmün zilletinden kurtulabilsinler.

Dördüncü Kısım: Sultanın devlet üzerindeki, devletin sultan üzerindeki haklarını tahsil etmek için elçilik yapmaktır. Vezir, bu görevinde hakları bizzat kendi eliyle alan ve veren olmamalıdır. Sultanın haklarını almada tehdit gücüne ihtiyacı varken, devletin sultan üzerindeki haklarını almada yumuşak olmalıdır.

Beşinci kısım: İşçilerin seçimi ve işlerin takibinde elçilik yapmaktır. Vezir, görevlendirilmesini veya görevden alınmasını istediğini sadece sultana iletir. Kendisi bizzat görevlendiremez ve görevden alamaz. Çünkü görevlendirme ve görevden alma tenfiz vezirliğinin değil, tefvîz vezirliğinin görev alanına girer. Bu kısımdaki görevlendirme ve görevden alma işini sultanın kendisi yapmasa da ancak onun emriyle olur. Bu kısımdaki görevi ifa etmek için vezirde beş şart bulunmalıdır: kuvvetli bir tahmin gücü, doğru seçim yapabilme becerisi, uyanıklık, çalışanların liyakat şartlarını, işlerin görev alanını ve sorumluluklarını bilmek. Bu şartlar onda mevcut olursa seçimleri övgüye şayan olur ve hataları azalır.

İkinci Görev Görüş Bildirme ve Danışmanlık: Tenfiz vezirliğinin ikinci görevi, görüşlerini sultana bildirerek ve onun ile istişare ederek ona yardımcı olmaktır. Çünkü sultanın görüşleri ve fikirleri kuvvetli olsa da işlerle bizzat o uğraşmamaktadır. Bu nedenle, onun işlere dair bir bilgisi olamayacağından işlerle ilgili bir fikir sahibi de olamaz. Bu durumda işlerle bizzat uğraşan birisine ihtiyaç duyar. Onun aracılığıyla sultanın bu işlerle ilgili bilgisi oluşur. Zira görenle görmeyen, haberi veren ile habere şahit olan bir değildir. Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: “*Haberdar olmak, bizzat görmek gibi olmaz*” (لَيْسَ الْخَبْرُ كَالْمَعَايِنَةِ).²⁶⁸

Buraya kadar anlatılanlara en çok vezir uyar. Bu yüzden o, bu göreve en layık kişidir. Farslara ait bazı kitaplarda şöyle yazılmıştır: “*Vezirin, sultan üzerinde üç hakkı vardır: Onunla kendisi arasında hacipleri kaldıracak, onu şikâyet edenleri ittiham edecek (fırsat vermeyecek) ve sırları ona açacak.*” Al-i Davud’a²⁶⁹ ait bir

²⁶⁸ Hâkim, Kitabü’t-Tefsir, hadîs nr. 3303. Bu hadîste duymak ile elde edilen bilginin bizzat görme ile elde edilen bilgi gibi olmadığı anlamı istifade edilebilir.

²⁶⁹ Müellifin “Al-i Davud” tan kastı, Hz. Davud’un (as) neslinden olanlardır.

hikmetli sözde şöyle denmiştir: “*Altın ve gümüş ayakları sabit kılar; lakin onlardan daha iyisi doğru bir istişaredir.*” Vezir, sultanının onunla istişare ettiği konuları -çok gizli değilse- başkalarıyla istişare edebilir. Ancak onlar, bu istişare konusunu diğer bir başkasıyla istişare edemezler. Çünkü onlar ile vezir arasında iki fark vardır:

Birinci fark; özellikle vezirin, memleket işleri ile başkalarının olmadığı kadar ilgili ve sorumlu olmasıdır. Bu özelliği -başkalarına değil- ona yardım almak gibi sorumluluklar yükler.

İkinci fark; Vezirin istişaresi memleket işlerine yönelik olduğundan daha genel iken, başkasının bu konuyu bir başkasıyla istişaresi sadece kendisini bağlayacağından daha özeldir.

İstişare edilecek gayeye göre, istişare edilecek insanlar da değişir. Hikmet sahiplerinden birisinin dediği gibi: “*Gayret isteyen işlerde cesurlarla istişare et, tedbir gerektiren işlerde ise korkaklarla istişare et.*” Çünkü bunu yaparsan korkakların taksir (kusur), cesurların tehevür (düşüncesizce hareket etmek) ayıbından kurtulursun. Aynı zamanda her iki görüşten yola çıkarak en doğru neticeye varmış olursun.

Sultanın Vezirle İstişaresi: Bu istişarede, vezir iki durumdan birinde olur:

Vezirin birinci durumu: İstişareyi başlatan sultandır. Vezire düşen, o konudaki görüşlerini söylemektir. Konu, ister mülk ister başka bir husus ile alakalı olsun. Ali b. Ebi Talib -Allah yüzünü şerefli kılsın- şöyle demiştir: “*Bazen gözleri gören kişi yolunu şaşırır, gözleri görmeyen kişi ise yolunu bulur.*” Söz konusu durumda vezirin iki sorumluluğu vardır: doğruyu bulmak için düşünmeye çalışacak ve düşüncesinin doğru olduğuna dair deliller getirecek. Böylelikle hem cevap vermiş hem delillerini öne sürmüş olur. Ayrıca hata yapmak vehminden ve töhmet altında kalmaktan kurtulur.

Vezirin ikinci durumu: Sultanla istişareyi başlatan vezirdir. Bu durumda vezir iki halden birinde olur.

Vezirin birinci hali: Vezirin istişarede bulunduğu konu ne bir faydanın elde edilmesi ne de bir zararın defedilmesiyle ilgilidir. Bu istişare, vezirin haddi aşması ve sultana karşı lakaytlığı anlamına gelir. Sultan; bundan dolayı ona kızarsa, bu onun hakkıdır. Buna kızmayıp katlanırsa, bu da onun erdeminden sayılır. Denilmiştir ki: “*Çok fazla samimiyet, süüzan (bir kişi hakkında olumsuz düşünceler) doğurur.*”

Vezirin ikinci hali: Vezirin istişarede bulunduğu konu, bir faydanın elde edilmesi veya bir zararın defedilmesiyle ilgilidir. Konu, sadece memleket ile ilgiliyse zaten bu vezirliğin görevlerindedir. Konu memleket ile ilgili değilse, o zaman bu vezirin sadakati gereği istişarede bulunmak istediği bir konudur. Vezirin bu durumda, istişareyi başlatma nedenini ve bu konuda doğru gördüğü düşüncesini açıklaması gerekmektedir. Nihayetinde en uygun görüş üzerinde mutabakat sağlanırsa, istişarenin sonucunu iki sebepten dolayı kimseyle paylaşmamalıdır.

Birinci sebep: Kararların sözlerle değil, yapılacak işlerle ortaya çıkması gerekir. Zira kararların işlerle ortaya çıkması başarı getirirken, sözlerle ortaya çıkması tehlike doğurur. Denilmiştir ki: *“Bir işin sağlamlaştırılmadan başkalarına söylenmesi, onun gerçekleşmesini zorlaştırır.”*

İkinci sebep: Sözü geçen istişare sonuçları, sultanın kalplerde saklanması gereken sırlarındandır. Bu sırrı, emaneti eda etmek ve selamete erişmek için saklamak gereklidir. Zira böyle bir sırrın ifşası, hem vezir hem de vezirin o sırra vakıf ettikleri için tehlike arz eder. Denilmiştir ki: *“Sırları açıklamak, şerli insanların özelliklerindedir.”* Yine denmiştir ki: *“Hastalıklardan korunmak, onlara karşı ilaç almaktan iyidir.”* Sultanlar, sırlarını ifşa edenleri afetmezler. Zira bu hem bir ihanet hem de bir cinayettir. Sırları ifşa eden kişinin -eğer bu işten sağsalim çıkarsa- en iyi hali, gözden düşüp zelil olmak veya uzaklaştırılıp küçültülmektir. İsrailoğullarına ait bazı kitaplarda şöyle denmiştir: *“Cahilin kalbi ile dili aynıdır.”* Hikmetli bir sözde şöyle denmiştir: *“Cahilin dili, onun ölümünün anahtarıdır.”* Yine bunun ile ilgili olarak denilmiştir ki: *“Hür insanların kalpleri, sırların mezarıdır.”*

Bazen hiçbir başka özelliği ve güvencesi olmayan kişiler, sultanın sırlarıyla bahtiyar olabilirler. Zira bunun ile en güzel emanetin emanetçileri, bütün azıkların sahibinin bekçisi olmuşlardır. Ancak bu durum, onların bunun ile sultana karşı bir nazlanma, lakaytlık içine girmemelerine bağlıdır. Çünkü lakaytlık kadar sultanların yanında ayakları kaydıran başka bir şey yoktur. Lakayt davranan çok az kişi, zilletten kurtulmuştur. Akıllı kişi için evla olan, sultanın ona karşı iyi olmasına karşılık edebini koruyup kendi değerini artırmaktır. Bunun aksi, akıllı kimselerin yapmayacağı bir şey olsa gerek. Denilmiştir ki: *“İdlalin (şımarmanın), genişlettiği (lakaytlaştırdığı) kişiyi, alçaltma darlaştırır (haddini bildirir).”* Hikmetli bir sözde şöyle denmiştir: *“Sultanın, sana karşı ünsiyetini artırırorsa, sen ona karşı iclalini (saygını) artır.”*

Üçüncü Görev Vezirin Melikine Yardımcı Olması: Tenfiz vezirliğinin üçüncü görevi; vezirin, sultanın gören gözü, işiten kulakları gibi olmasıdır. Vezir, gördüğü ve işittiklerini doğru bir şekilde sultanına iletmelidir. Çünkü o, sultana ortak yapılmış, özel bir konuma getirilmiş ve memleket işleri için seçilmiştir. Bu nedenle onun, mesaisini sultanın işlerine ayırması gerekir. Onun görmediği/işitmediği şeyleri onun adına görmeli/bilmeli ve ona iletmelidir. Zira vezir, bu iş için herkesten önce gelir. Bu görevi ifa ederken şu üç sorumluluğu yerine getirmelidir:

Birinci sorumluluk: Memleketin durumunu devamlı takip etmesi gerekir. Göremediğini, gördüğü gibi; gizli kalanları, açık olanlar gibi bilmelidir. Herhangi bir konunun doğrusu ile yanlışını; hangi sözün yalan hangisinin doğru olduğunu ayırtdebilmelidir. Denilmiştir ki: “*Hak (doğru) açık, batıl (yalan) karışıktır.*” Vezir, bu sorumluluğunda bir kusur veya bir gevşeklikte bulunarak bir yanlışla sebebiyet verirse, kusurunun sonucuna katlanır ve verdiği zararın ceremesini yüklenir.

İkinci sorumluluk: Bildiklerini geciktirmeden ve anında sultanının bilgisine sunmalıdır. Zira bir işi yapmak geciktirilebilir; ama o işle ilgili bilgilendirme geciktirilemez. Vezirin sorumluluğu sadece iletmektir, iş ve işlem yapmak değildir. Al-i Davud’a ait bir hikmetli sözde şöyle denmiştir: “*Cehaletini saklayan kişi, hikmetini saklayan kişiden hayırlıdır.*” Mademki vezir sultanının gören gözü ve işiten kulağıysa, yapması gereken onun gözü, kulağı gibi hareket edip bilgileri ona aceleyle ve doğru bir şekilde iletmektir. Sultan da ondan aldıkları bilgiye göre acil olanı, hemen yapabilecek; geciktirilebilir olan işler için de bir görüş ileri sürebilecek. Vezir, geciktirdiği bir bilgi sonucunda, sadakatini yerine getirerek herhangi bir tehlike doğmasını engellese de, sultanın korkusu onun peşini bırakmaz. Bu yönüyle tenfiz vezirliği, tefvîz vezirliğinden ayrılır. Çünkü tefvîz veziri, sultana hiçbir haber vermeden bir iş ve işlemde bulunabilirken, tenfiz veziri bunu yapamaz. Kısacası, tenfiz vezirliği sadece bildirmekle sorumluyken tefvîz vezirliği ise icraatte bulunmaktan da sorumludur.

Üçüncü sorumluluk: Vezir, sultana ister önemli olsun ister önemsiz olsun her şeyin aslını astarını açıklamalıdır. Bunu yaparken bir yakını kayırmamalı ve ona uzak olan birine zulmetmemelidir. Büyük olan işleri küçültmemeli; küçük olan işleri büyütmemelidir. Zira her kim ki büyük işlerin küçülmesinden ve küçük işlerin büyümesinden çekinirse, bu işler daha meydana gelmeden onlarla ilgili haberleri verir ve sonradan olacaklar için danışmanlığının gereğini yapar. Böylece o, daha

baştan herşeyi söylemiş, sonradan olanlar ile ilgili danışmanlığını yapmış olur. Şayet sonuçları söyleyip o işlerin öncesine ait bilgileri saklarsa, haber verme görevini öteleyerek sadece danışmanlık görevini yapmış olur. Haber verme görevini eda etmeyen bir vezir sadakatten ayrılmamış olsa da, bu durumdan dolayı kızmayı ve yerilmeyi hakeder. Denilmiştir ki: “*Sadece bir bakış ile yeşeren nice aşklar ve bir kelime ile çıkartılan nice savaşılar vardır.*”

Dördüncü Görev Vezirin Memleket İşlerine Yönelik Gayreti: Vezir, sultanının rahatı ve huzuru için kendi yorgunluğunu feda edecek, çağrıldığı zaman hazır olacak, tekrar tekrar çağırılmaktan sıkılmayacak. Zira o, sultanın konuştuğunda dili, baktığında gözü ve tuttuğunda elidir. Vezir, onun çağrısına icabet etmeli ve onun çağrılmalarından dolayı sıkılıp usanmamalıdır.

Sultanın endişe ve kaygılarında oluşan beklenmedik istekleri olabilir. Bu isteklerin zamanını ve sebebini kestirmek zordur. Vezir, bütün bunlara karşı hazır ve dikkatli olmalı ki, sultanın işlerini aksatmış olmasın. Zira aksatırsa, sultanda ona karşı bir nefret veya sıkıntı meydana gelir. Vezir için her iki durum da tehlikelidir. Çünkü sultan, kendi nefesine uyup gücüne güvenerek bazen gerçekleşmemiş bir suçla cezalandırabilir ve küçük bir suçu, büyük bir suça karşılık gelen cezayla, cezalandırabilir. Bu anlatılan cihette, tefvîz vezirinin durumu farklılık arz eder. Çünkü o, devlet işleriyle uğraştığı için sultanın çağrılarına icabet etmeyebilir. Tefvîz vezirinin görevi devamlı sultanın yanında bulunmak iken, tefvîz vezirinin görevi ise idarecilik yapmaktır. Bu nedenle tefvîz vezirliğinin yükü çokken, tefvîz vezirliğinin işi çoktur.

Sultanın yanında devamlı hazır olmak sıkıcı gelebilir. Ancak sultanın yanında olmamak da pişmanlık doğurur. Zira sultanın devamlı yanında olmak izzet veren bir yorgunlukken, onun huzurundan ayrılmak ise zillete düşüren bir rahatlaktır. Bu ikisi arasında ne kadar da fark var. O halde vezir, yorularak şeref elde etmek ile rahat ederek zillete düşer olmak arasında kendisi için uygun gördüğünü seçsin. Zira o, sultanın ondan istediklerine sabrederse kendisi de sultandan istediklerine nail olur. Bu durumda faraza istedikleri verilmese bile o devamlı güvende olur.

Enüşirvan şöyle demiştir: “*İşlerin başarıya ulaşmasında sabır gibi, nefreti celbetmede de kibir gibi hiçbir şey yoktur.*” Denilmiştir ki: “*Sultana hizmet edene, kardeşler de (reayadan olan diğer insanlar) hizmet eder.*” Bu gerekçelendirmeden yola çıkarak, sultanın soğuduğu kişiden kardeşlerin de soğuyacağı sonucu elde

edilebilir. Çünkü sultan, yönetiminde kendisine tabi olunan ve düşüncelerinde kendisine destek verilen bir kişidir.

Buraya kadar anlatılanlar ile tefvîz ve tenfîz vezirliğinin görevleri ile ilgili hususlar açıklanmıştır.

Tefvîz Vezirliği ile Tenfîz Vezirliği Arasındaki Farklar: Tayin edilmeleri özelinde tefvîz vezirliği ile tenfîz vezirliği arasında altı fark vardır:

Birinci fark: Sultan, tefvîz vezirini hem kendi hem de reayası ile ilgili görevler için görevlendirmişken, tenfîz vezirini sadece kendisine ait görevler için görevlendirmiştir. Zira tefvîz veziri, işleri kendi görüş ve düşüncesiyle idare eder. tenfîz veziri ise sultanın emir ve görüşleri doğrultusunda hareket etmek zorundadır.

İkinci fark: İcraatte bulunabilmesi için tefvîz veziri görevlendirilmesinde, akde ihtiyaç vardır. Tenfîz veziri ise sadece sultanın emirlerini yerine getireceğinden onun görevlendirilmesinde akde ihtiyaç yoktur.

Üçüncü fark: Tefvîz veziri yaptığı işlerden sorumluyken tenfîz veziri herhangi bir işten sorumlu tutulmaz.

Dördüncü fark: Tefvîz vezirinin görevden alınması açık bir söz ile ya da onun yerini tutan başka bir şeyle olur. O, yaptığı işi terk etmekle görevinden azlolmaz. Çünkü o, sözle o işleri yapma görevine getirilmiştir. Tenfîz veziri ise sadece emirleri yerine getiren bir memur olduğundan görevi terk etmekle azlolmuş kabul edilir.

Beşinci fark: Tefvîz veziri, sultan onu bu görevinden almayınca kadar görevi bırakıp terketmekle azlolmuş sayılmaz. Bu işler ona emanet edilmişti ve onun emaneti sahibine teslim etmesi gerekmektedir. Tenfîz veziri ise işini terk etmekle ya da işten geridurmakla azlolmuş sayılır. Çünkü ona teslim edilmiş bir şey yoktu ki geri versin.

Altıncı fark: Tefvîz veziri kalem ve kılıç gerektiren işleri yapmak zorunda olduğundan bu iki hususta yeterliliğe sahip olmalıdır. Tenfîz vezirliğinin ise ihtiyacı olmayacağından ne kılıç ne de kalem yeterliliği gibi şartları vardır. Tenfîz vezirliğinde olması gereken şartlar, her lider ve yöneticide olması gereken altı şarttır: ubühhe (büyüklük), minnet, himmet (gayret sahibi olmak), iffet, mürüvvet²⁷⁰ ve keskin görüşlü olmak.

²⁷⁰ Mâverdî, mürüvveti: “Kişinin halinin en güzel olması için çabalaması ve buna dikkat etmesidir.” diye açıklamıştır. Bkz. *Teshilü’z-zafer*, s. 9.

Fars vezirlerinin çoğu tenfiz veziri iken İslâm sultanlarının vezirlerinin çoğunluğu tefvîz vezirleriydiler. Tefvîz vezirliği sorumluluk ve görev alma vezirliği ike tenfiz vezirliği sadece destekte bulunma vezirliğidir.

SEKİZİNCİ FASIL

HUKUK (HAKLAR, SORUMLULUKLAR)

Sözü geçen her iki vezirlik, haklar ve ahitler hususunda ortaktır. Haklara gelince, sultanın vezir üzerindeki hakları sekiz tanedir.

Birinci hak: Vezirliğin sorumluluklarını yerine getirmeli ve memleket işleri için devamlı çaba içerisinde olmalıdır. Sultanın nasibini kendi, nasibinin önünde tutmalı ve bilmelidir ki, kendisinin iyi halde olması sultanının iyi halde olmasına bağlıdır. Sultanın durumu kötüyken vezirin durumu iyi olamaz. Zira dal kökünden beslenir. Kök düzgün olursa dalın da düzgün olması yakındır. Hikmetli bir sözde denmiştir ki: “*Kendisinden intikam alınacak çadırlarda kalma.*”

İkinci hak: Vezir, yorgunluk ve zorluklara katlanmalı; kızgınlık ve rıza halinde sabırlı olmalıdır. Yalnız başına bırakıldığında bile işinden soğumamalı, yok eğer soğursa bu onun dayanıksızlığını da gösterir. Vezir, yorgunluğuyla, rahatlığı elde etmeye çalışmalıdır. Bununla ilgili olarak denmiştir ki: “*Rahata kavuşmak, istirahatın azlığıyla gerçekleşir.*” Abdülhamîd el-Kâtib şöyle demiştir: “*Ayaklarını yor. Çünkü nice yorgunluklar vardır ki, sahibini öne çıkartmıştır (başarıya ulaştırmıştır).*” Vezir, sadece rahatını düşünür ve keyfine bakarsa, o rahatlığı elinden alınır ve ondan nefret edilir. Böylece hem kendisi zayi olur (derecesini, makamını kaybeder) hem de rahatını heba etmiş olur. Bu nedenle onun böylesi bir halde bulunması, kendisi için oldukça tehlikeli bir durumdur. İsrailoğullarına ait bazı kitaplarda şöyle denmiştir: “*Şehvetleri seven kişi, kendi nefisini sevmiyordur.*”

Üçüncü hak: Sultanın kendisine yaptığı iyiliklere teşekkür etmeli, kötü muamelelerini sultana verildiği gibi mazur görmelidir. Küçük olsa da yapılan iyiliğe teşekkür etmeli; çok olsa da yapılan kötü muameleyi mazur görmeli ki, teşekkürü ile yapılan iyilikleri artırsın, mazur görmesiyle kötü muameleyi izale edebilsin. Bu ikisini yapmazsa ona yapılan iyilikler azalır, kötü muameleler çoğalır. Denilmiştir ki: “*İnsanlar arasında kendisine iyilik yapılmayacak adam, nankör olan insandır ve iyilik yapılacak adam da iyiliğe teşekkür eden insandır.*”

Dördüncü hak: Sultanının güzel özellikleri bilinmiyorsa bunları izhar etmeli ve kötü özellikleri varsa bunları gizlemelidir. Çünkü sultanın iyilikleri ona da vezire de verilir ve bunlarla o ve vezir de nitelenir, kötülükleri de vezirin kötülüklerinden sayılır ve ona öylece bakılır. Bu nedenle vezir, sultanın iyiliklerinin celp ettiği övgülere ortak olduğu gibi, onun işlediği kötülüklerin zemminde de ona ortaktır. Bazen sultan, kendine yakın gördüğü kişilere güvenerek ve nefesine uyararak saklanması gereken fiilleri [açıktan] işleyebilir. Bu gibi durumları saklaması gereken birinci kişi, vezirdir. Zira vezir, sultana açılan kapı hükmündedir. Kapı ise sırları örter, ifşa etmez. Denilmiştir ki: *“İnsanların arasında ulu orta yapılan nasihat, azarlamadan başka bir şey değildir.”*

Beşinci hak: Sultanına itaatte niyeti halis ve içi dışı bir olmalıdır. Çünkü kalpler, bedenlerin yularını tutup çekebilir. Beden ve kalp ortak karar verirlerse ne ala, aksi halde kalp güçlüdür ve bedeni istediği yöne çekmekte de kuvvetlidir. Şairin dediği gibi:

“Sizi bilinçli olarak ziyaret etmedim; lakin bu aşktandır.

Kalp nereye isterse ayak da onunla gitmeye mecburdur.”

Kalbini halis kıl ki, bedeninin sana itaat etsin. İçini güzelleştir ki, dışın da güzelleşsin. Zira kalpler içte olanları gösterir, örtüleri kaldırır ve sırları açığa çıkarır. Mücahid’in, Numan b. Beşir’den rivayet ettiğine göre Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: *“İnsan vücudunda bir et parçası vardır. O düzelirse bütün vücut düzelir. O bozuk olduğunda bütün vücut ifsat olur. İyi bilin ki, işte o et parçası kalptir”* (أَلَا إِنَّ فِي الْجَسَدِ مُضْغَةً إِذَا صَلَحَتْ صَلَحَ الْجَسَدُ كُلُّهُ ، وَإِذَا فَسَدَتْ فَسَدَ الْجَسَدُ كُلُّهُ أَلَا وَهِيَ الْقَلْبُ).²⁷¹

İsrailoğullarına ait bazı sahifelerde şöyle denilmiştir: *“Bir insanın kalbi, o insanın yüzünü iyi veya kötü değiştirir (yüzüne yansır).”*

Altıncı hak: Vezir, sultanın bazı kimseleri kendine yakınlaştırarak dost edinmesi, bazı kimseleri alçaltması veya yüselmesi hususlarında onunla mücadele ve tartışmaya girmemelidir. Çünkü sultanın gücü var ve o muhalefetten hoşlanmaz. Bazen eleştirildiği ve kendisine muhalefet edildiği için kendi gücüne, intikama başvurabilir. Sultanların saldırıları, habercilerinden önce gelir ve tutsağının ayağını kaydırır. Kişi eğer intikam tehlikesini atlatsa bile sıkıntıya düşmekten kurtulamaz. Bu iki halden kurtulmak ise çok nadir bir durumdur. Çünkü insane, tabiatı gereği

²⁷¹ Hadis müttefakun aleyh'tir. Bkz. Buhârî, el-İmân, hadîs nr. 39; Müslim, el-Musâkât, hadîs nr. 107.

itiraz eden kişiden hoşlanmaz ve nefret eder. Herhangi birisine de ceza olarak sevilmemek, nefret edilmek yeter.

Büzürçmihr şöyle demiştir: *“Akıllı kişi, yöneticilerin, cahil kimseleri ondan üstün tutarak ona cefa vermelerinden dolayı üzülmemelidir. Çünkü kismetler, ehliyetlere göre konulmamış. Bu dünyanın kanunu, kimseye hakettiğini vermemektir. Dünya işte, bazılarına az verir, bazılarına çokça verir.”*

Yedinci hak: Vezir, rütbece sultanına benzemeye çalışmamalıdır. Kendisini onun şekline benzetmekten sakınmalıdır. Onun giydiği gibi giyinmemeli, onun bindiğine ve bindiği gibi binmemelidir. Onun hizmetçileri gibi hizmetçileri olmamalıdır. Zira sultan, kendisine benzemeye çalışanı sevmez ve ona benzemeye çalışandan intikam alır. Sultan, sözü edilen durumda kendi özelliklerinin ve büyüklüğünün ayaklar altına alındığını düşünür. Vezir, böyle davranmak yerine yapmacıklığa kaçmadan bedenini ve elbiselerini temiz tutmalıdır. Zira temizlik mürüvvetten, yapmacıklık ise kadınlık alametindedir. Vezir, bu söylenenleri yaparak güvende olabilir ve saygınlığını koruyabilir.

Sekizinci hak: Vezir, her zaman sultanının aleyhine değil lehine çalışmalı ve onun aleyhine değil lehine bir yol aramalıdır. Zira sultan adalet isterse, buna gücü en çok yeten odur. Eğer bunu istemezse, muhakkak ona karşı vezirin eli zayıftır. Sultan, veziri kendisi aleyhinde olsun diye değil, kendisine yardımcı olsun diye tutmuştur. Vezir, eğer sultanına yardım edebilecekse ona yardıma koşmalıdır. Eğer vezir, onun yapmak istediği bir hususun zarar vereceğine ve fesadı yayacağına inanırsa güzel bir üslupla sultanı bundan vazgeçirmeye çalışmalıdır. Bunu yapamadığı takdirde gücü varsa güzel bir üslupla bu işten kendini kurtarmaya çalışmalıdır. Vezirlik görevini sürdürmek istiyorsa ona açıkça muhalefet etmemelidir.

Rum hikmet erbabından birisine, sultanlarla en iyi şekilde nasıl arkadaşlık yapılır, diye sorulmuştur. O cevaben şöyle demiştir: *“Ona muhalefet etmeyi ve ondan isteklerde bulunmayı azaltarak.”* Sultanlar, istemedikleri kimseyle arkadaşlık etmez ve kendi gibi düşünmeyenleri yanlarında tutmazlar. Onlara muhalefet eden bir kişi, onlardan hiçbir şey elde edemez ve onlarla beraber olduğu vakit daima tehlike altında olur. İnsanların halleri incelenirse görülecektir ki, insanlar birbirlerine muvafakat etmezlerse biraraya gelemezler. Kudret sahibi sultanlar nasıl böyle olmasın ki? Şairlerden biri şöyle demiştir:

“İnsanlara uyarsan çok tatlı olurlar,

uymazsan yemişleri çok acıdır.

Kimsenin yaşamadığı bahçeler var,

Zira yolları engebeli ve sarptır.

Hikmet sahiplerinden biri şöyle demiştir: “İnsanları üç şey korur: onları bir arada tutan ülfetleri, onları güçlü kılan itaatleri ve onlara fayda veren dürüstlükleri.” Çünkü insanlar birbirlerinden ayrılırlarsa (uzaklaşırlarsa), onların işleri de dağılır. Hükümdara isyan ederlerse birbirlerinden nefret ederler. Birbirlerine samimi olmazlarsa kalpleri birbirlerine karşı kin ve nefretle dolar.

DOKUZUNCU FASIL

AHİTLER (VASİYETLER, NASİHATLER)

Şimdi etkili olabilecek bazı nasihatleri sıralıyacağım, umarım kabul görür.

1. Allah’a ve Sultana İtaat: Ey Vezir, yalnız kaldığın zamanlar Allah için seni gözetleyen bir gözetleyicin olsun. Bu gözetleyici senin, ona karşı görevlerindeki sapmalarını önlesin. Yalnız kaldığın zamanlar, sultanın için de seni gözetleyen bir gözetleyicin olsun. O da senin, sultanın emirlerinde taksirde bulunmanı engellesin. Böylece Allah’ın haklarından dolayı dinin, sultanın haklarından dolayı dünyanın kurtulur ve hem bu dünyada hem ahirette mesut olursun. Eğer ikisinin aynı anda olması mümkün olmazsa Allah’ın hakkını sultanın hakkına tercih et. Çünkü Allah’a masiyette mahlûka itaat yoktur. Rivayet edildiğine göre Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: “Dünyasını seven ahiretine zarar verir. Ahiretini seven de dünyasına zarar verir. O halde siz baki olanı fani olana tercih edin” (مَنْ أَحَبَّ دُنْيَاهُ ، أَضَرَّ بِآخِرَتِهِ ، وَمَنْ)

272 Rivayet edildiğine göre Resûlullah şöyle

buyurmuştur: “İnsanların kızması pahasına Allah’ın rızasını talep eden kişiden Allah razı olur ve insanları da ondan razı eder” (من التمس رضا الله بسخط الناس رضي الله عنه وأرضى عنه)

273 Hikmet sahiplerinden biri şöyle demiştir: “Her insan ömrünü yaşayacağı son

vakte, ecelin sona ereceği vakte kadar yaşar. Bu vakitte artık amel sayfası da dürüldür. O halde sen kendini, kendin için hesaba çekmeye (kendi nefsinin lehine

²⁷² Ebû Musa el-Eş’ari’den rivayet edilmiştir. Hâkim bu hadîsin Buhârî ve Müslim’in şartlarına uyduğunu ve sahih olduğunu söylemiştir. Bkz. *el-Müstedrek*, Kitabü’r-Rikak, hadîs nr. 7923.

²⁷³ Hz. Aişe’den ve Hz. Muâviye’den rivayet edilmiştir. Bkz. Tirmizi, *Sünen*, ez-Zühd, hadîs nr. 2414; İbn Hibban, *Sahih*, Babü’s-Sidk ve’l-Emri bi’l-Maruf, hadîs nr. 276. Hadîsin tam metni şöyledir: (من التمس رضا الله بسخط الناس رضي الله عنه وأرضى عنه الناس، ومن ألتمس رضا الله بسخط الله عليه وأسخط عليه الناس)

çalıştır) başla ve bugününü dünin ile kıyasla.” Ömer b. Hattab (r.a.)²⁷⁴ bu beyitleri okurdu:

*“İnsanlar ya göç edenler ya da mukimdirler,
Mukimler için geriye kalan ancak ibret almaktır.
İnsanlardan bazıları şaki olarak yaşıyorlar,
Geceleri leş gibi, gündüzleri ğafildirler.
Eğer hayâ ve din sahibi olsaydılar,
Ölümden korkar, hafazalardan²⁷⁵ utanırlardı.”*

2. Yardımcıları Seçme ve Deneme: Ey Vezir, yardımcılarını devamlı denemen, hallerine vakıf olman ve böyle davranarak kendin ve onlar için tedbir alman senin görevlerindedir. Zira yardımcıların, senin yönettiğin ve kendilerinden yardım aldığın kimselerdir. Onlarda mevcut olan fazileti ve kusurları, ilim ve cehaletleri, hayır ve şerleri bilmelisin ki taklitçilerin ve yaltakçıların hilelerinden korunasan ve kim neyi hak ediyorsa ona hakkını verebilesin. Sonuçta fazilet sahibine karşı kusurlu davranmamış, cahil bir kimseye itimat etmemiş olursun. Denilmiştir ki: *“Cahillerle arkadaşlık yapmak cehaletten kaynaklanır. Düzenbazlarla mücadele etmek de muhaldir.”* Hayırlılarla şerlileri aynı kefeye koyma. Çünkü hayır sahibi yapıcıdır. Şer sahibi ise yıkıcıdır.

Yalancıdan kaçın ki, onun nefsi aldatmaya ve zarar vermeye meyilli olduğundan o sana bir fayda vermez ve sana karşı asla dürüst olmaz. Denilmiştir ki: *“Kim ki kendi işini zayi ederse her şeyi zayi eder, kim ki kendi kadrini bilmezse hiçbir şeyin kadrini bilmez.”*

Güçsüz birisini görevlendirme ki, işi zayi etmesin. Doymaz bilmeyen birisine iş verme ki, hırsızlığıyla sana zarar veremesin. Denilmiştir ki: *“Dünyadaki bütün arzusu sadece kendi nefsi olan kişi, hayvanlardan sayılmalıdır.”*

Mürüvvetini muhafaza etmeyen adamı sayma (onu kendine yardımcı olarak tutma). Onda hayır namına pek bir şey bulamazsın. Çünkü o kendine karşı cimridir ve kendi derecesini düşürmeye meyillidir. Nefsinin üzerindeki hakkını yerine getirmeyen bir kişinin, bir başkasının hakkını vermesi uzak bir ihtimaldir. Zira

²⁷⁴ *Kavaninü'l-vizâre*'nin bütün baskılarında bu beyitler Ömer b. Hattab'a (r.a.) nisbet edilmiştir. Oysaki *Hilyetü'l-evliya ve tabakatü'l-asfiya* kitabının sahibi Ebû Nu'aym (430/1038), bu beyitlerin sahibi olarak Ömer b. Abdülaziz'i belirtmiştir (bkz. *Hilyetü'l-evliya*, V, 320). Bu durum müstensih hatası olabilir.

²⁷⁵ İnsanların yaptıkları iyilik ve kötülükleri yazan ve bu amaçla onları takip etmekle görevli bulunan meleklerdir. Hafaza kelimesi Kur'an'da el-En'âm Sûresi 61. ayette geçmektedir.

sorumlulukları yerine getirmemeye alışmış kişi için bu alışkanlığını terk etmesi zor gelir. Hindistan'a ait hikmetli bir sözde şöyle geçer: “*Mürüvvet sahibi mürüvvetiyle yükselir, mürüvveti olmayan da mürüvveti terkettiğinden dolayı alçalır. Yükselmek zordur, alçalmak ise çok kolaydır. Ağır bir kaya gibi onu yukarıya kaldırmak oldukça zor iken aşağıya yuvarlamak çok kolaydır.*” Beliglerden birisi şöyle demiştir: “*Şeref sahibi ulema ve salih kişilere iyilikte bulun, mürüvvet sahiplerine yönel; zira şeref sahibi ulema ve salih kişilere iyilikte bulunmak, iyi huyun ve mürüvvet sahiplerine yönelmek, himmetin yüceliğinin göstergesidir.*”

Görevlendirdiğin kişileri sına ki eksik ve yeterli olanları, iyilik ve kötülükte bulunanları görebilesin. Bunun ardısıra işinde yeterli olanın işini devam ettirirsin, yetersiz olanı işinden alırsın; iyilik yapanı över, kötülük yapanı zem edersin. Denilmiştir ki: “*Liyakatli insanlara görev veren, düşmanlardan korunur.*”

Görevlendirdiklerinin hallerini bilmezsen liyakatli birisini zayıflatabilir, yetersiz birini üstün bir konuma getirebilir; iyilik yapan kişiyi zayi eder, kötülük yapanı azgınlaştırabilirsin. Bir işin başında kimsenin olmaması ve senin bu konuda düşünmen, o işin başına yetersiz veya hain birinin gelmesinden ve onlardan dolayı senin atama işinin kötü olmuş olmasından iyidir. Yetersiz kişiden uzak dur. Çünkü o, herşeyi zayi edicidir. Hain kimseden kaçın. Çünkü o sadece kendi nefsi için çalışır. Şairlerden biri şöyle demiştir:

*“Eğer sen, hain kimseye bir şey emanet edersen,
Bilmiş ol ki, emaneti ne kötü bir şekilde teslim etmişsin.”*

İhtiyacın olduğu kadar yardımcıları edin. Kalabalık görünmek için yardımcılarının sayısını çoğaltma. Çünkü yardımcıların çokluğu işlere hanel getirecek bir çekişme veya işlerin birbirine benzemesine sebep olacak bir tekdüzeliğe neden olabilir.

Yardımcıların, senin işlerine uygun olmalıdır. Öyle olmaları, birliği düzenli kılar, işin tam yapılmasını sağlar, çalışmayı artırır ve dürüst çalışmaya sevk eder. İbnü'r-Rumi'nin²⁷⁶ bildiğim bir şiiri şöyledir:

*“Düşmanların, dostlarından çıkar,
Bu nedenle çok dost edinme.
Zira gördüğün kadarıyla hastalıklar,*

²⁷⁶ Ebü'l-Hasan İbnü'r-Rumi Ali b. Abbas b. Cüreyc er-Rumi el-Bağdadi (283/896). Hicivleriyle tanınan Arap şairidir. Bkz. İ. Durmuş-M. Çuhadar, “İbnü'r-Rumi”, *DİA*, XXI, 186.

Yemek ve içeceklerden hasıl olmaktadır.

Çoğu kendinden uzak tut ki nice çoktan,

Tiksinilir, nice az ise çok tatlıdır.

Acı tuzlu su, susuzluğu gidermez,

Tatlı suyun bir damlasıyla susuzluğunu giderirsin.”

3. İnsanlar Sultanlarının Dini Üzerinedirler: Nefsini kötülüklerden arındır ki, sana tabi olanlar da iyi olsunlar. Nefsini nezih kıl ki, yardımcılarını da kendilerini nezih kılsınlar. Aç gözlülükten sakın. Çünkü o kazanamadığında seni hırslı olmaya, kazandığında ise seni daha fazla istemeye götürür. Oysaki bu, faziletli ve ihtiyatlı kimseler için ardır ve onlara zarar vericidir. Denilmiştir ki: “*Nankörlük edeceğine şükret.*” Rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: “*Kıyamet saati yaklaştığında insanların dünyaya olan hırsları artıkça, dünya da onlardan uzaklaştıkça uzaklaşacak*” (اَفْتَرَبَتِ السَّاعَةُ وَلَا يَزِدَادُ النَّاسُ عَلَى الدُّنْيَا إِلَّا حِرْصًا ، وَلَا تُزَادُ مِنْهُمْ إِلَّا بُغْدًا).²⁷⁷

Mahmud el-Varrak²⁷⁸ (225/839) şöyle demiştir:

“Hırs savaşçısı sana ğalebe çalmasın,

Bil ki, eksiksiz hiçbir insan yoktur.

Kardeşini yapmacıklığıyla kabullen,

Nice yüksek dereceleriyle rezil olanlar vardır.

Bir kardeşimin güvenilirliğini her ne zaman test etmişsem,

Sonunda hep onu kaybetmişimdir.”

Kendini işlerle bizzat ilgilenmeye zorunlu tut ki, bütün çalışanların sana saygı duysun ve bütün işlerin yoluna girsin. Rahat edeyim diye senin bizzat yapman gereken bir işi, başkasına havale etme. Çünkü sonrasında sen kendini hepten o işten alırsın ve o işe bir başkasını getirirsin. Bu halde ise o işin tam olarak yapılmadığından her daim kuşku duyarsın. Ayrıca nefesine karşı kusurlu davranmış olursun. Zira boş oturmak, bir ayakbağı gibidir. Yarış atı durakladığında yük beygirlerinin çiftesine maruz kalır. Büzürcmihr şöyle demiştir: “*Her ne kadar çalışmak yorgunluk vericiyse de, boş oturmak ifsad edicidir.*” Abdülhamîd el-Kâtîp şöyle demiştir: “*Senin zamanını zayi eden şey, seni süslemez (güzelleştirmez). Senin zamanını dolu dolu kılan şey de, seni lekelemez.*”

²⁷⁷ Kudai, hadîs no, 597, 388; Ebû Nu’aym, hadîs nr. 10661.

²⁷⁸ Mahmud b. Hasan, Abbasilerin ilk döneminde yaşamış Bağdatlı meşhur şairlerdendir. Bkz. V. Kassab, *Divanu Mahmud el-Varrak*. s. 11.

4. Boş Vakit, Çalışma ve Rahatlık: Boş vakitlerini, iki durum için ayır. Birinci durum: Bedenini rahatlatmaya ve zihnini toplamaya ayır ki bu ikisi sana yöneticiliğinde yardımcı olur. Anlatıldığına göre birgün Ömer b. Abdülaziz uyurken oğlu onun odasına girmiş ve “Baba! İnsanlar senin kapında ayakta beklerken sen uyuyor musun?” demiş. O da: “Ey oğlum nefsim, bineğimdir. Ona fazla yük yüklersem beni taşıyamaz olmasından korkuyorum” demiş.

İkinci durum: Bedenini rahatlattıktan ve zihnini topladıktan sonra yapmış olduğun işleri ve filleri değerlendirmen gerekir. Yaptığın işleri doğru yapmışsan eğer, bundan sonra yapacaklarına bir örnek olarak böyle yapmaya devam edersin. Aksine eğer yanlış yapmışsan, o halde telafi edebileceğini telafi edersin ve bundan sonra bir daha böyle yanlış yapmazsın. Denilmiştir ki: “Düşünen adam, görür.” Hikmet sahiplerinden biri şöyle demiştir: “İnsanın kendi nefsinde bir nasihatçisi yoksa, nasihatler ona fayda etmez.” Ayrıca ilerde yapman gereken işleri hangi şekilde ve nasıl yapacağını düşünmeye çalışmalısın. Zira bir işi yapmadan önce düşünmek, işin doğru yapıldığından emin olmayı sağlar ve hataya düşülmesinden korur. Sen, bu şekilde hareket ettikten sonra diyelim ki kader tarafından bir mânia çıkıp sana engel olduysa bile, eleştirilmezsin. Denilmiştir ki: “Yapılan işlerin dağılıp bozulması, yıldızların kayıp dağılmalarına benzer.” Nabiğe el-Ca’di²⁷⁹ (r.a.) şöyle demiştir:

“Siz bilmez misiniz ki, eleştirmenin bir faydası,
Olmaz eğer ki o şey dönüp gitmişse arkasını.”

5. Merhamet ve Tevazü: Senden büyüklere saygılı ol ve kendinden küçükleri koru. Kibirten uzaklaş ve kalplerin sevgisini ve insanların yardımını kazanmaya bak. Rivayet edildiğine göre Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: “Kendini beğenmişlikten daha kötü bir yalnızlık yoktur” (وَلَا وَخَدَّةَ أُوحَشُ مِنَ الْعُجْبِ).²⁸⁰ Rum Hekimine, “En geçimsiz ve en az arkadaşı olan kişi kimdir?” diye sorulmuş. O cevaben; “İnsanlara asık surat ve kibirle muamele edendir” demiş. Bundan dolayı denilmiştir ki: “Şerefli insanın tevazüsü, şerefın kendisinden daha şereflidir.”

6. Şükür ve Sabır: Nimete karşı şükür edici, zorluklara karşı sabırlı ol. Bolluk

²⁷⁹ Ebû Leyla Abdullah b. Kays, ünlü şair sahabilerdendir. Cahiliyye ve İslâm dönemlerine tanıklık etmiş ve her iki dönemde uzun bir ömür geçirmiştir. 200 veya 230 yıl yaşadığı söylenir. Cahiliyye döneminde bile içki, kumar, fal okları ve putlardan uzak durmuştur. İbn Hacer el-Askalani, *el-İsabe fi temyizi's-sahabe*, VI, 392-393.

²⁸⁰ Kudai, hadîs nr. 836; Taberanî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, hadîs nr. 2689.

seni şımartmasın, darlık da dehşete düşürmesin. Böylece hallerin birbirine uysun ve mutedil olsun. Böyle hareket edersen şımarıklık sarhoşluğundan ve şikâyet etme cehaletinden kurtulursun. Zira bunlar beraberlerinde pişmanlık veya herhangi başka bir zarar getirir. Hikmet sahiplerinden biri şöyle demiş: *“Akıllı kimse, nimeti şımarıklıkla karşılamayıp şikâyetle uğurlamayan kimsedir.”* Hikmetli bazı sözlerde şöyle geçer: *“Nimetten dolayı şımaracağına, ona karşılık şükür etmekle uğraş.”* Hintlilere ait sözlerin birinde şöyle denmiştir: *“Akıllı kişi, kendisine nasip olan bir makamdan veya şereften dolayı şıarmaz. Zira o, şiddetli fırtınaların sarsamadığı bir dağa benzer. Akılsız kişi ise en ufak bir mevki elde ederse şımarır ve o en hafif bir rüzgârda oraya buraya savrulan kuru bir ota benzer.”*

7. İhsan ve İhtiyat: Dostuna iyilikte bulunarak onun sana olan sevgisini devamlı kıl. Düşmanına karşı tedbirini aldıktan sonra onun sana karşı olan kinini yıkmaya çalış. Sana açıkça düşmanlık yapmayıp hoşgörünmeye çalışanlara, sen de hoşgörünmeye çalış. Bu şekilde onun düşmanlık ateşini söndürebilir ve sana hoş görünmek için uyumlu hareket etmesini sağlayabilirsin. Hikmet sahibi birisine, *“hikmet nedir?”* diye sorulmuş. O cevaben, *“düşmanları idare edebilmek ve rakiplerle kardeş olabilmektir”* demiş.

Zan ve şüphelerle hareket etme. Şüphelerinin yerine kesin bilgileri koy. Denilmiştir ki: *“Dostluğu yakın bilgilerle ispatlanmış bir arkadaşının dostluğunu, onun hakkındaki zanni bilgilerle yok etme.”* Şair şöyle demiştir:

*“Sen, hep zanna göre hareket edip zanna göre karar,
Veriyorsan bir gün bu yalan zanlar seni helak eder.”*

Hallerinden şüpheye düştüklerini, denemeye tabi tut. Bu denemenle, onların senin hakkındaki düşüncelerini ve sana karşı olan yapmacık tavırlarını anlayabilirsin. Zira dalkavuk ve yağcıların zorlanarak yaptıkları hareketler hususunda kalpler, dilleri tasdik etmez. Amır b. el-Ehtem’in²⁸¹ de dediği gibi:

*“Bana karşı dilin tatlıdır; ama kalbin acıdır,
Senin hayrın, sarp dağlardaki mera gibidir.”*

Kalplerin şahitliği en doğru şahitlik ve delilleri ise en güvenilir delillerdir. Hikmetli bir sözde şöyle denmiştir: *“Gözlerin, gizlenen şeyleri bilme/bildirme*

²⁸¹ Amır b. Sinan el-Ehtem (57/676), Temimoğullarının Cahiliyye ve İslâm dönemindeki büyüklerinden, şairlerinden ve hatiplerindendir. Ağzının yayla yarılmasından dolayı babası ona “ehtem” demiştir. O, Ümmü Habîbe adındaki kızını Hasan b. Ali (r. anhüma) ile evlendirmiştir. Bkz. İbn Kuteybe, *Kitabü’ş-Şi’ri ve’ş-Şü’ara*, s. 137, 136.

hususunda bir sırrı vardır.” İbrahim b. Mehdî şöyle demiştir:

*“Onun gözlerini gizli bir nefret kaplıyor,
Kalp, onu saklasa da gözler ele veriyor.
Kalp, muhatabını gözünden anlıyor,
Kim taraftar, kim düşmanlarındandır.
Gözün, gözlerime öyle şeyler gösteriyor,
Ki, önceden o şeyleri bilmiyordum.”*

Eğer birinden şüphelenmeye devam edersen zahirine karşı sevgi beslemeli, batınına karşı tedbir alarak muamele etmelisin. Eğer görmezden gelmen, sınamanın yerine geçiyorsa sınamayı bırak. Çünkü işlerin çoğu, görmezden gelinmekle yürür.

Eksem b. Sayfi²⁸² (9/630) şöyle demiştir: *“Kim zorlaştırırsa, nefret ettirir. Ağırdan alan sevdirir. Görmezden gelmek de bir büyüklüktür.”* Görmezden gelen ve ağırdan alan kişiye kolay kolay isyan edilmez, ona karşı isyana kalkışılmaz. Bunun yanısıra kalpler ve nefisler ona meyleder ve onu severler. Bu da saadet ve muvaffakiyet için önemli olan sebeplerdendir. Ma’mer b. Hallad b. Abdirrahman babasından rivayet ettiğine göre: *“Resûlullah (sav) bir gün bize bir hutbe irad edip şöyle buyurdu: Size içinizden kimin Allah’ın yanında en sevimli olduğunu haber vereyim mi? -Ravi diyor ki, biz zannettik ki birinin adını söyleyecek- Dedi ki, Allah indinde en sevimliniz insanların yanında en sevimli olanınızdır. Allah indinde en sevimsiz kişiyi haber vereyim mi? -Ravi diyor ki, biz zannettik ki birinin adını söyleyecek- Dedi ki, Allah indinde en sevimsiz kişi insanların yanında en sevimsiz olandır”* (*الا اخبركم باحبيكم الى الله فظنا انه يسمى رجلا فقال احبيكم الى الله احبيكم الى الناس الا اخبركم باغضكم الى*)²⁸³ (*الله ابغضكم الى الله ابغضكم الى الناس*).²⁸³

8. Şûrâ: Üç konuda kendisine güvendiğin kişiyle istişare et. İsbetli görüşlere, halis niyete sahip olan ve sır saklayabilenlerle istişare et. Derecesi senden daha düşük olan bir kimseyle -şûrâ hususunda tecrübeliyse- istişare etmen ayıp değildir. Zira her akıl sahibinin belli bir fikir birikimi ve isabetli görüşleri vardır. Her ne kadar senin görüşlerin çoksa da başkasının fikriyle daha da büyürsün. Deniz örneğinde olduğu gibi gibi, her ne kadar o da çoksa da onun içindeki maddeler ona akan nehirlerle

²⁸² Câhiliyye dönemi Arap bilgesidir. Çok uzun bir ömür sürmüştür. Kabilesiyle beraber Hz. Muhammed’i (sav) görmek için Medine’ye hareket etmiş; fakat yolda vefat etmiştir. Onunla beraber yola çıkanlar ise Müslüman olmuştur. Bkz. Zirikî, II, 6.

²⁸³ el-Beyhakî, *Zühd*, II, 321.

çoğalıyor. Rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: “İstişareden daha güvenilir bir yardımcı yoktur” (لا مظاهرة أوثق من المشاورة).²⁸⁴

Bazen istişare eden, istişare edilenden daha üstündür; ama onun doğru görüşünü kabul eder. Zira doğru görüş, yitik mal gibidir onu ister üstün olan bilsin isterse üstün olmayan bilsin farketmez. Ebü'd-Derda'nın Resûlullah'tan (sav) rivayet ettiğine göre o şöyle buyurmuştur: “Akıllıya danışırsanız doğruyu bulursunuz ve ona muhalefet etmeyin ki pişman olmayasınız” (استرشدوا العاقل ترشدوا و لا تعصوه فتندموا).²⁸⁵

İşlerde tecrübeli ve deneyimli kişiler ile istişare et. Onlar, işlerle çok haşır neşir olduklarından işlerin nereden gelip nereye gittiklerini bilir, işlerin hayrı ve şerri onların gözünden kaçmaz. Söz konusu bu durum, eğer yaşlılık onları olumsuz etkilememişse geçerlidir. Eksem b. Sayfî'den rivayet olduğuna göre birgün onun kavmi Temim oğulları. ona “Külap Günü Savaşı”nda olan sıkıntıları sorduktan sonra şöyle demişler: “Bize doğru olan görüşü işaret et. Zira sen bizim yaşlımız, direğimiz ve görüş sahibi olanımızsın.” O cevaben şöyle demiş: “Muhakkak yaşlılık bütün bedenime yayılmış ve kalbim de bedenimden bir parçadır. Artık bende fikir ileri sürebilecek keskin bir zekâ da kalmamış. Yalnız, siz söyleyin ben sizi dinlerim ve doğru görüş söylenirse ben onu bilirim.” Yaşını başını almış kişilerle istişare et. Şair şöyle diyor:

“İşleri, yaşlılar değil gençler idare ederse,
Bazı işlerde halel görebilirsin.
Gençlerin işte bir aceleciliği var, yaşlıların ise,
Teennileri var haleli önleyen.”

Sırf senin isteğine uymuş olmak için devamlı seni onaylayan kişi ile istişarede bulunma. Bu kişi sana muhalefet etmeyi senden kopmak olarak algılar. Buna karşılık sen, senin lehine ve aleyhine de olsa sana hakkı söyleyebilene güven.

Kadim bir hikmetli sözde denilmiş ki: “Her kim ki görüş alışverişi hususunda kardeşlerinden, hastalık hususunda tabiblerden ve şüpheler hususunda fakihlerden ruhsat beklerse görüşünde yanlış girer, hastalığı artar ve günahkâr olur.” İstişare ettiğin kişiyi, görüşünü hayata geçiremedi diye sorumlu tutma. Çünkü -kader onun başarıya ulaşmasına engel olsa da- ona düşen sadece çaba göstermekti. Hikmetli bir sözde denilmiştir ki: “Doğruları çok olan, azıcık hatalarından dolayı atılmaz.”

²⁸⁴ el-Beyhakî, Şu'abü'l-İman, IV, 157.

²⁸⁵ Kudai, hadîs nr. 680

9. Sırlar: Sırların için dinine ve güvenilirliğine inandığın kişileri tercih et ki, sırlarını yaymasından veya nazlanmasından emin olasın. Eğer sırlarını kendinden başkasına vermemeyi başarabilirsen bu senin için en evla ve en selametli olanıdır. Çünkü aksi durumda, sen devamlı ya bir tehlike veya bir çekince ile karşı karşıya kalırsın. Ata, Ömer b. Hattab'dan (r.a.), Hz. Peygamber'in (sav) şöyle buyurduğunu rivayet etmiştir: “İhtiyaçlarınızın (emellerinizin) karşılanabilmesi için onlardan kimseye bahsetmeyin. Zira her nimet sahibi kıskanılır” (اسْتَعِينُوا عَلَىٰ قَضَاءِ حَوَائِجِكُمْ بِالْكِفْمَانِ لَهَا)²⁸⁶. Hikmetli bir sözde şöyle denmiştir: “Sırrın, sende kalsın. Sırrını ihtiyatlı birisine verme ki onun ayağı sürçebilir, cahil birisine verme ki o da ihanet edebilir.” Araplar şöyle derler: “Sırrını vermeye alışan kişi, onu yaymış sayılır.”

Gücünün yetmediğini bildiğin hususlarda acele etme. Acelecilik çoğu zaman pişmanlık doğurur. Rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: “Teenniyle hareket eden, doğruya ulaşır veya ulaşmak üzeredir. Aceleci ise hata yapar veya yapmak üzeredir.”²⁸⁷ Al-i Davud'a ait bir hikmetli sözde şöyle denmiştir: “Teenni sahibi, hikmet erbabından kabul edilir.” Hikmetli başka bir sözde denilmiştir ki: “Sonunda başarı olan teenni, sonunda hüsrana uğrayan acelecilikten hayırlıdır.”

Gücünün yettiği kadar iyilikte bulun. Zira günahlar, çoğunlukla pişmanlık doğurur. Bil ki, işlerin gerçekleştirilmesinin ve gücün bir nihayeti vardır. Bu sebeple imkânın varken bunu değerlendir. Sonuçta sen yaptığın iyilikle, iyilikte bulunduğun kişi de bu iyilikle mesud olursunuz. Rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: “Her çalışanın bir sonu vardır ve her çalışanın sonu ölümdür” (لِكُلِّ سَاعٍ غَايَةٌ وَغَايَةُ كُلِّ سَاعٍ الْمَوْتُ)²⁸⁸.

Ali b. Ebi Talib -selam onun üzerine olsun- şöyle demiştir: “Şu fırsatları iyi değerlendirin. Zira fırsatlar bulutların kayboldukları gibi kaybolurlar.” Hikmet

²⁸⁶ Muaz b. Cebel'den; Beyhakî, Ebû Nu'aym ve Taberanî rivayet etmiştir. Bkz. Şu 'abû'l-İman, hadîs nr. 6146; Hilyetü'l-evliya, hadîs nr. 8076,7101; el-Mu'cemü'l-kebir, hadîs nr. 16645.

²⁸⁷ Bu hadîsi Ukbe b. Amir'den, Taberanî rivayet etmiştir. Bkz. el-Mu'cemü'l-kebir, hadîs nr. 14295. el-Muttakî el-Hindî, III, 99.

²⁸⁸ Beyhakî bu hadîsi, eserinde mürsel olarak rivayet etmiştir. Hadîsin tam metni şöyledir: إِذَا أَحْسَنَ مِنَ النَّاسِ يَغْفَلُ مِنَ الْمَوْتِ جَاءَ ، فَأَخَذَ بَعْضَادَتِي الْبَابِ ، ثُمَّ هَتَفَ ثَلَاثًا : يَا أَيُّهَا النَّاسُ ، يَا أَهْلَ الْإِسْلَامِ ، أَنْتُمْ الْمَوْتَةُ رَاتِيَةَ لَارِمَةً ، جَاءَ الْمَوْتُ بِمَا جَاءَ بِهِ ، جَاءَ بِالرُّوحِ ، وَالرَّاحَةِ ، وَالْكُرْهِ ، وَالْمُبَارَكَةِ لِأَوْلِيَاءِ الرَّحْمَنِ مِنْ أَهْلِ دَارِ الْخُلُودِ الَّذِينَ كَانَ سَعْيُهُمْ وَرَغْبَتُهُمْ فِيهَا لَهَا ، أَلَا إِنَّ لِكُلِّ سَاعٍ غَايَةً ، (لِكُلِّ سَاعٍ غَايَةٌ وَغَايَةُ كُلِّ سَاعٍ الْمَوْتُ ، سَابِقٌ وَمَشْبُوقٌ). Bkz. Şu 'abû'l-İman, hadîs nr. 9865.

sahiplerinden biri şöyle demiştir: “Fırsatı vaktinde değerlendirmeyen, fırsatın elinden kaçıp gittiğine emin olsun.” Bu yüzden denilmiştir ki: “Hayrın en hayırlısı, acele yapılanıdır.” Şair şöyle demiştir:

“Kararsız olan, fırsatını kaybeder / İşi elinden kaçırınca da kaderi suçlar.”

Farslara ait hikmetli bir sözde denilmiştir ki: “İçi olmayan dışta (dışgörünüşte) hayır olmadığı gibi fiili (eylemi) olmayan kavilde (sözde) de hayır yoktur.” Hintlilere ait bir sözde şöyle denmiştir: “Nasıl ki hasta birinin iyileşmesi için ilacı bilmesi yetmez, ilacı kullanması gerekir. Bunun gibi güzel söz, güzel fiil olmadan tamamlanmaz.”

10. Nifak Çarşısı Methetmek: Yalaka tiplerin methetmelerinden (övgülerinden) sakın. Onların tabiatlarına nifak yerleşmiştir. Seni övmek, onlara kolay ve basit gelir. Eğer sen onların bu nifakvari övgülerine aldanırsan kendi kendini kandırır, kendine karşı dürüst davranmamış olursun. Şu hikmetli söz, senin için geçerli olur: “Nifak çarşısı, devamlı nefaktır (kesattır).”

Abdülmelik b. Mervan, Ruh b. Zenbağ’â²⁸⁹ şöyle demiştir: “Benim yanında kimsenin giybetini yapma ki, eğer yaparsan sırlarım hususunda artık sana güvenmem. Benim hiçbir sırrımı ifşa etme ki, eğer ifşa edersen artık seninle beraber aynı mecliste olmaya güvenim kalmaz. Beni yüzüme karşı övme. Zira ben bu övgüyü kabul etsem, kendi kendimi kandırmış olurum; kabul etmeyip reddetsem sana iyi davranmamış olacağım.”

Sen methi ve zemmi hakettiğin hususlarda kendi nefsinin herkesten daha iyi tanırın. Nefsine, onda bulunanlara göre muamele et. Zira sen, onda bulunan iyilik ve kötülükleri herkesten daha iyi bilirsin. Allah’ın indirdiği önceki bazı kitaplarda şöyle denilmiştir: “Kendisinde hayır olmadığı halde, kendisinde hayır vardır denildiği için sevinen adama hayret ederim. Bir de kendisinde kötülük olan bir kimse hakkında, onda kötülük vardır denilince kızan adama hayret ederim.” Hikmet sahiplerinden biri şöyle demiş: “Sende olmayan bir şeyle seni öven adam, sende olmayan bir kötülük ile de seni zemedebilir.” Bazı beligler şöyle demişlerdir: “Yapmadığın bir şey için sana teşekkür eden kişiden sakın ki, o kişi yaptığın iyiliğe nankörlük edebilir.”

Sen methini, yaptığın fiillere havale et. Zira onlar, eğer iyilik yapmışsan seni doğru bir şekilde överler. Eğer kötülük yapmışsan yine onlar seni doğru bir şekilde

²⁸⁹ Abdülmelik b. Mervan’ın veziridir. Geniş bilgi için bkz. İbn Asakir, *Tarihu Dimaşk*, LXIII,169.

zemmederler. Yalancı dillerin aldatmasına kanma. Denilmiştir ki: “*İnsanların en basiretlisi, günahlarını ve ayıplarını bilendir.*” İlk inen bazı kutsal sayfalarda şöyle denilmiştir: “*Hekimlerin meyveleri, kendileri içindir.*” Rum Hekimi Aristo, İskender’e şunları yazmıştır: “*İnsanlardan zorla elde edeceğin bir şeref, rağbet etme; fakat iyi eserlerin ve idareciliğinle elde ettiğin başkadır.*”

11. Sultanın Medhi ve Reayanın Teşekkürü: Yaptığın yöneticilik görevinde, sen sultanın medhine ve reayanın teşekkürüne itimat et. Bu gerçekleşirse günlerin mesut, fiillerin övgüye layık olur. Ayrıca insanlar senin sayende mesut ve sana yardımcı olurlar. Öldükten sonrada dünyada iyi anılır ve ahirette de seni büyük bir sevab karşılar. Sözü geçen durumun tersinden sakın. Zira o zaman senin için denilenlerin tam aksi gerçekleşir. Yöneticilik görevleri, mihenk taşı gibi olup o göreve gelenlerin cevherlerini orta çıkarır. Onun sayesinde hangi cevher basit ve alçak, hangisi değerli ve yüksektir ortaya çıkar. Enes b. Malik’in Hz. Peygamber’den (sav) rivayet ettiğine göre o şöyle buyurmuştur: “*Allah’ın nimetlerini iyi ağırlayın ve onları kaçırtmayın. Çünkü onlar bir kavimden ayrılırsa, bir daha onlara uğraması mümkün olmaz*”²⁹⁰ (أَحْسِنُوا جَوَارَ نِعْمِ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ لَا تُنْفَرُوهَا ، فَقَلَّمَا زَالَتْ عَنْ قَوْمٍ فَعَادَتْ إِلَيْهِمْ). Bu nedenle denilmiştir ki: “*Bazen, henüz suya kanmamışken su, suyu içen kişinin boğazında kalır.*”

Yahya b. Halid b. Bermek, birgün bir köprüden geçerken karşısına bir adam gelir ve elindeki yazıyı gösterip ondan bunu mühürlemesini ister. O da yanındaki hizmetliye: “*Ey gülam (genç, hizmetli, oğul), toprak hala ıslakken bu yazıyı mühürle.*” demiş. Sonra da şu şiiri okumuş:

*“Rüzgâr senin için estiğinde fırsatları değerlendirmeye bak,
Zira her hareketlenmeden sonra bir durgunluk vardır.
Onda iyilik yapmaktan gafil olmamaya bak,
Zira durgunluğun ne zaman olacağı malumun değildir.”*

Sultandan bir nasip elde eder veya hizmetine karşılık onun üzerinde bir hakkın oluşursa bunun tümünü hemen almaya çalışma. Bırak sultan, bu hak ve nasibinin birazını sana azık olarak saklasın, bu hakkın senin hakkın olduğunu bilsin ve sana bu

²⁹⁰ İbn Adî, Ebu Ya’la Enes’ten (r.a.) ve İbn Mace de Aişe’den (r.anha) rivayet etmişlerdir. Bu hadîsin tahriri için bkz. İbn Adî, V, 163; el-Muttakî el-Hindî, III, 254 (6411). Bu hadîsin tahrir edildiği bütün kitaplarda “onu kaçırtmayın” (لا تُنْفَرُوهَا) cümlesi yer almışken tercüme edilen metinde bu cümle yoktur. Bu bir silinme ve kazıntıdan meydana gelmiş olabilir. Tercüme yapılırken bu durum dikkate alınıp bu cümle tercüme eklenmiştir.

hakkı bir gün mutlaka vereceğine kefil olsun. Çünkü sen, eğer ki bütün haklarını alırsan artık sonrasında noksanlıktan başka bir şey bulamazsın. Şairin dediği gibi:

“Tam olunca bir şeyin, noksanlığı belirir.

Tamam denince hep zevali beklersin.”

12. İnsanların İhtiyaçları. Bil ki sen, insanların ihtiyaçlarını karşılaması gereken birisin. Çünkü işlerin yönetimi senin elindedir. İsteklerin en son mercii sensin. Bu ihtiyaç ve isteklere karşı sabırlı ol ki, ihtiyaçların karşılanması durumunda teşekkür alabileşin. Sana gelen ihtiyaç sahibinden sıkılma, sana tekrar tekrar gelenlerden nefret etme. Zira insanların senden isteme dışında başka bir alternatifleri yok ki. Senin en hayırlı zamanın, senden birşeylerin umulduğu zamanındır. Ebû Bekir b. Düreyd’in²⁹¹ (223-321/837-933) bildiğim bir şiiri şöyledir:

“Senden bir şey isteyenden dolayı, sıkılma,

En hayırlı zamanın senden istenilen zamanındır.

Red cevabınla, emeli olan yüzden yüzünü çevirme,

İzzetinin devamı, emel edilen biri görüldüğün kadardır.

Bil ki sen de yakında sadece bir haber (hikâye) olacaksın,

O halde güzellikler rivayet eden bir haber olmalısın.”

İlk [indirilen] sayfalarda şöyle geçer: *“Dar gönüllülükle, yöneticilik; günahkâr adam ile zenginlik hiç de hoş olmaz.”* İnsanların ihtiyaçlarını karşılayamayan ve bunu ağır gören kişi için bu ihtiyaçlar borç gibi, onları karşılamaya muvaffak olmuş kişi için ise ganimet gibidir. Ganimet olabilecek bir şey, borç olmaz ve yapılan hiçbir iyilik boşa gitmez. Ömer b. Hattab’ın (r.a.), Hz. Peygamber’den (sav) rivayet ettiğine göre o şöyle buyurmuştur: *“Bir insanın üzerinde Allah’ın nimeti artıkça, insanların da onun üzerindeki istekleri artar. Her kim ki insanların isteklerini karşılamazsa, ona verilmiş Allah’ın nimetinin yok olmasına sebep olur”* (ما عظمت نعمة الله على عبد إلا)²⁹² *عظمت مؤونة الناس إليه فمن لم يتحمل تلك المؤونة عرض تلك النعمة للزوال* Mademki vezirlik, işlerin sonucunu sana bağlamış ve insanların ihtiyaçlarını gidermeyi sana bırakmıştır. Elini

²⁹¹ Asıl adı Ebû Bekir Muhammed b. Hasan b. Düreyd b. Ataiyye b. Hasan b. Himamiyye el-Ezdî olan şair, hicrî 223 yılında Basra’da doğmuştur. Ömrünün son döneminde Bağdat’a yerleşmiştir. Abbâsî Halîfesi Müktedir tarafından kendisine her ay 50 dinar verilirdi. İbn Düreyd, hicrî 321 yılında Bağdat’ta vefat etmiştir. İbn Düreyd çok iyi bir lügat âlimi ve şairdi. Birçok kişi ondan edebiyat, lügat ve şiir dersi almıştır. Meşhur bir sözlük olan *Cemheretü’l-lüga* ona aittir. Bkz. Ziriklî, VI, 80.

²⁹² Beyhakî, Ebû Ya’la ve el-Askerî, Muaz b. Cebel’den (r.a.) rivayet etmişlerdir. Münavî bu hadîsin “mevzu” olduğunu belirtir (bkz. el-Aclûnî, II, 190; İbn Âdi, I, 174). Bu hadîsin Ömer b. Hattab rivayetini tesbit edemedik. Çoğunlukla kaynaklarda bu hadîsin ilk ravisi olarak Muaz b. Cebel görünmekte olup bazen ravi değil de sözün asıl sahibi olarak onun adı geçmektedir.

açman (vermen) ve emirlerini icra etmen için arkana kuvvet desteği verilmiştir. Bu durumda senin geri durman ve ihtiyaçları giderme yoluna girmemen, sorumluluklarını yerine getirmeme anlamı taşıdığı gibi fırsatları kaçırmaya meyilli olduğun sonucunu da ortaya çıkarır. Behramcür²⁹³ (m. 438), Fars meliklerine göndermiş olduğu bir fermanda şöyle demiştir: “Siz öyle bir yerdesiniz ki insanların ihtiyaçlarını size iletmesine bir engel yoktur. Sizin gönülleriniz de sultanınızın genişliği gibi geniş olsun.” Zira başkalarının ihtiyaçlarını gidermek gibi hiçbir azık devamlı değildir ve kendisiyle nimetlerin korunduğu en iyi koruyucu başkalarına iyilik yapmaktır. Ali b. Cehm (249/863)²⁹⁴ şöyle demiştir:

“Allah bana bir nimet verdikçe, Ben şükrederim, beni bulmazsın da nankör.
Allah nimetlerini dağıttıkça, Başkasına bu nimetlerden verenlere ihsan eder.
Ey mal toplayıcı, çabaladın hep başkası için, zira sen ebedi değilsin ki,
Dersen ki çocuklarım için topladım topladıkça,
Nice çocuk babasından önce gitmiştir (ölmüştür)
Dersen ki zamanın ahvalinden korkuyorum,
O halde onun ahvaline karşı yalnız kal.

Bugününü dününden daha mesut kıl. İnsanların iyi halde olması senin yanında bizzat senin iyi halde olman gibi olsun. Yumuşak ve adaletle davranarak insanların kalbini kazanmaya bak. Böyle yaparsan eğer, zor zamanlarında ve sıkıntılarında bu insanları sana hazine ve koruyucu olarak görebilirsin. Hikmet sahiplerinden biri şöyle demiştir: “Hayır eken sevab biçer, hür birine iyilik yapan teşekkür elde eder.” Hikmetli bir sözde de şöyle geçer: “Kudretli olunan zamanın en hayırlı azığı, başkalarına yapılan iyilikten doğan minnetlerdir.” Şair şöyle demiştir:

“Bir gün biçeceğin şey, ekmiş olduğun şeydir,
Kişi nasıl muamele etmişse öyle de muamele görür.”

13. Mazlumun Duasından Sakınmak, Şehvetlerden Uzaklaşmak: Mazlumun duasından sakın ve kaçın. Sana beddua ederse ona yumuşak davran ki gurura kapılıp

²⁹³ Behramcür (Behram-ı Gur ya da Behram Gor olarak da bilinir), Sasani Hükümdarlarından Yezdücerd b. Sabur’un oğludur. Hire’de yetmiş olup. Büveyhiler kendilerini ona nisbet ederler. Babası onu yetiştirmesi için Arap olan Münzir b. Numan’a teslim etmiştir. Onun tahta çıkması için Araplar tarafından ona yardım edildiği rivayet edilir. Bkz. İbnü’l-Esir, *el-Kâmil*, I, 136.

²⁹⁴ Benû Sâme kabilesinden olup, künyesi Ebû Hasan’dır. Aslen Horasanlı olan şair, Merv’e yerleşen Arap bir aileden gelmektedir. Me’mûn, Mutasım ve Vâsık gibi Abbâsî halifelerinin teveccühünü kazanan ve onlar hakkında övücü şiirler yazan şair, Abbâsîlerin muhaliflerine yönelik keskin hicivleriyle tanınmıştır. İslâmî ilimlerden daha çok “hadîs”e ilgi duyan şair, muhaddisler içerisinde Ahmed b. Hanbel’e yakın durmuştur. Mutasım döneminde kadılık yapmıştır. Halep’te miladî 863 yılında vefat etmiştir. Daha geniş bilgi için bkz. K. Yıldırım, s. 192.

ona sert davranırsan bu senin azgınlığını ve zulmünü artırır. Unutma ki Allah'ın kendisine sana karşı yardım edeceği bir kişi sana karşı mutlaka galip gelir. Rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: “*Mazlumun duasından korkunuz. Zira o Allah'tan hakkını istiyor. Allah ise hiçbir hak sahibinin hakkını bırakmaz*” (إِ تَق دَعْوَةُ الْمَظْلُومِ فَإِنَّمَا يَسْأَلُ اللَّهُ حَقَّهُ وَإِنِ اللَّهُ لَا يَمْنَعُ ذَا حَقِّ حَقَّهُ).²⁹⁵ Şehvetlerin esiri olmamak için onlardan daima uzakdur. Zira şehvetin kendisini mağlup ettiği kişi, şehvetin kulu olur. Şehvetin kulu olan kişi ise artık onunla alçaldıkça alçalır. Rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: “*Cenneti arzulayan, hayırlarda yarışır; ateşten korkan kişi de şehvetlerden uzaklaşır*” (مَنْ أَشْتَقَّ إِلَى الْجَنَّةِ سَارَعَ (إِلَى الْخَيْرَاتِ ، وَمَنْ أَشْفَقَ مِنَ النَّارِ لَهَى عَنِ الشَّهَوَاتِ نَدِيرٌ?).²⁹⁶ Rum hekimlerinden birisine, “*en büyük mülk nedir?*” diye sorulmuş. O cevaben, “*insanın şehvetini yenmesidir*” demiş. Devamla ona, “*seninle bir melik arasında ne fark var o zaman?*” diye sorulmuş. O cevaben, “*melik şehvetlerinin kulu iken ben şehvetlerin efendisiyim*” demiş.

İçinde yaşadığın zamanı iyi bil ki, meydana gelebilecek sürçmelerden kurtulabilesin. Zira zamana aldanmak, insanı helakete götürür. Ahiretin için hazırlık yap ki, sana azık olarak bu kalacaktır. Çünkü orada ancak dünyada yaptığını bulacak ve ne yapmışsan onun karşılığını alacaksın. Dünyayı önemsemezsen, kendinde bir izzet bulursun. Böylece o kızdığında sen razı olursun, o üzüldüğü zaman sen sevinirsin. Zira dünya ancak onu talep edeni alçaltır ve ancak ona dost olanı üzer. Rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: “*Temin ederim ki dünyaya bağlanan kişiye içinde asla zenginlik olmayan bir fakirlik ve kesintisiz bir meşguliyet vardır*” (أَنَا زَعِيمٌ لِمَنْ أَكَبَّ عَلَى الدُّنْيَا: بِفَقْرٍ لَا غِنَاءَ لَهُ، وَبِشُغْلٍ لَا فَرَاغَ لَهُ).²⁹⁷ Ali b. Ebi Talib (r.a.) şöyle demiştir: “*Dünyadan sakınınız. Zira o aldatici, hilekâr ve hüsrana uğraticıdır. Her gün biriyle evlenir, her gece birilerini ağırlar ve her gün bir birliği bozar.*” Hikmet sahiplerinden biri şöyle demiştir: “*Dünyayı talep etmen, zorunluluktan dolayı olsun ve ondaki düşüncelerin hep ibret almak olsun. Ahireti*

²⁹⁵ Hatip el-Bağdâdi, Hz. Ali'den (r.a.) rivayet etmiştir. Bkz. el-Aclûnî, *Keşfü'l-hafa ve müzili'l-ilbas*, hadîs nr. 75.

²⁹⁶ Beyhakî, Hz. Ali'den (r.a.) rivayet etmiştir. Bkz. *Şu'abü'l-İman*, hadîs nr. 10618; el-Muttakî el-Hindî, hadîs nr. 43440.

²⁹⁷ Web ortamında yaptığımız araştırmada ve elimizdeki mevcut kaynaklarda bu hadîsi tesbit edemedik. Ancak İbn Hamdun bu hadîse yakın anlamdaki bir hadîsi rivayet etmiştir: “*إنه ما سكن حب الدنيا قلب عبد*” (إِلا الناطق منها بثلاث: شغل لا ينفذ عناؤه، وفقير لا يدرك غناه وأمل لا يدرك

talebin ise gönüllüce olsun.” Abdülhamîd el-Kâtib şöyle demiştir: “*Dünyayı talep eden, öyle bir hastadır ki hiçbir şey ona şifa olmaz.*” Şair şöyle demiştir:

“Endişelenme, zamanın ortaya çıkan cilvelerinden,
Ki bir halden bir hale sokuyor ve sıkıntılarından da.

Çünkü hayat birazdan bitecek, Mallar ise tükenen bir şeyden başka nedir ki?”

İyi amellerin senin için Rabb’ının yanında bir azık olsun. Güzel yaşamın ise senden sonra insanlar arasında senin iyi anılmana sebep olsun. Hayırlı insanlar seni örnek alsınlar, şerli insanlar seninle şerlerden uzaklaşabilsinler. Sevaba ve övgülere layık biri ol. Denilmiştir ki: “Kalan ömre bakıp da aldanmak, acemilerin (tecrübesizlerin) özelliklerindedir.” Sen öldükten sonra, dünyada ancak iyi bir namın, ahirette ise sevabın kalacak. Sen bu ikisini kazanmaya bak ve ömrünün geri kalanını bu ikisini elde etmeye ayır. Eğer bu şekilde hareket edersen her iki dünyada mesut ve bahtiyar olursun. Zira dünya hayatı, uyuyan birisinin uykusunda gördüğü ve uyandığında hatırlamayıp bir kenara attığı bir rüya gibidir.

İlk inen kutsal sayfalarda şöyle yazılmıştır: “Salih bir isim (iyi bir nam) kazanmaya bak. Çünkü sana onun dışında hiçbirşey eşlik etmez.” Cahız şöyle demiştir: “(Harun) Reşid’in kütüphanesi ile görevlendirildim, bütün kitapları inceledim. Hangi cümleye rastladım ona onu çürüten cümlelere de rastladım. Arapların feylesofu Ali b. Ebi Talib’in bazı cümlelerini buldum ki onları çürütecek hiçbir cümleye rastlamadım: ‘Herkesin değeri, yaptığı şeylerle ölçülür. Bir şeyin cahili olan, o şeye düşmanlık besler. Haddini bilen insan helak olmaz. Allah, zihinlerde tasavvur edilemez. İnsanın geri kalan ömrü paha biçilmezdir. Zira onun ile yapamadıklarını yapabilir ve yanlış yaptıklarını telafi edebilir.’”

Ey Vezir, ömrünü güzel fiilleri yaparak değerlendir ve kalan ömründe geçmişte yaptığın kötülükleri telafi et. Kalan ömrünü günahlarına ve aldanmışlıklarına keffaret kıl. İşlerin sonları güzel olursa, önceden işlenmiş olanlar affedilebilir. İnsanlar bile önceden işlenenleri unuttur ve gözler artık onları görmezden gelir. Zira geçmişte olanlar önemli olsa da, gözler şimdiki zamana daha çok bakar. Eğer kader, seni muvaffak kılar ve aklın seni telafi hususunda ikna ederse. O vakit sen adil ve mutedil, ahirette ve dünyada kazanan bir bahtiyar olursun. Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: “*Allah bir kimseye akıl vermişse eğer, mutlaka*

bir gün onu akli sayesinde kurtarır” (ما استودع الله عبداً عقلاً إلا استنقذه به يوماً ما).²⁹⁸ Ancak eğer aklın seni batıldan uzak tutuyorsa sen akıllısındır.

14. Uyarı ve İkaz: Sana yönelik uyarı ve irşad faslını Resûl’ün bir uyarısı ile sonlandırıyorum. Zira onun uyarısı en iyi uyarı; en belîğ ikaz ve sakındırmadır. Abdullah b. Ubeyd’in Umeyr el-Leysî’den, onun da Hüzeyfe b. el-Yeman’dan rivayet ettiğine göre Resûlullah buyurmuştur ki: “*Kıyametin alametleri şunlardır: Görürsünüz ki insanlar namazı zayi ederler, emanete riayet etmezler, faizi helal sayarlar, kanları önemsemezler (öldürme basitleşir), dünya karşılığında dini satarlar. İçkiler içilir, hadler uygulanmaz, insanlar Kur’an’ı teğanni aracı (çalgi aleti) yaparlar. Emanet ganimet, zekât borç sayılır. Sadık rüya görünmez, çocuk istenmez, kerîm insanlar azalır, aşağılık insanlar çoğalır. Emirler facir, vezirler yalancı, eminler hain, Kur’an okuyanlar fasıktırlar. Bir kavmin ayak takımından olanları o kavme liderlik eder. Erkekler kendilerini kadınlara, kadınlar kendilerini erkeklere benzetirler. Doğru söyleyen yalanlanır, yalan söyleyen doğrulanır. Bu ümmetin sonradan gelenleri ilk gelenlerine lanet eder. O vakit bir belanın onlara gelmesini beklesinler.*” (إن من أشراط الساعة إذا رأيت الناس أماتوا الصلاة واضاعوا الأمانة واحلوا الربا واستخفوا بالدماء وباعوا الدين) ²⁹⁹ (الرجال بالناس والنساء بالرجال وكذب الصادق وصدق الكاذب ولعن آخر هذه الأمة أولها فاليبتوعوا نزول البلاء بهم بالدنيا وشربت الخمرور وعطلت الحدود واتخذوا مزاميرا واتخذت الأمانة مغنما والزكاة مغرما وكان الحلم ضعفا والولد غيظا و غاض الكرام غيضا وفاض اللأم فيضا وكان الأماء فجرة والوزراء كذبة والأمناء خونة والقراء فسقة وكان زعيم القوم اردلهم وتشبه

Ey Vezir, yaptıkların için için hatırlatıcı, yapmadıkların için uyarıcı olan hususları kısaca anlattım. Allah cömertliği ve keremiyle seni muvaffak kılsın ve ona itaatinde sana yardımcı olsun. Hamd, Allah’a olsun. Onun salât ve selamı ümmi olan Nebi’imiz ve Seyyid’imiz Muhammed’in ve onun hayırlı, pak ve tertemiz olan Ehl-i Beyt’ine olsun.³⁰⁰

²⁹⁸ Bu *Tezkiretü'l-Hamduniyye*, s. 94. Ancak Mâverdî, *Edebü'd-din ve'd-dünya* adlı eserinde bu hadîsi Hasan el-Basrî'nin sözü olarak nakletmiştir. bkz. *Edebü'd-din ve'd-dünya*, s. 5.

²⁹⁹ Hadîsin, Hz. Ali b. Talib'ten (r.a.) Tirmizi rivayeti şöyledir: “ إذا فَعَلْتَ أُمَّي خَمْسَ عَشْرَةَ خَصْلَةً حَلَّ بِهَا الْبَلَاءُ ، وَمَا هُنَّ يَا رَسُولَ اللَّهِ ؟ قَالَ : " إِذَا كَانَ الْمَغْنَمُ دُولًا ، وَالْأَمَانَةُ مَغْنَمًا ، وَالزَّكَاةُ مَغْرَمًا ، وَأَطَاعَ الرَّجُلُ زَوْجَتَهُ وَعَقَى أُمَّهُ ، وَبَرَّ صَدِيقَهُ وَخَفَا أَبَاهُ ، وَارْتَفَعَتِ الْأَصْوَاتُ فِي الْمَسَاجِدِ ، وَكَانَ زَعِيمُ الْقَوْمِ أَرْدَلَهُمْ ، وَأَكْرَمَ الرَّجُلُ مَخَافَةَ شَرِّهِ ، وَشَرِبَتِ الْخُمُورُ ، وَلَيْسَ الْحَرِيرُ ، وَأَتَّخَذَتِ الْقَبَائِلُ وَالْمَعَارِفُ ” Bkz. Tirmizi, Kitabü'l-Cumu'a, hadîs nr. 2141.

³⁰⁰ Eserin müstensihi: “Bu kitabın yazımı, 810 yılının haram aylarından Zilkade ayının cumartesiye denk gelen 24. günü gündüz vakti tamamlanmıştır” der.

SONUÇ

İslâm medeniyeti bir kurumlar medeniyetidir. Bu kurumların çoğunu ve temel yapısını oluşturanları, İslâm medeniyetinin kendisi ilk defa vazetmiştir; bazılarını ise başka medeniyetlerden almış, az veya çok değişikliğe tabi tutarak kendi potasında eritmiştir. İslâm medeniyetinin tevhit ilkesi ve “dünyanın ahiretin tarlası” olması gibi temel yaklaşımları nedeniyle, hayatın tezahürleri seküler bir yaklaşımla kategorize edilerek “bu dünyevidir” veya “şu uhrevidir” gibi ayrımlar yapılmamıştır. Bu durum İslâm medeniyetinde yer alan kurumlar için de geçerlidir.

Bütün İslâm kurumlarının ortak esasları; Allah’a iman, canlı ve cansız herkes için adalet, iyiliği emretmek ve kötülükten alıkoymak gibi ilkelerdir. Bununla beraber İslâm kurumları din, can ve mal gibi değerlerin korunmasını, gelişmesini ve kendilerini gerçekleştirmelerini gaye edinmiştir.

İslâm’da özde din ve dünya yönetimi konusunda Hz. Peygamber’e (sav) vekalet ifade eden siyaset/idare kurumu İslâm kurumları arasında en önemli kurumdur. Zira bu kurum, İslâmi bünyenin ruhu mesabesindedir. Buna paralel İslâm medeniyetinde devlet idare/siyaseti ile ilgili birçok teorik ve pratik tecrübeler yaşanmış ve siyaset sadece siyaset ile ilgilenenlerin değil İslâm fakih, müfessir, kelamcı ve filozoflarının üzerinde sayısız eser bıraktıkları bir alan olmuştur.

İslâm siyaset kuramcıları ve siyasetçileri devlet yönetimi ile ilgili kurumları sistematik bir şekilde topluca ele aldıkları eserler telif ettikleri gibi bunları ayrı ayrı ele alan eserler de telif etmişlerdir. Siyasi kurumlar arasında halifelikten sonra ikinci en önemli kurum vezirlik kurumudur. Her iki çeşidiyle vezirlik, bugünkü parlamenter yönetimlerde yürütmeye ve yürütmeye danışmanlık görevinde bulunan kurumlarına benzemektedir. Bu kurumlar ise bir devletin omurgasını teşkil eden en önemli devlet organlarıdır.

Vezirlik İslâmiyet’ten önce birçok farklı medeniyette bulunan bir kurumdur. İslâm medeniyeti uygulama anlamında kendi vezirlik sistemini süreç içerisinde tesis etmiştir. İslâm siyaset sisteminde tefvîz ve tenfiz vezirliği diye varlığını gösteren vezâret kurumunun asıl ve önemli olan çeşidi ilk defa Abbasiler döneminde ortaya çıkmış olan tefvîz vezirliğidir. Tefvîz vezirliği, bugünkü parlamenter yönetimlerde yürütmeye organı mesabesindedir. Bu durum İslâm siyaset/idare sisteminde katı merkezîyetçi tutumun yerine görevlerin ve sorumlulukların hiyerarşik bir düzen içerisinde dağıtıldığını göstermektedir.

Vezeâretin kuramsal çerçevesine ve uygulamalar konusunda, Abbasî Devleti'nde yaşamış olan Mâverdî, *Kavânînü'l-vizâre ve siyasetü'l-mülk (Vezeâret ve Siyaset)* adlı risalesiyle göz ardı edilemez katkılarda bulunmuştur.

Adı geçen risalesinde Mâverdî, vezirlik kurumunu ilmî bir sistem çerçevesinde müstakil olarak konu edinmiştir. Vezirliğin nasıl bir kurum olduğunu; çeşitlerinin ve vezirin görev/sorumluluklarının neler olduğunu detaylıca ele almıştır. Bu anlamda risale, bu alanda yazılan ilk eserlerden sayılabilir.

Eserinde dili oldukça veciz bir şekilde kullanan Mâverdî, kitabının neredeyse yarısını konuyla ilgili ayet ve hadisler, özlü sözler, vecizeler, deyimler, şiirler ve atasözleri ile doldurmuştur. Örnek getirdiği, şahit gösterdiği ve tanıklığına başvurduğu temel kaynaklar başta ayet ve hadisler ile İslâm halifelerinin, bilgin, siyasetçi ve şairlerinin özlü sözleri ile Araplara ve diğer kavimlere ait atasözleri; İran, Yunan ve Hindistan siyasetçileri ve bilgelerinin sözleri ile İsrailoğullarının kitapları ve peygamberlerinin özlü sözleridir.

Eserde, siyaset/idare ilim ve felsefesi dışında ona dair sosyolojik ve psikolojik çıkarımlar da yer almıştır. Ayrıca siyaset sadece bir fakih gözüyle ele alınmamış onun sanatı ve ahlakına dair veriler-çıkarımlar da sunulmuştur. Mâverdî sözkonusu risalesinde siyaset/idare ve vezirlik kurumu için Kur'an-ı Kerim ve Hz. Peygamber'in sünnetini temel kaynak olarak kullanmış ve Şeriât'ten ayrılmamaya özen göstermiştir.

KAYNAKLAR

- Abdürrezzâk**, Ebû Bekir b. Hemmâm San'anî, *Müsennefu Abdürrezzâk*, thk. Habîbürrahman el-A'zami, el-Mektebü'l-İslâmi, Beyrut 1403, I-XI.
- el-Aclûnî**, İsmail b. Muhammed, *Keşfü'l-hafa ve müzili'l-ilbas*, I-II (eş-Şâmile).
- Ahmed**, İbn Hanbel Ebû Abdullah eş-Şeybânî, *Müsned*, Müessesese Kurtuba, Kahire, I-VI.
- Ahmed Emin**, *Duha'l-İslâm el-Cüz'ü'l-evvel*, Mektebetü'l-Üsre, Kahire 2003.
- Altay**, Ahmed, *Düsturü'l-mülk vezîrû'l-melik*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya 2008.
- Arslan**, İhsan, *Muktedir Döneminde Abbasîlerde Sosyal Hayat*, İstem Dergisi, yıl. 9, sayı.17, 2011, s. 123-154.
- el-Asî**, Abdülhadi, *el-Menhecü's-siyasî inde'l-İmam Ali*, Dârü'l-Emir, Beyrut 1996.
- Attar**, Fahrettin, "Fetva", *DİA*, Ankara 2003, XII, 486-496.
- el-Askalani**, İbn Hacer, *el-İsabe fi temyizi's-Sahabe*, thk. Ali Muhammed el-Becavî, Dârü'l-Cîl, Beyrut 1991, I-VIII.
- Avcı**, Casim, "Hilafet", *DİA*, Ankara 2003, XVII, 539-546.
- Ayyıldız**, Erol, "Ebü'l-Atâhiyye", *DİA*, İstanbul 1994, X, 294-295.
- el-Bağdâdî**, İsmail Paşa, *Hediyetü'l-arifin*, Dârü'l-İhyaü't-Türasi'l-Arabî, Beyrut 1951.
- Başaran**, Selman, "Ebû Bekir b. Hazm", *DİA*, İstanbul 1994, X, 112.
- el-Beyhakî**, Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin b. Ali (384-458/994-1066), *Şu'abü'l-ıman*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1410, I. Baskı, I-VII.
- , *ez-Zühdü'l-kebir* (eş-Şâmile).
- Brockelman**, Carl, "Mâverdî", *İA*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1987, s. 409-410.
- el-Bosnevî**, Hüseyin Hüsnî b. el-Hac Salih, *Zinetü's-sadare fi tercemeti âdâbi'l-vüzera*, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, Mahtuta nr. 2729.
- Bozkurt**, Nahide, "Hasan b. Sehl", *DİA*, İstanbul 1997, c. XVI, s. 351.
- Cehşeyârî**, İbn Abdüs, *Kitabü'l-Vüzera ve'l-küttab* (eş-Şâmile).
- Cemaleddin**, Abdullah, *ed-Devletü'l-Fatmîyye*, Dârü's-Sakafe, Kahire 1991.
- Cüveynî**, İmamü'l-Haremeyn Ebü'l-Me'ali, *Ğiyasü'l-ümem fi iltiyasi'z-zülem*, thk. Mustafa Hilmi ve Fuâd Abdulmunim, Dârü'd-Da've.

- Çakır**, Kamber, *Mâverdi'nin Siyasal Düşüncesinde Meşruiyet Sorunu*, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli 2009.
- Dede Efendi**, İbrahim b. Yahya Halife, *es-Siyasetü'ş-şer'iyye*, thk. Fuâd Abdulmunim, Müessesese Şebabi'l-Camiyye.
- Demircan**, Adnan, *Arap Siyasî Geleneğinin, Ehl-i Beyt Tamlamasının Kavramlaşma Sürecine Etkisi*, Marife dergisi, yıl. 4, sayı. 3, kış 2004 (Ehl-i beyt özel sayısı).
- Demirci**, Mustafa, *Emevîlerden Abbâsîlere Geçiş Sürecinin Bir Tanığı: Abdullah İbnü'l-Mukaffâ ve Risâletü's-Sahâbe'si*, Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi Sayı XXI, İzmir 2005, s. 117-148.
- ed-Dimyâtî**, Ebubekir Muhammed el-Bekrî, *Haşiyetü İlanetü't-Talibin*, Darü'l-Fikir, Beyrut.
- Durmuş**, İbrahim- Mustafa Çuhadar, "İbnü'r-Rumi", *DİA*, İstanbul 1988, c. XX1, s.186-188.
- Hakim**, *el-Müstedrek*, Dârü'l-Marife, Beyrut 1988, I-V.
- Hamidullah**, Muhammed, *İslâm Müesseselerine Giriş*, çev. İhsan Süreyya Sırma, Beyan Yayınları.
- Hansu**, Hüseyin, *Sünneti Yorumlamada Öznellik Sorunu: Ubeydullah b. el-Hasan Örneği*, Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 11, 2 (2006), s. 31-50.
- el-Hekîmî**, Muhammed Rıza, *Bidayetü'l-firak ve nihayetü'l-mülûk*, Dârü'l-Firdevs, Beyrut 1990.
- el-Hirravî**, Abdüssemi' Salim, *Lügatü'l-idaretü'l-amme fi sadri'l-İslâm*, el-Hey'etü'l-Mısriyyeti'l-Amme li'l-Kitap, Kahire 1986.
- Ebû Davud**, Süleyman b. Eş'as es-Secestani, *Sünenu Ebû Davud*, Dârü'l-Kitabi'l-Arabî, Beyrut, I-IV.
- Ebû Faris**, Muhammed Abdülkadir, *el-Kadî Ebû Ya'la ve Kitabuhu Ahkamü's-Sultaniyye*, Müessesetü'r-Risale.
- Ebû Nu'aym**, Ahmed b. Abdullah el-İsbehani (430/1038), *Hilyetü'l-evliya ve tabakatü'l-asfiya*, Dârü'l-Kitabi'l-Arabî, Beyrut 1405, 4. Baskı, I-X.
- Ebû Zehra**, Muhammed, *Fıkıh Usulü*, çev. A. Şener, Ankara 1990.
- Ergin**, Şakir, "Abdülhamîd el-Kâtib", *DİA*, İstanbul 1988, c. I, s. 225.
- Erkal**, Mehmet, "el-Ahkâmü's-Sultâniyye (Mâverdi)", *DİA*, Ankara 2003, c. I, s. 555-556.

- Erkal**, Mehmet, “el-Ahkâmü’s-Sultâniyye (el-Ferrâ)”, *DİA*, Ankara 2003, c. I, s. 556-557.
- Fârâbî**, Ebû Nasır, *Kitabü’s-siyaseti’l-medeniyye*, thk. Fevzi Mihteri Neccar, Tab’etü’l-Katolikiyye, Beyrut 1964.
- el-Ferahidi**, Ebû Abdurrahman el-Halil b. Ahmed (100-175/718-791), *Kitabü’l-ayn*, thk. Mehdî Mahzumi ve İbrahim es-Samirai, Dâru ve Mektebetü’l-Hilal, I-VIII.
- Fuâd Abdulmunim Ahmed**, *Ebü’l-Hasan el-Mâverdî ve Kitabuhu Nasihatü’l-Mülûk*, Müessesese Şebabi’l-Cami’iyye, İskenderiye.
- Gazalî**, Ebû Hamid et-Tusî, *et-Tibrü’l-mesbûk fi nasihati’l-mülûk*, thk. Ahmed Şemseddin, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut 1988.1. Baskı.
- el-Ğarîf**, Seyyid Muhammed, *Fevasilü’l-cüman fi enbai’l-vüzera ve küttabi’z-zaman*, el-Matba’atü’l-Cedide, Fas 1347.
- İbn Adî**, el-Cürcanî, *el-Kâmil fi’d-Dü’afa*, Dâru’l-Fikir, Beyrut 1986.
- İbn Asakir**, *Mu’cemu İbn Asakir* (496-571/1102-1175), thk. Vefa Takyüddin, Dâru’l-Beşair, Dimaşk, I-II.
-----, *Tarihu Dimaşk* (eş-Şâmîle).
- İbn Ebi Asım**, Ebû Bekir Ahmed b. Amır, *es-Sünne*, thk. Basım el-Cevabire, Dâru’s-Sümeiyâ, 1998, I-II.
- İbn Habîb**, Ebü’l-Kasım el-Hasan b. Muhammed (406/1015), *Ukâlau’l-mecanîn*, thk. Ömer el-Es’ed, Dâru’n-Nefais, Beyrut 1987,1. Baskı.
- İbn Haldûn**, Abdurrahman, *el-Mukaddime*, thk. Abdusselam eş-Şeddadi, ed-Dâru’l-Beyda, 2005, I. Baskı.
- İbn Hallikan**, *Vefeyatü’l-a’yan*, thk. İhsan Abbas, Dâru Sadır, Beyrut 1994.
- İbn Hamdun**, *Tezkiretü’l-Hamduniyye* (eş-Şâmîle).
- İbn Hatîm**, Kays, *Divanu Kays b. Hatîm*, thk. Nasirüddin el-Esed, Dâru Sadır, Beyrut.
- İbn Hibban**, *Sahih*, thk. Şuayb Arnavut, Beyrut: Müessesetü’r-Risale, 1993, I-XVIII
- İbn Kesir**, *el-Bidâye ve’n-Nihâye* (eş-Şâmîle).
- İbn Kuteybe**, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dineveri, *es-Sultan*, thk. Eymen Abdulcabir el-Buheyrî, Mektebetü’l-Ezheriye, Kahire 2002.
-----, *Kitabü’s-Şi’ri ve’s-Şü’ara* (eş-Şâmîle).

- İbn Manzûr**, Muhammed b. Mükerrrem (711/1311), *Lisanü'l-Arab*, Dâru Sadır, Beyrut, I-XV.
- İbn Teymiyye**, Şeyhülislâm Ahmed b. Abdulhalim, *es-Siyasetü's-şer'iyye*, Dârü'l-Ma'rife.
- İbn Tolon**, Şemseddin Muhammed, *Nakdü't-talib li zeğeli'l-menasib*, thk. Muhammed Ahmed ve Halid Muhammed, Dârü'l-Fikri'l-Mu'asir, Beyrut 1992.
- İbnü'l-Cevzî**, Ebü'l-Ferec Abdurrahman, *el-Müntazam fi tarihi'l-mülûk ve'l-ümem*, Dâru Sadır, Beyrut 1358.
- İbnü'l-Esir**, İzzeddin, *el-Kâmil fi't-tarih*, thk. Ebü'l-Fida Abdülkadir, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1987, I-XI.
- İbnü'l-Esir el-Cezerî**, Ebü's-Se'âdât Mecdüddin el-Mübârek b. Muhammed (544-606/1149-1210), *en-Nihâye fi garibi'l-hadis ve'l-eser* (eş-Şâmile).
-----, *Câmi'u'l-usul fi ahadîsi'r-Resûl* (eş-Şâmile).
- İbnü'l-Ezrak**, Muhammed, *Bedai'ü's-silk fi tebaiü'l-milk*,
[http:// www.almostafa.com](http://www.almostafa.com).
- İbnü'l-İmad**, Abdulhay b. Ahmed, *Şezeratü'z-zeheb fi ahbari men zeheb*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- İbnü'n-Nedim**, İbn İshak, *Kitabü'l-Fihrist*, thk. Rıza Teceddüfî.
- İbnü's-Sayrafi**, Eymeneddin Ebü'l-Kasım Ali, *el-Kanun fi dîvâni'r-resail*, thk. Eymen Fuâd, Dârü'l-Mısriyyeti'l-Lübniyye, Kahire 1990.
- İbnü't-Tiktaka**, Muhammed b. Ali b Tabataba, *el-Fahri fi'l-âdâbi'l-İslâmiyye ve düveli'l-İslâmiye*, Dâru Sadır, Beyrut.
- İsmail**, Mahmut, *el-İslâmü's-siyasî*, Müessesese Şari'u'l-Arabî, Kuveyt 1994.
- Kahraman**, Abdullah, *Müdâyene Âyetinin İslâm Hukuku Açısından Değerlendirilmesi*, Cumhuriyet Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi, c. 4, s. 1, Sivas 2000.
- Kallek**, Cengiz. "Mâverdî", *DİA*, Ankara 2003, c. XXVIII, 180-186.
- Kandemir**, M. Yaşar, "Amr b. Mürre", *DİA*, İstanbul 1991, c. III, s. 89-90.
- Karaca**, Osman, *Mâverdî ve Ahlak Görüşü*, Yüzcüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Van 2008.
- Kassab**, Velid, *Divanu Mahmud el-Varrak*, Müessesese Fünun, 1991.

- el-Katibü'l-Arac**, Muhammed Ebü'l-Fazl, *Tahrirü's-sülûk fi tedbiri'l-mülûk* (eş-Şamile).
- Kâtip Çelebi**, Mustafa, *Keşfü'z-zunûn an usame'l-kütüb*, Dârü'l-İhyai't-Türasi'l-Arabî, Beyrut.
- Kevseranî**, Vecih, *Osmanlı ve Safevilerde Din-Devlet İlişkisi*, Denge Yayınları, İstanbul 1992.
- Kılıç**, Hulûsi, "Belâgat", *DİA*, İstanbul 1992, c. V, s. 380-383.
- el-Kudai**, Ebû Abdillâh Muhammed b. Selame b. Ca'fer, *Musnedü'ş-Şihab*, thk. Hamdî Abdülmecid es-Selefî, Müessesetü'r-Risale, Beyrut 1407/1986, I-II.
- Manav**, Ahmet Başaran, *Edebü'l-Kâdî Adlı Eseri Çerçevesinde Mâverdü'nin Sünnet Anlayışı*, Rize Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Rize 2009.
- Mâverdî**, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. el-Habîb el-Basrî (364-450/974-1058), *el-Vizâre Edebü'l-vezir*, thk. Fuâd Abdulmunim Ahmed, Muhammed Süleyman Davud, Dârü'l-Cami'atü'l-Mısriyye, İskenderiye 1976.
- , *Kavânînü'l-vizâre ve siyasetü'l-mülk*, thk. Rıdvan Seyyid, Dârü't-Talia, Beyrut 1979,
- , *Edebü'l-vezir*, tashih. Hasan Hadi Hüseyin, Mektebetü'l-Hanci, Kahire 1929.
- , *en-Nüketü ve'l-uyun*, thk. Seyyid b. Abdulmaksud b. Abdurrahim, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut.
- , *el-Ahkamü's-sultaniyye*, Bedir Yayınevi, İstanbul 1993.
- , *el-Ahkamü's-sultaniyye*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut Lübnan.
- , *Dürerü's-sülûk fi siyaseti'l-mülûk*, thk. Fuâd Abdulmunim Ahmed, Dârü'l-Vatan, Riyad 1997.
- , *Edebü'd-dünya ve'd-din*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1997.
- , *el-Emsal ve'l-hikem*, Dârü'l-Vatan, Riyad 1999.
- , *Teshilü'n-nazer ve tacilü'z-zafer*, <http://www.İslâmicbook>.
- , *Nasihatü'l-mülûk*, thk. Hıdır Muhammed Hıdır, Mektebetü'l-Felah, Kuveyt 1983.
- Menekşe**, Ömer, *İslâm Düşünce Tarihinde Devlet Anlayışı: Mâverdî ve Nizâmülmülk Örneği*, Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi V (2005), sayı. 3, s. 193-211.

- el-Mizzi**, Yûsuf b. Zeki Abdurrahman el-Haccac, *Tehzibü'l-kemal*, thk. Beşşar Maruf Avvad, Müessesetü'r-Risale, Beyrut 1980, I. Baskı, I-XXXV.
- el-Muttakî el-Hindî**, Ali b. Hüsameddin, *Kenzü'l-ümmal fi süneni'l-akval ve'l-ef'al*, thk. Bekrî Hayyanî, Müessesetü'r-Risale, Beyrut 1981, 5. Baskı, I-XVI.
- el-Münavi**, Zeynüddîn Muhammed Abdürraûf b. Tâcilârifîn b. Nûriddîn Alî el-Haddâdî (ö. 1031/1622), *Feyzü'l-kadir*, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut.
- Nasır Muhammed Arif**, *fi Mesadiri't-türâsi's-siyasîyyi'l-İslâmi*, el-Ma'hedü'l-Âlemi, ABD Virjinya 1994.
- Neccar**, Hüseyin Fevzi, *el-İslâm ve's-siyase*, Matbu'atü'ş-Şa'b.
- Nüveyrî**, *Nihayetü'l-ereb fi fününi'l-edeb* (eş-Şamile).
- Önkal**, Ahmet, "Ahnef b. Kays", *DİA*, İstanbul 1989, II,173-174.
- Öteleş**, Zeliha, *Ahlâk ve Siyaset Felsefesi Açısından Sırrü'l-Esrâr İle Tedbîrâtü'l-İlâhiyye'nin Karşılaştırılması*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007.
- Özdemir**, Mehmet Nadir, *Abbasî Halîfeleri ile Büyük Selçuklu Sultanları Arasındaki Münasebetler*, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2008 (24), s. 315-367.
- Rağîb el-İsfehanî**, Ebü'l-Kasım, Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddel, *Müfredat ğaribi'l-Kur'ân*, Dârü'l-Kalem, Dımaşk, I-II.
- Ramehürmüzî**, Hasan b. Abdurrahman el-Hallad, *el-Muhaddisü'l-fasil beyne'r-ravi ve'l-va'i*, thk. Muhammed Accac el-Hatib, Dârü'l-Fikir, Beyrut 1404.
- Ritter**, H., "Hasan el-Basrî", *İA*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1987, 315-316.
- Sarıçayır**, Mustafa, *Mâverdî'nin Nasihatü'l-Mülük'u ve Siyasi Görüşleri*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Konya 1996.
- es-Sabiû**, Ebü'l-Hasan Hilal b. Muhsin el-Harrani (448/1056), *el-Vüzera*, thk. Abdüssettar Ahmed Ferac, Mektebetü'l-A'yan. trz.
- es-Sadır**, Muhammed Bakır, *Felsefetüna*, Mecme'ü'ş-Şehid Ayetüllah es-Sadri'l-İlmî.
- es-Sa'dî**, Abdulmute'al, *es-Siyasetü'l-İslâmiyye fi ahdi'l-Hülefai'r-Raşidin*, Dârü's-Sekafe.
- es-Se'alebî**, Ebû Mansur, *Tühfetü'l-vüzera*, thk. Sadî Ebû Deyye, Dârü'l-Beşir, Ürdün 1994.
- Selahaddin Bisyunî Reslan**, *el-Fikrî's-siyasî inde Mâverdî*, Dârü's-Sekafe, Kahire 1983.

- , *el-Vizâre fî fikri's-siyasî*, Dâru Küba, Kahire 2000.
- Suyutî**, Abdurrahman, *Tabakatü'l-müfessirin*, thk. Ali Muhammed Ömer, Mektebetü'l-Vehbe, Kahire 1976.
- Sübki**, Tacüddin Ebû Nasr Abdulvahhâb b. Ali, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübrâ*, thk. Mahmûd Muhammed et-Tenâhî, Abdülfettâh Muhammed el-Hulv, I-X.
- Sümertaş**, Burhan, *Mâverdî ve en-Nüket ve'l-Uyun Adlı Eseri*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2002.
- Şihabuddin**, Ahmed b. Ebi Rabi', *Sülûkü'l-malik fî tedbiri'l-memâlik*, thk. Arif Ahmed Abdulğani, Dârü'l-Kenan, Dımaşk 1996.
- Şirvanizâde**, Mehmet Rüşdü Paşa, *Düstûrî'l-vüzera tercümesi*, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, Mahtuta nr. 2790.
- Şulul**, Kasım, *İbn Haldûn'a Göre İslâm Medeniyeti*, İnsan Yayınları, İstanbul 2011.
- , *İslâm Düşüncesinde Tarih Tasavvuru ve Usulü*, İnsan Yayınları, İstanbul 2008.
- , *Kafiyeci'de Tarih Usulü*, İnsan Yayınları, İstanbul 2003.
- Taberanî**, Süleyman b. Ahmed b. Eyyüb, *el-Mu'cemü'l-kebir*, thk. Hamdî Abdülmecid es-Selefî, Mektebetü'l-Ulum ve'l-Hikem, Musul 1983, I-XX.
- , *Müsnedü's-Şamiyyin*, thk. Hamdî Abdülmecid es-Selefî, Müessesetü'r-Risale, Beyrut 1984, I-IV.
- Taberî**, Ebu Cafer Muhammed b. Cerir, *Tarihu'r-rüsûl ve'l-mülûk*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl, Dârü'l-Me'arif, Mısır 1969, 3. Baskı, I-XI.
- Taşköprüzade**, Ahmed b. Mustafa, *Miftahü's-sa'ade*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1985, I-III.
- Taneri**, Aydın, "Dîvân", *DİA*, Ankara 2003, IX, 377-385.
- et-Tarsusî**, *Tühfetü't-Türk fima yecib en yu'mel fi'l-mülk* (eş-Şamile).
- Tüccar**, Zülfikar, "Buhtür", *DİA*, İstanbul 1992, c. VI, s. 381-383.
- Vehban**, Ahmed, *el-Mâverdî*, Dârü'l-Câmi'atu'l-Cedide, İskenderiye 2001.
- Yâkût el-Hâmevî**, *Mu'cemü'l-udeba* (eş-Şamile).
- Yazıcı**, Tahsin, "Erdeşir", *DİA*, İstanbul 1995, c. XI, s. 284-285.
- Yıldırım**, Kadri, *Didaktik Şiirin Abbasîler Döneminde Ortaya Çıkışı ve Gelişimi Üzerine Bir İnceleme*, Uludağ Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi c.18, sayı: 1, 2009, s. 171-207.
- Yıldız**, Hakkı Dursun, "Abdullah b. Tâhir", *DİA*, İstanbul 1988, c. I, s. 137-138.

- Yılmaz**, Münevver Mücahide, *Fârâbî'de Siyaset-Ahlak İlişkisi*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2006.
- Zehebî**, Şemsettin Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Mizanü'l-i'tidal fi nakdi'r-ricâl*, thk. Ali Muhammed el-Becavî, Dâru'l-Marife, Beyrut.
- , *Siyerü a'lâmü'n-nübelâ*, thk. Şu'ayb Arnavut, Müessesetü'r-Risale, Beyrut 2001.
- , *Düvelü'l-İslâm*, thk. Hasan İsmail Merve, Dâru Sadır. Beyrut 1999.
- Zirikî**, Hayreddin, *el-A'lam*, Dâru'l-İlim, Beyrut 2002.

ÖZET

Bu çalışmada Mâverdî'nin “Kavaninü'l-Vizare ve Siyasetü'l-Mülk” kitabı incelenmiştir. Bu kitabının konusu vezirlik ve onun görevleridir. Vezirlik İslâm kurumları arasında hilafetten sonra en önemli kurumdur.

Çalışma giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde Mâverdî ile ilgili bilgiler verilmiştir. Birinci bölümde İslâm Kurumları, siyaset ve vezâret anlatılmıştır. İkinci bölümde sözüedilen eserin tahlili yapılmıştır. Son bölümde ise eserin Türkçe tercümesi verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Siyaset, Vezirlik, Kurum, Mâverdî, Kavaninü'l-Vizare ve Siyasetü'l-Mülk.

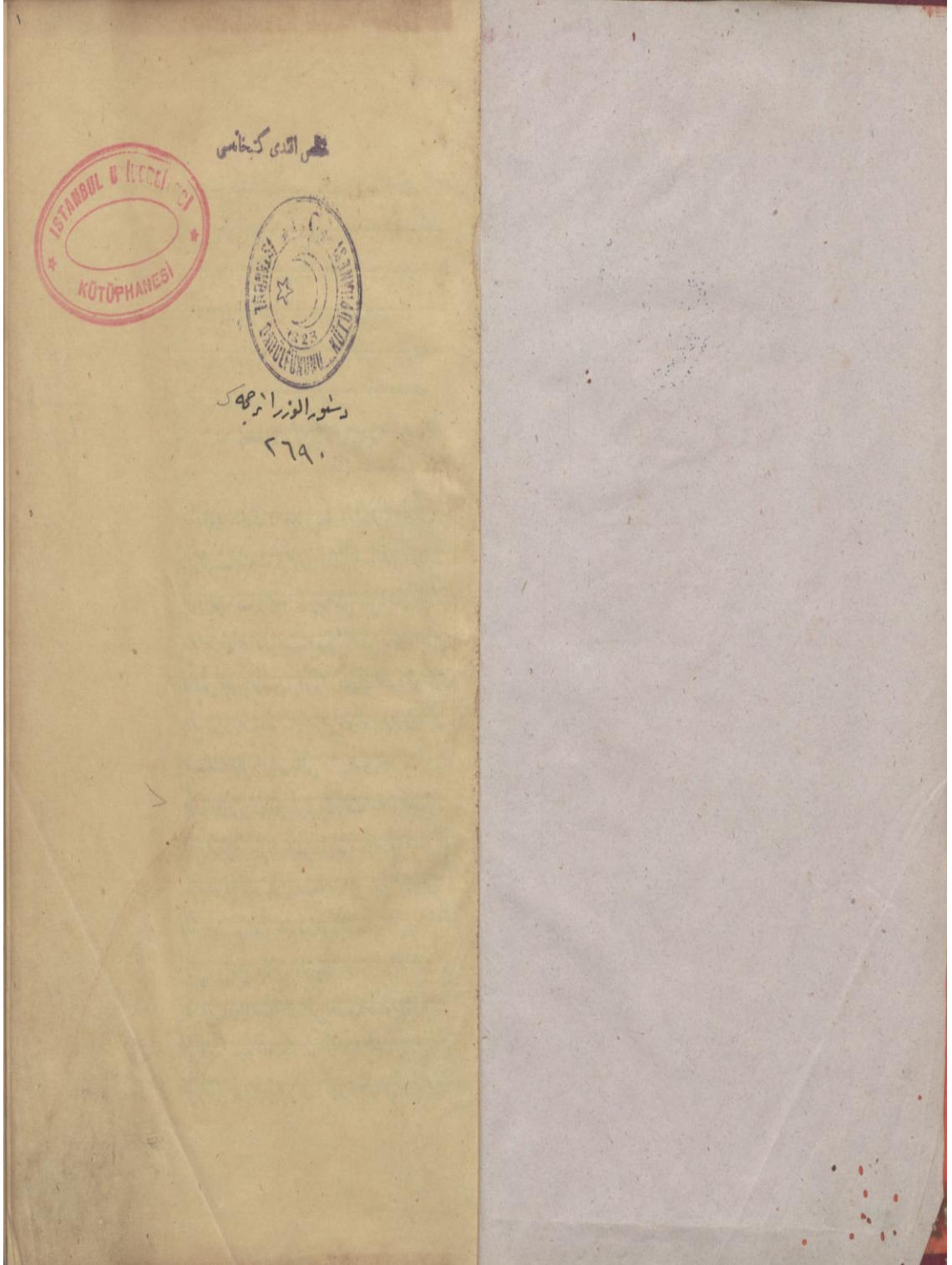
ABSTRACT

In this study, the book of Mâverdî's "Kavaninü'l-Vizare ve Siyasetü'l-Mülk" is studied. The subject of the book vizierate and his duties. Vizierate is the second important Islamic foundation after the caliphate.

This study, consist of three parts with the introduction. In introduction part, the information about Mâverdî is given. In the first part, Islamic foundations, diplomacy and vizierate are explained. In the second part, the book above is analyzed. Finally, Turkish translation of this book is given in the last section.

Key Words: Diplomacy, Vizierate, foundation, Mâverdî, Kavaninü'l-Vizare ve Siyasetü'l-Mülk.

EK -1: Şirvanizâde Mehmed Rüşdü Paşa'nın "Düstûrû'l-Vüzera Tercümesi"nden
(İ.Ü. Kütüphanesi, TY, nr. 2690, 6929, 6910) Örnek Sayfalar

"Düsturû'l-Vüzera Tercümesi"nin Kapak Sayfası

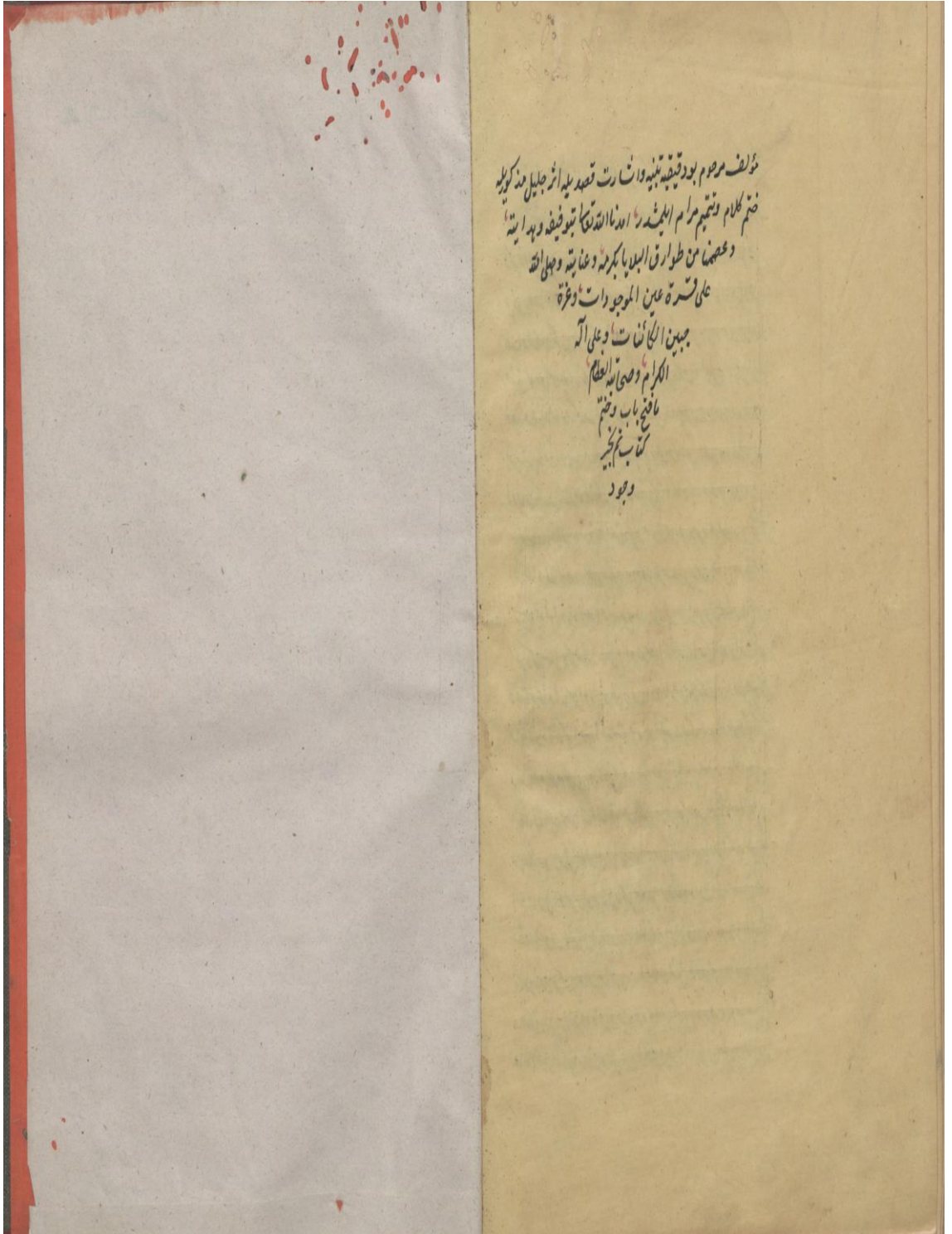
بسم الله الرحمن الرحيم و به نستعين

در آری ذراتی حمد و سپاس خدا و خردند فرائد صلوات
البرکات جناب فخر الوری و ثناء باهر اللالی دو دنیا
آل و اصحاب هدایت آنها پیرایش مسجده ناطقه قال و تکلیف
و جواهر زوهر دعوات مفروضه حضرت خلافتی های
ارزش کلین با نه حسن ادا و تکرار قلند قد نصکره شوقه
برقع انداز رضاره شاهد سر ضیاء و نور که موجودات
عینیه تک اعمال و افعال متعلق احوال نفس الامر به سیخی
حب الطاقه البشریه بکدن عبارت اولان حکمت عملیه
اوج قسمة مقصد ر قسمة اول تدریب اخلاق و قسمة ثانی
تدبیر منزل قسمة ثالث سیاست المدینه در و بشمول
ثقله دن قسمة ثالث علی وجه الافراد تدوین لایق و شایان
بر فزجیل بدیع العنوان اولوب اس اساس نظام احوال
نوع انسان اولان احکام شریعت مصطفویه بی حائل و عا
اقرار بشرک تمدن و حسن انتفاع شریک اصول و فواید
کلیدی شریعتی و مینق حیوانیده کلان اشخاص مدلت انحصار

ادب

ادب عبودیت و انبیتی تکلیف مکمل اولدینغی جهته
اسالین علمای اعلام و فضلای معارف اسم فن مذکوره دانته
کتب مطاوله و زبر مرد اول تالیف و تصنیف الیه کفری منقلوب
در تیز تاریخی رجالدن اولوب انمه زنا فیه دن سلطان
المضربن و برهان المدینن ابوالحسن محمد بن حبیب ماورد
صبت علیه سجال الفیض الابدی حضرت لری دخی فن مذکوره
مطعمات اصول و قواعد عربیه سنی ضبط و در جلد رسوله
اسمیه موسوم برسالة جلیله تالیف و ترتیب ایدر که
پیرایه صحیفه روزگار الیمش در سالة مذکوره فی الحقیقه
تواین ناقده فن سبستی حاوی حکمت عملیه تک قسمة اولی
بولان تقدیب اخلاقه عمدتو بر جوق احادیث نبویه و انزال
حکم استعمال ادبیه و اشعار بلاغتشا عربیه الیه صحیف سماوی
منقول بعض نصائح لازمه فی محتوی اولدینغدن بقیه انبیا نظام
و خلفا اکرام و ملوک ماضیه عدالت اتاکت سیر صند
و دیدنه مسخند لری ملک و ملتجه و تو عبولان معاملات
عادل لینی علی و تیره الاجمال بین بر مجله جمله طلیله فاقده
اولوب انجن مصغ فم رازش کنه او عربی من غی غراس
الیکار مضامینی جمله کاه عبارت غریبه عربیه در مجله و تحقیق
اولدینغی حسب منقده نشین مدارک اصحاب حجی و فرائد
ساعة نوم اولی الهی اولق اوزره شیوه نقیمه ات
خوش اینده ترکیه الیه اول ش هدایتک میدان حق الایم
کلش و بوندن اقدم بر توی افندی مانده بر ذات اولنشی
نادره الاشکال لغات غریبه عربیه دن اساعزب الیسان

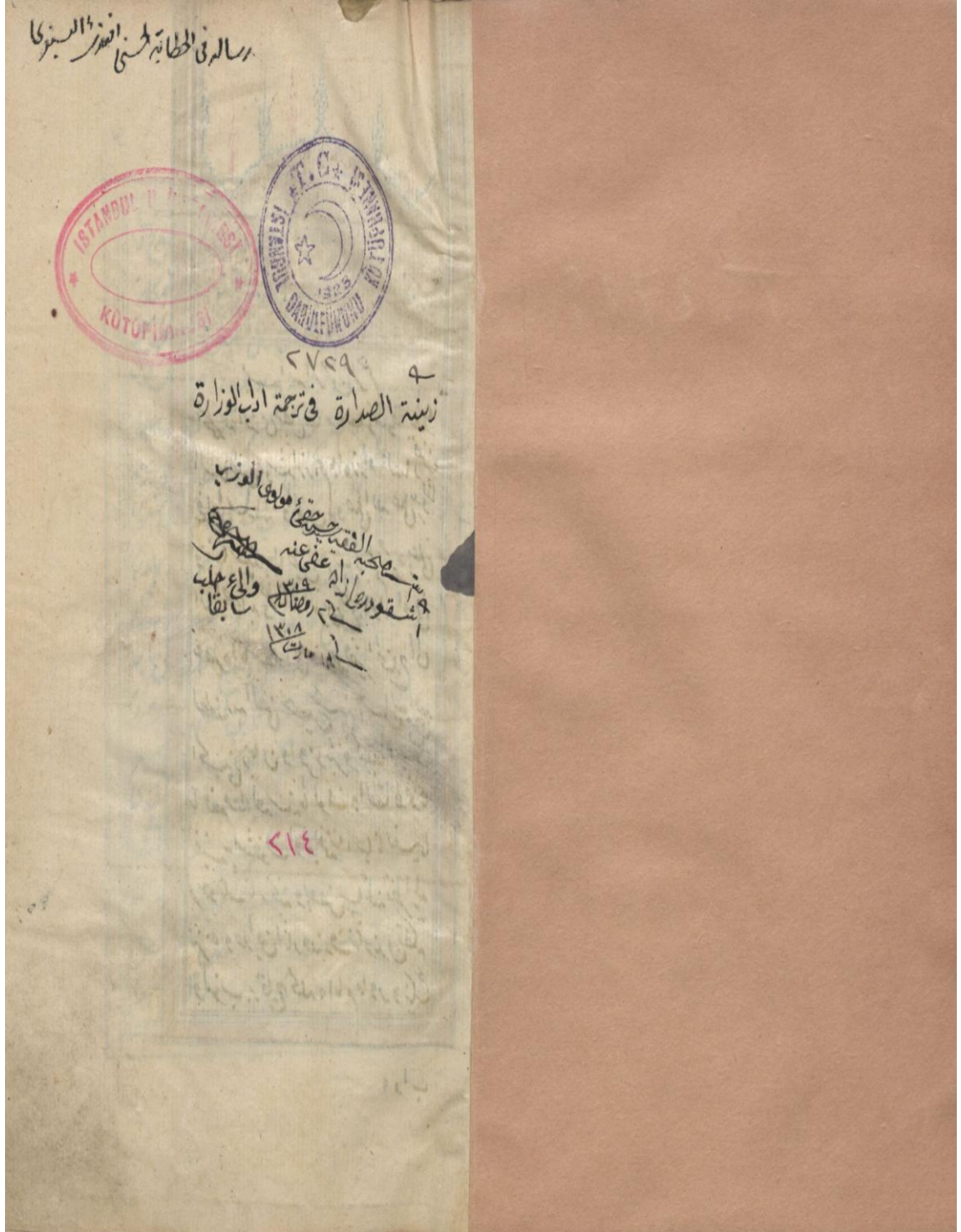
“Düstürü’l-vüzera Tercümesi”nin 1. ve 2. Sayfaları

ذولف مرحوم بود تقيہ بنیہ و ثارت قصد مید اثر جلیل مذکور
ضمم بحرام و تہتم مرام البشدر ابد ما الله تعا بنو شفاء و ہدایتہ
و عصمان طوارق البلیا بکرمہ و عنایتہ و علی اللہ
علی شہدہ عن الموجودات و غرہ
ببین الکائنات و علی آلہ
الکرام و صلی علیہم
و علی آباءہم و علی
کتابہم و علی
وجود

“Düstürü'l-vüzera Tercümesi”nin Son Sayfası

EK-2: Hüseyin Hüsnü b. Salih el-Bosnevî'nin "Zînetü's-sadare fi tercemeti âdâbi'l-vüzera" adlı Osmanlıca Tercümesinden (İ.Ü. Kütüphanesi, TY, nr. 2729; Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, nr. 1857) Örnek Sayfalar

"Zînetü's-sadare fi tercemeti âdâbi'l-vüzera"nın Kapak Sayfası

اداب

“Zînetü’s-sadare fi tercemeti âdâbi’l-vüzera”nın 1. ve 2. Sayfası

